

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Попович Олексій Анатолійович

Прим. № ____

УДК 329.73 ОУН-УПА : 32. 019.5 (477) “2005/2014”

ДИСЕРТАЦІЯ
ОУН і УПА В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ ТА СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ (2005–2014)

07.00.01 – історія України

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник
Литвин Микола Романович
доктор історичних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Попович О.А. ОУН і УПА в політиці пам'яті та свідомості населення України (2005–2014). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львів, 2018.

Проаналізовано політику пам'яті та функціонування свідомості населення щодо діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) як важливого соціокультурного чинника утвердження національної ідентичності. Удосконалено концептуальні підходи до тлумачення понять «політика пам'яті», «історична пам'ять» та «національна пам'ять». Вказано, що державні інституції, які виступали ретрансляторами політики пам'яті, зокрема Служба безпеки України (СБУ), Український інститут національної пам'яті (УІНП) та Верховна рада України (ВРУ), перебували під контролем державного керівництва і персонально президентів. Впровадження історичного наратива про літопис ОУН та УПА в українське суспільство, як правило, здійснювалося без науково-історичного та юридичного супроводу, суспільного обговорення при державній та регіональній підтримці радянської версії трактування Другої світової війни. Аналіз пам'ятково-меморіального будівництва на честь діячів українського визвольного руху засвідчив різну політичну, культурно-естетичну та пам'яттєву самоідентифікацію населення країни для легітимізації поточної політики, і, як наслідок, породження негативної реакції населення східних та південних регіонів, особливо старшого покоління, у великої частини якого домінувала радянське сприйняття історії. Визначено місце та роль мас-медіа в контексті формування об'єктивного образу про діячів ОУН та вояків УПА серед населення різних регіонів держави; виявлено індикатори маніпуляції, на підставі яких простежено динаміку зміни ставлення населення до українського підпілля в середині ХХ ст.; окреслено основні тенденції відображення політики пам'яті в ЗМІ: публікації періодичних видань

центрально-східного регіону України використовували здебільшого пропаганду радянської доби, суть якої спростована сучасною українською історіографією, а публікації центральної загальнонаціональної періодики детально висвітлювали діяльність українського підпілля в роки Другої світової війни; телепередачі та фільми, як правило, несли пропагандистські цілі і служили модератором політики пам'яті.

Виокремлено вплив образу ОУН і УПА в навчально-освітній літературі на пересічного мешканця України. Встановлено, що у шкільній літературі є інформація про український визвольний рух середини ХХ ст., однак вона несистематизована та неструктурована, випадає з європейського антифашистського руху опору. Навчальна література наповнена концептуальними та фактографічними помилками: застарілість радянської термінології і неузгодженість використання термінів серед сучасних українських та зарубіжних дослідників.

Вказано, що належному фаховому рівню здійсненню політики пам'яті заважало ряд причин: низький рівень історичних знань представників органів влади, причетних до здійснення комеморативних заходів, використанням бренду українського визвольного руху в політичних дискусіях та виборчих кампаніях задля досягнення короткочасного ефекту рейтингу в українському суспільстві, нехтування позицій професійних істориків в представленні ОУН та УПА.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання фактичного матеріалу та теоретичних положень при написанні синтетичних монографій, роботі органів влади усіх рівнів у процесі підготовки та імплементації історичного наративу про українське підпілля серед населення. Праця адресована історикам, політологам, культурологам, представникам органів влади, які розробляють і впроваджують гуманітарну політику держави.

Ключові слова: політика пам'яті, свідомість населення, комеморативні практики, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія.

Popovych O.A. OUN and UPA in the memory policy and consciousness of the Ukrainian population (2005–2014). – Qualification Thesis, manuscript copyright.

Dissertation for the degree of the Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – I. Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2018.

The Thesis analyses the memory policy and functioning of the population's consciousness with regard to the activity of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) as an important socio-cultural factor of the national identity establishment. The Thesis improves the conceptual approaches to the interpretation of the notions «memory policy», «historical memory» and «national memory». It is stated that the state institutions who acted as the responders of the memory policy, in particular, the Security Service of Ukraine (SBU), Ukrainian National Memory Institute (UINP) and Verkhovna Rada of Ukraine (VRU) were controlled by the state authorities and personally by the presidents. Introduction of the historical narrative about chronicle of OUN UPA into Ukrainian society, as a rule, was conducted without the scholarly-historical and legal counseling, social discussion with the state and regional support of the Soviet version of interpreting the Second World War. The analysis of the memorial construction in honor of Ukrainian Liberation Movement testified to different political, culturally-esthetic and memory self-identification of the population of the country for the legitimization and the current policy and, consequently, provoking the negative reaction of the population of the Eastern and Southern regions, especially of older generation, in a major part of which the Soviet history perception dominated. The place and role of mass-media in the context of the formation of objective image about OUN leaders and UPA soldiers among the population of different state regions; the manipulation indexes were found, on the basis of which the dynamics was traced of the change in population's attitude to Ukrainian underground in mid XX cent.; the key tendencies were outlined of the memory policy reflection in mass-media: periodicals of the Central and Eastern regions of Ukraine used mostly the propaganda of the Soviet epoch, the essence of which was

falsified by modern Ukrainian historiography, and publications of the Central all-national periodicals provide a detailed information on the activity of Ukrainian underground during the Second World War; TV-programs and movies, as a rule, had the propaganda objectives and served as a memory policy moderator.

The Thesis outlines the influence of OUN and UPA images in the educational literature of average Ukrainian citizen. It was established that the school literature contains the information about the Ukrainian Liberation Movement of the mid XX cent., however, it is not systematized and not structured, falls out of the European antifascist movement. The studying literature is full of conceptual and factographic mistakes: outdated Soviet terminology and inconsistency of the use of terms among modern Ukrainian and foreign researches.

It is stated that the appropriate professional level of conducting the memory policy was hindered by a set of reasons: low level of historical knowledge of the representatives of the national authorities, involved in the commemorative activities, the use of the brand of Ukrainian Liberation Movement in the political discussions and election campaigns for the achievement of the short-period rating effect in Ukrainian society, negligence to the positions of professional historians in the OUN and APA representation.

Practical application of the results received is in the possibility of using the actual material and theoretical provisions when writing the synthetic monographs, work of the governmental agencies of all levels in the process of preparation and implementation of the historical narrative about Ukrainian underground among the population. The Thesis is addressed to the historians, political analysts, culture experts, representatives of the governmental agencies who develop and implement the state humanitarian policy.

Key words: policy of memory, population consciousness, commemorative practices, Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army.

Статті у фахових виданнях України, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Попович О. Висвітлення українського визвольного руху в період Другої світової війни в документальних та художніх фільмах незалежної України (2005–2014). *Краєзнавство*. 2017. № 1–2. С. 257–271.

2. Попович О. Висвітлення українського визвольного руху періоду Другої світової війни в шкільних підручниках та посібниках (2005–2014). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 4. С. 69–76.

3. Попович О. «Масмедійний дискурс українського визвольного руху періоду Другої світової війни в незалежній Україні (2005–2014pp.)». *Військово-науковий вісник* / Нац. акад. сухопут. військ ім. П. Сагайдачного. Львів: Нац. акад. сухопут. військ. 2016. Вип. 26. С. 132–146.

4. Попович О. Український визвольний рух середини ХХ ст. в національній пам'яті України (2005–2014). *Spheres of Culture: Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Sklodowska University in Lublin*. Lublin, 2016. Volume XIV. S. 387–394.

5. Попович О. Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. Вип. 9. С. 185–194.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

6. Попович О. Медіаобраз ОУН та УПА в інформаційному просторі України (2005–2014 pp.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства* / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника; НДІ пресознавства. Львів, 2016. Вип. 6 (15). С. 218–233.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	14
1.2. Джерельна база.....	30
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	35
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНО-ІНФОРМАЦІЙНІ КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ	50
2.1. Державна політика національної пам'яті.....	50
2.2. Увічнення подій та збереження пам'яті про ОУН та УПА в пам'ятниках, меморіальних комплексах, похованнях.....	72
РОЗДІЛ 3. МАС-МЕДІЙНИЙ ДИСКУРС	92
3.1. Висвітлення визвольного руху середини ХХ ст. загальноукраїнською та регіональною друкованою пресою.....	92
3.2. Телепередачі та документальні фільми.....	119
РОЗДІЛ 4. НАВЧАЛЬНО-ОСВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА	140
4.1. Шкільні підручники та посібники.....	140
4.2. Навчальна література для вищої школи.....	155
ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
ДОДАТКИ	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

ВЗ – Високий Замок

ВРУ – Верховна Рада України

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ДН – Донецкие новости

ДУН – Дружина українських націоналістів

ЄП – Європейський парламент

ЗМІ – Засоби масової інформації

КП – Крымская правда

КпУ – Комсомольская правда в Украине

КС – Кримська світлиця

ЛГ – Львівська газета

ЛУН – Легіон українських націоналістів

МОН – Міністерство освіти і науки

ОУН – Організація Українських Націоналістів

ПР – Партія регіонів

РП – Республіка Польща

РФ – Російська Федерація

СБ ОУН – Служба Безпеки Організації Українських Націоналістів

СБУ – Служба безпеки України

УІНП – Український інститут національної пам'яті

УМ – Україна молода

УПА – Українська Повстанська Армія

ЦДВР – Центр дослідження визвольного руху

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливість дослідження політики пам'яті та свідомості населення України полягає в необхідності комплексної реконструкції історичного минулого, прогнозування державної стратегії комеморативної політики. В останні роки зацікавлення феноменом функціонування суспільної свідомості та національно пам'яттю на пострадянському просторі помітно зросло. Громадяни України теж опинилися перед потребою переосмислення системи цінностей, яка продовжувала б консолідувати суспільство навколо важливих завдань державного будівництва та толерувала попередній історичний канон. У зв'язку з цим суперечливі комеморативні практики органів влади та засоби їх формування почали гостро обговорюватися громадськими організаціями та окремими політиками. Однак складний процес державотворення та створення позитивного іміджу національної ідентичності українців поглибив конфлікт у свідомості частини суспільства, в якому історія нерідко ставала важливим політичним чинником.

Актуальність означеної теми посилюється і тим, що засвоєння теорії та практики політики пам'яті дозволяє краще осмислити ментальність громадян окремих регіонів України, а також особливості творення ідентичності в етнічному та суспільно-політичному просторі держави ХХІ ст. У зв'язку з цим в середовищі політиків продовжилися дискусії щодо ролі та місця Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) в Другій світовій війні, державно-соборному процесі новітньої доби. Натомість в працях більшості українських науковців доводилося: ОУН і УПА стали осердям українського визвольного руху першої половини ХХ ст., що протистояв двом тоталітарним режимам – гітлерівському та сталінському; українське підпілля в умовах збройного протистояння на Східному фронті контролювала найбільшу територію за розмірами серед усіх повстанських армій Східної Європи.

Вивчення суспільної свідомості населення покликано розв'язати нагальні наукові завдання пов'язані з об'єктивним висвітленням дискусійних проблем руху опору в Центрально-Східній Європі, зокрема в Україні. Воно дозволить

заповнити прогалини в сучасній українській історіографії, збагатить її новим фактологічним матеріалом. Дослідження політики пам'яті про Другу світову війну має на меті поглибити теорію, методiku та практику формування національного соціокультурного простору, етнокультурну політику держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в Центрі дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в рамках планової науково-дослідницької теми: «Українсько-польські взаємини на західноукраїнських землях (кінець XIX – початок XXI ст.): історичні моделі, етнічний, політичний та загальнолюдський виміри» (номер державної реєстрації 0115U007193).

Мета дослідження – аналіз функціонування політики пам'яті та свідомості населення про діяльність ОУН і УПА середини XX ст.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми та її джерельну базу;
- охарактеризувати теоретико-методологічні властивості політики пам'яті, явища національної пам'яті та основні напрямки дослідження проблеми;
- простежити генезу здійснення державної комеморативної політики;
- визначити основні тенденції формування та функціонування політики пам'яті в засобах масової інформації;
- дослідити засадничі властивості навчальної літератури на предмет формування суспільної свідомості про український визвольний рух середини XX ст.;
- змодельовати загальну роль місць пам'яті у формуванні національної свідомості про діяльність ОУН (під проводом С. Бандери та А. Мельника) і УПА.

Об'єктом дослідження є процес формування політики пам'яті та функціонування свідомості населення в сучасній Україні щодо діяльності ОУН і УПА.

Предмет дослідження є механізми та засоби, засади та принципи впровадження політики пам'яті про діяльність ОУН і УПА, особливості функціонування суспільної свідомості населення України.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 2005–2014 роки. Нижньою хронологічною межею є обрання В. Ющенка на посаду Президента України, верхньою – відставка В. Януковича з поста Президента України. Вибір цього хронологічного періоду можна пояснити його цілісністю, можливістю співставлення та відносною завершеністю. Подекуди хронологічні межі роботи розширено, що продиктовано необхідністю простежити діяльність представників УПА з метою реакції громадян України на їхні дії.

Методами дослідження дисертації є принципи об'єктивності та історизму. З огляду на особливість та складність явища національної пам'яті слушним є застосування загальнонаукових та спеціальних історичних методів, міждисциплінарного підходу, який передбачає використання методологічного апарату суміжних з історією гуманітарних дисциплін, зокрема соціології, політології, культурології.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження визначається тим, що в роботі комплексно узагальнено політику пам'яті та функціонування свідомості населення щодо діяльності ОУН і УПА.

Вперше:

- проаналізовано вплив органів влади на формування політики пам'яті про український визвольний рух середини ХХ ст. як важливого соціокультурного чинника утвердження національної ідентичності;

- виокремлено вплив образу ОУН (бандерівської та мельниківської) і УПА в навчально-освітній літературі на пересічного мешканця України;

- визначено місце та роль мас-медіа в контексті формування об'єктивного образу про діячів ОУН та вояків УПА серед населення різних регіонів держави; виявлено індикатори маніпуляції, на підставі яких простежено динаміку зміни ставлення населення до українського підпілля середини ХХ ст.;

Удосконалено:

– концептуальні підходи щодо тлумачення понять «політика пам'яті», «історична пам'ять» та «національна пам'ять», запропоновано застосовувати термін «національна пам'ять» для окреслення трансформацій соціокультурного простору держави;

Набули подальшого розвитку:

– система добору засобів формування політики пам'яті в українському суспільстві шляхом удосконалення принципів та підходів до вивчення суспільної свідомості населення різних регіонів впродовж 2005–2014 рр.;

– визначення принципів виявлення маніпулятивних технологій у процесі трансляції інформації про український визвольний рух середини ХХ ст. у ЗМІ.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки та узагальнення, що містяться в роботі, можуть бути використані при написанні синтетичних монографій з новітньої історії України, для підготовки університетських навчальних посібників і навчально-методичних видань, викладанні навчальних спецкурсів, а також можуть бути застосовані органами державної влади та місцевого самоврядування для вироблення державної політики щодо впровадження історичного наратива про український визвольний рух середини ХХ ст. серед населення України та зарубіжних країн (насамперед сусідніх – Польщі, Росії, Угорщини Румунії), реалізації гуманітарної складової національної безпеки України.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації було викладено і обговорено на міжнародних, національних і регіональних науково-практичних конференціях: «Висвітлення українського визвольного руху періоду Другої світової війни в шкільних підручниках та посібниках (2005–2014)» // VI Ісаєвичівські наукові читання «Книгодрукування і видавнича справа в соціокультурних і державотворчих процесах в Україні» (Львів, 9–10 березня 2016 р.); «Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014)» // II Міжнародна наукова конференція «Українсько-

польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в центральній-східній Європі» (XX – поч. XXI століття) (Львів, 25 травня 2016 р.); «Український визвольний рух середини XX ст.: державна комунікаційна політика» // IV Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX ст. (До 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого Зимового походу)» (Житомир, 18–19 листопада 2016 р.); «Питання українського визвольного руху XX століття в діяльності політичних партій України (2005–2014)» // V заочна наукова конференція «Наукові підсумки 2016 р.». (Харків, 25 грудня 2016 р.); «Політичний вимір національної пам'яті (на прикладі українського визвольного руху середини XX ст.)» // VII наукові читання імені академіка Я.Д. Ісаєвича «Культурна пам'ять України: європейський контекст» (Львів, 6–9 березня 2017 р.); «Висвітлення причин та наслідків українсько-польського військово-політичного конфлікту середини XX ст. (на прикладі українських мас-медіа)» // III Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в центральній-східній Європі» (XX – поч. XXI століття) (Львів, 24 травня 2017р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (699 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 266 сторінок. Обсяг основного тексту – 182 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Сучасна історіографія представлена працями, які за тематичною спрямованістю можна поділити на дві великі групи: 1) загальнотеоретичні дослідження пам'яті, політики пам'яті та функціонування свідомості населення; 2) спеціально-тематичні праці про ОУН та УПА в політиці пам'яті українців у 2005–2014 рр.

Теоретичне обґрунтування та розбудову методологічного апарату студій пам'яті умовно, за О. Волянюк¹, визначили наступні підходи: 1. Теорія «соціальних рамок пам'яті» французького соціолога М. Хальбвакса²; 2. Етико-політична парадигма пам'яті, в межах якої досліджують різні інтерпретації минулого і різні функції пам'яті, проблему інструменталізації спогадів. Репрезентований даний напрямок у працях німецького філософа Т. Адорно³ та французького дослідника П. Рікера⁴; 3. Теорія «пам'яті звички» американського антрополога П. Коннертона⁵; 4. Концепція «місць пам'яті» французького вченого П. Нора⁶; 5. Системні дослідження студій пам'яті починаючи з 1980-х р. до сьогодення часу.

Розвиток студій пам'яті має суперечливий характер: з одного боку праці виконані із застосування теорії та методики студій пам'яті викликають сьогодні в

¹ Волянюк О. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого. К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. С. 9–10.

² Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.; Його ж. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.

³ Адорно Т. В. Негативная диалектика / пер. с нем. Е. Л. Петренко. М.: Научный мир, 2003. 374 с.; Його ж. Что означает "проработка прошлого" / пер. с нем. М. Габовича. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2/3. С. 36–45.

⁴ Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / пер. с фр., вступ. ст. и коммент. И.С. Вдовиной. М.: Академический Проект, 2008. 695 с.; Його ж. Память, история, забвение / пер. с франц. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.

⁵ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

⁶ Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3 (40–41). С. 37–51.

інтелектуальних колах Заходу стримане, щоб не сказати негативне, ставлення⁷, з другого, сучасні дослідження вирізняються переконливими спробами утвердити інституціалізацію студій пам'яті⁸.

Вихідним конструктом для сучасних праць, виконаних із застосуванням теорії та практики студій пам'яті, стало удосконалення конструкту пам'яті. В залежності від сфери дослідження та впливу національної історіографії кожен з авторів вкладав власний зміст у розуміння сутності пам'яті. Зупинимось на знакових інтерпретаціях теорії та методології студій пам'яті. На прикладі мови розглядає теорію та практику втілення пам'яті на Б. Гаспаров⁹, який виділяє три основні аспекти пам'яті: як складову частину методу, способу організації матеріалу і як умову конкретних мовних дій. Через призму мови розглядає теорію пам'яті Д. Драаїзм¹⁰. На думку вченого, мова пізнання людини завжди метафорична, оскільки виражається у технічних об'єктах, які шляхом забування, пригадування асоціюються з певним явищем. Водночас дослідник висловлює думку про те, що в історії пам'яті найдавнішою метафорою є метафора письма – вона є ієрархічною і втілюється поступово від воскових дощечок до каталогів книг. Звертаючись до досвіду богині пам'яті Мнемозіни, автор наголошує: особиста пам'ять сама по собі суб'єктивна¹¹.

Розгорнуте філософське дослідження пам'яті подає Е. Кэйсі¹², розглядаючи пам'ять як спосіб людського буття в світі й інструмент розуму, як один зі способів репрезентації пам'яті. Подібну теоретичну установку пам'яті Е. Кэйсі називає «менталізмом», оскільки при такій установці пам'ять пасивна і повинна бути активована за допомогою розуму. При цьому вчений протиставляє «менталізму» принцип аналізу, згідно з яким пам'ять потрібно шукати не в

⁷ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Шаповал Ю. та ін. Київ : ІПЕНД, 2013. С. 17.

⁸ Волянчук О. Суспільна пам'ять і політика. С. 10.

⁹ Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. М.: Новое литературное обозрение, 1996. 352 с.

¹⁰ Draaisma D. Metaphors of Memory: a history of ideas about the mind. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 255 p.

¹¹ Ibid. P. 229.

¹² Casey E. S. Remembering: a phenomenological study (2nd edition). Bloomington, IN: Indiana University Press, 2000. 269 p.

самому індивіду, а в його оточені¹³. Відправною точкою пам'яті у взаємозв'язку зі світом є тіло. Пам'ять тіла перша площадка, яку ми отримуємо «по ту сторону розуму». У своїй праці вчений виділяє три форми тілесної пам'яті: звичка, травма, сексуальна пам'ять. В підсумку Є. Кейсі наголошує: пам'ять – це множинність способів існування не тільки в часі, але й в просторі, не тільки в іманентності розуму, але й трансцендентності до соціального оточення, до інструментів, які надає наше тіло, мова, ритуал¹⁴.

Зовнішні чинники, які впливають на пам'ять, досліджують Д. Міддлтон і С. Браун¹⁵. Базуючись на працях Ф. Бартлетта, М. Хальбвакса, А. Бергсона автори аналізують інтерв'ю та розгорнуті бесіди з метою проілюструвати чинники, котрі впливають на пам'ять. Вчені трактують пам'ять як «процес встановлення відносин в перетині різноманітних живих тривалостей»¹⁶; при тому, що сам індивід уявляється не як якесь сушне, а визначається в процесі «відображення тих точок стабільності, які виробляються самою тривалістю»¹⁷. На думку Д. Міддлтона і С. Брауна, комунікативні моменти пригадування вагомо визначають наше відношення до минулого¹⁸. Таким чином пригадування виступає як результат наділення значенням на фоні загальних колективних цінностей. Аналогічно думка окремого індивіда виглядає вагомішою, якщо вона опирається на масив колективних уявлень¹⁹.

Опис історичних типів взаємозв'язку теорії та практики пам'яті подає К. Данцигер²⁰, для якого підходи до вивчення студій пам'яті є не зовсім методологічно обґрунтовані, оскільки вони не враховують історичну зміну пам'ятання та запам'ятовування, яке пройшло довгу еволюцію, і з винайденням письма значно ускладнило техніку самої пам'яті. Прослідковуючи розвиток процесу пам'яті від первісних часів до нашого часу вчений наголошує, що немає

¹³ Casey E. S. Remembering: a phenomenological study. P. xix.

¹⁴ Ibid. P. 148.

¹⁵ Middleton D., Brown S. The Social Psychology of Experience: studies in remembering and forgetting. London: Sage, 2005. 252 p.

¹⁶ Ibid. P. vii.

¹⁷ Ibid. P. viii.

¹⁸ Ibid. P. 101.

¹⁹ Ibid. P. 108.

²⁰ Danziger K. Marking the Mind: a history of memory. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 305 p.

такого окремого предмета як «пам'ять», а відповідно і «місць пам'яті», тому скоріш потрібно говорити про певні механізовані процеси точного відтворення заданої інформації.

Російська дослідниця Л. Рєпіна пропонує розглядати історичну пам'ять як символічну репрезентацію минулого, один із вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп²¹. Загалом, як наголошує І. Савельєва та А. Полетаєва, історіографія студій пам'яті свідомо власному плюралізмові²². Такий погляд на явище пам'яті особливо помітно в монографії російських вчених, присвяченій проблемі студій пам'яті²³.

Важливою складовою сучасного процесу розвитку студій пам'яті став вихід 2008 р. журналу «MemoryStudies». Особливо цінним в теоретичному плані є перший збірник журналу²⁴, оскільки саме він містить сучасні підходи до розуміння та інтерпретації понять культурної, соціальної та комунікативної пам'яті. Проілюструємо міркування щодо згаданих типів пам'яті дослідників. А. Ерл наголошує на актуальності терміну «культурна пам'ять», який дає можливість поєднати такі поняття як «міф», «традиція», «індивідуальна пам'ять». Культурну пам'ять вчений визначив «взаємну гру теперішнього і минулого в соціокультурних процесах»²⁵. На думку А. Эрла, термін «культурна пам'ять» «більше вкорінений у німецьку традицію дослідження культури та антропології, в якій культура визначається як специфічний спосіб життя суспільства»²⁶. Натомість Я. Асман виділяє в загальному конгломераті колективної пам'яті культурну і комунікативну пам'ять²⁷. На думку вченого, на соціальному рівні пам'ять – це спосіб комунікації й взаємодії. Минуле присутнє не інституціонально

²¹ Рєпіна Л. Пам'ять і знання про минуле в структурі ідентичності. *Діалог з часом*. М.: Вид-во ЛКІ, 2007. Вип. 21: Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. С. 5–21.

²² Савельєва І., Полетаєв А. Знання про минуле: теорія й історія. СПб: Наука, 2006. С. 191.

²³ Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории / ред. Л. П. Репиной. М.: Круг, 2008. 800 с.

²⁴ Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. 442 p.

²⁵ Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 2.

²⁶ Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. Ibid. P. 4.

²⁷ Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 109–118.

і зберігає свою важливість, як правило, в трьох-чотирьох поколіннях. Натомість культурна пам'ять повністю інституціалізована і представлена в образах, музеях, бібліотеках²⁸. Культурна пам'ять вибудовується навколо визначених точок минулого, вагомих як символи для теперішнього. Відповідно пам'ять – це знання з чітко вираженим «індексом ідентичності», «знання по себе», а пригадування завжди здійснюються як «реалізація приналежності» групі²⁹. На думку Д. Олика, головним завданням культурної пам'яті є розробка інструментів, необхідних для розуміння динамізму пам'яті та умов її здійснення в плюралізмі соціальних та індивідуальних практик³⁰. Дж. Шмидт вважає, що індивідуальна пам'ять в колі сучасних досліджень – це не статичне сховище, а когнітивна система, що синтезує поведінку людини³¹. Відношення до минулого визначається тим, що організаційна структура виникає раніше, ніж синтезуюча нею поведінка. При такому розумінні функції пам'яті відповідають усім когнітивним діям. Пам'ять – це функція всієї нейронної системи, яка організовує себе на основі своєї власної історії³².

Теоретичне дослідження та зацікавлення національною пам'яттю в Україні починається наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. і пов'язано із відкриттям нових напрямків дослідження та пошуку його методик. Фахові дискусії щодо цієї проблеми, контрверсійних історичних тем започаткував Український інститут національної пам'яті (УІНП). У наступне десятиліття українські автори, використавши напрацювання західної історіографії, опублікували численні дослідження із теорії, методики, функціонування та особливостей національної пам'яті. Зокрема майданчиком для дискусій змісту методології та аналізу меморіальної політики в Україні виступив журнал «Україна модерна».

²⁸ Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies*. P. 111.

²⁹ Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Ibid.* P. 114.

³⁰ Olick J. From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 151–163.

³¹ Schmidt J. Memory and Remembrance: A Constructivist Approach. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 191–203.

³² Schmidt J. Memory and Remembrance: A Constructivist Approach. *Ibid.* P. 193.

Системним теоретичним аналізом тлумачення теорії студій пам'яті виділяються праці А. Киридон³³, Л. Нагорної³⁴. Зокрема А. Киридон детально схарактеризувала використання історичного наратива владою та вказала на значення історичної пам'яті для українського суспільства. Л. Нагорна розглянула сферу діяльності та впливу національної пам'яті на суспільство в новому українському середовищі.

Українські історики І. Гирича та Ю. Шаповала³⁵ на прикладі фактичного матеріалу, суспільних дискусій прослідковують формування національної пам'яті в українському суспільстві, аналізують не тільки сучасну комеморативну політику, але й досліджують функціонування пам'яті про пережиті події на індивідуальному та груповому рівні.

Важливою подією для артикуляції дослідження студій пам'яті стало започаткування УІНП у 2011 р. спеціалізованого наукового видання зі студій пам'яті – «Національна та історична пам'ять». Попри певну кон'юнктурність та описовість видання в часи президентства В. Януковича, редколегія збірника зуміла скерувати студії пам'яті у наукову площину дослідження.

2013 р. вийшов словник ключових термінів за загальною науковою редакцією А. Киридон³⁶, який став однією з перших спроб в Україні систематизувати понятійно-категоріальний апарат студій пам'яті. В цьому ж році УІНП видав перший в Україні систематичний бібліографічний показник зі студій пам'яті іноземних та українських авторів³⁷.

Переходячи до огляду теоретичних праць з політики пам'яті слід наголосити на недостатку теоретичних напрацювань у цій сфері. Українські дослідники, аналізуючи політику пам'яті, відштовхуються від особливостей функціонування

³³ Киридон А. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять. Рівне, 2010. 128 с.

³⁴ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Ін-т. політич. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2012. 328 с.

³⁵ Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле ?. К.: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. 44 с.

³⁶ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М Киридон. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.

³⁷ Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний показник) / перед., вступ. ст., заг. ред. А. Киридон. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 294 с.

пам'яті. Зокрема В. Солдатенко³⁸ під політикою пам'яті насамперед розуміє систему заходів, яку здійснюють державні органи влади у сфері інтерпретації історичного минулого. О. Зерній³⁹ розглядає політику пам'яті як вагому роль держави, завдяки якій можна утвердити національну ідентичність. О. Волянчук подала засади функціонування політики пам'яті в українському суспільстві⁴⁰.

Конструктивніше підходять до дослідження політики пам'яті Я. Кубік та М. Бернхард⁴¹, які виробили власну методикку дослідження у сфері політики пам'яті. Іноземні вчені запропонували різні стратегії поведінки, що виникають у наслідок взаємодії між мнемонічними діями та режимами пам'яті. На думку дослідників режим пам'яті – це офіційна задана конструкція у якій впорядковані події чи процеси⁴². Головне завдання мнемонічних діячів, як правило зводиться до конструювання вигідного трактування минулого задля втримання/здобуття влади⁴³.

Серед досліджень свідомості слід виокремити працю М. Барга⁴⁴, в якій розглянуто свідомість як комунікацію людини із світом у трьох формах – практичній, пізнавальній та духовно-практичній, яка не може ототожнюватися зі знанням, процесом пізнання та мисленням⁴⁵.

Й. Рюзен розуміє історичну свідомість як усвідомлення свого «я» в історії, або, точніше, в досвіді часу. Таке проектування себе в історію могло, на його думку, виникнути тільки в умовах наявності «історії з класичними ознаками (початком, серединою і кінцем)»⁴⁶. На переконання Й. Рюзена його означення свідомості актуалізує, в тому числі, і на діяльності пам'яті.

³⁸ Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 12. С. 52–63.

³⁹ Зерній Ю. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2009. 20 с.

⁴⁰ Волянчук О. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2012. 20 с.

⁴¹ Kubik J, Bernhard M. In *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration. A Theory of the Politics of Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 7–36.

⁴² Kubik J, Bernhard M. In *Twenty Years after Communism*. Ibid. P. 6.

⁴³ Kubik J, Bernhard M. In *Twenty Years after Communism*. Ibid. P. 9.

⁴⁴ Барг М. Эпохи и идеи: Становление историзма. М.: Мысль, 1987. 348 с.

⁴⁵ Цит. за: Грица Ю. Ю. Генеалогія історичної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 56. С. 150.

⁴⁶ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. с нем. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. С. 88.

Звертаються до теорії та практики вивчення історичної свідомості різних країн світу Р. Харрісон⁴⁷ та Д. Харвей⁴⁸. Широку інтерпретацію історичної свідомості подає Е. Дюркгейм⁴⁹, Р. Чепайтене⁵⁰, остання, зокрема, розглядає вплив історичної свідомості через інституції (музеї, архіви), та міський простір на людей. Р. Чепайтене також зазначає, що історична свідомість тісно пов'язана з пам'яттю і зливається з нею.

Переходячи до огляду спеціально наукових праць, слід зауважити, що дослідження національної пам'яті про ОУН і УПА опирається на різні методики та артикулюється не тільки у межах історичної науки, а й суміжних гуманітарних наук (соціології, політології). Неодмінною рисою студій пам'яті є аналіз публічного дискурсу в ЗМІ, шкільній та університетській дидактиці, пам'ятково-меморіальному просторі, держаних і громадських акціях.

Аналіз формування офіційного історичного наратива державною владою та чинники, які на нього впливають в загальному контексті, проаналізовані в узагальнювальних працях. Зокрема поради щодо визнання ОУН та УПА в українському суспільстві та формування національної пам'яті українського народу подають автори колективної монографії «Друга: світова війна в історичній пам'яті України»⁵¹. Вчені наголошують на двох важливих проблемах: необхідності поступової реабілітації ОУН і УПА та інтеграції національної пам'яті щодо Другої світової війни у загальноєвропейський історичний наратив.

Продовжує думку українських дослідників праця канадського історика Д. Марплза⁵². На думку, Д. Марплза історія ОУН і УПА стала предметом «переписування» метою якого було обґрунтувати незалежність України через страждання під радянським режимом. Канадський історик у своїй праці висуває

⁴⁷ Harrison R. *Heritage. Critical Approaches*. NY Routledge, 2012. 268 p.

⁴⁸ Harvey D. *Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies*. *International Journal of Heritage Studies*. 2001. Vol.7, No. 4. P. 319–338.

⁴⁹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М.: Наука, 1991. С. 413.

⁵⁰ Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире / пер. с лит. М. Завьяловой. Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. 296 с.

⁵¹ Друга: світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 247 с.

⁵² Marples D. *Heroes and villains: creating national history in contemporary Ukraine*. Budapest: Central European University Press, 2007. 386 p.

припущення щодо ймовірної поведінки української еліти у питанні героїзації членів ОУН та вояків УПА, яка на його переконання має включати розгляд причепності українських націоналістів до військово-політичного конфлікту з поляками в роки Другої світової війни.

Проблеми формування національної пам'яті порушують автори збірника матеріалів підготовленого в рамках проекту «Пам'ять про війну. Війна пам'ятей» за результатами трьох Круглих столів українських й закордонних науковців та вчителів історії, що відбулися: 21–22 жовтня 2011 р., 2 лютого 2012 р. у м. Києві та 4–6 липня 2012 р. у м. Львові⁵³. Зокрема Т. Стріск проаналізував шляхи та методи впровадження національної пам'яті урядами держав Центральної та Східної Європи; В. Гриневич узагальнив ставлення українців до подій Другої світової війни; М. Могільнер, О. Радзивілл, Ф. Пінгель охарактеризували значення історичного наратива про події Другої світової війни для сучасного українського суспільства.

Результати дослідження історичних умов суспільного простору України та аргументовано висновки щодо тенденцій сучасної комеморативної динаміки третього та четвертого президентів України представлені у ряді монографій, які розглядають національну пам'ять про події Другої світової війни як важливий чинник формування національної ідентичності українців⁵⁴.

Окремі автори вдаються до порівняльного аналізу державної комеморативної політики на пострадянському просторі. Зокрема на прикладі офіційних промов Л. Кучми та В. Ющенка в порівнянні з президентом Російської Федерації (РФ) В. Путіним соціолог В. Серeda виділяє відмінні та подібні риси комеморативної політики⁵⁵. Аналіз офіційних промов Президентів України та РФ дав можливість

⁵³ Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. 224 с.

⁵⁴ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук та ін. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 396 с.; Методичні розробки (кейси) до вивчення навчальної дисципліни “Методологічні засади досліджень в галузі публічної адміністрації” / уклад. : В. В. Серeda, В. М. Ципук, А. В. Ліпенцев. Київ: НАДУ, 2009. 40 с.; Пам'ять і питання ідентичності Польща. Україна / ред.: Т. Горбовського і П. Косевського. Варшава, 2013. 194 с.

⁵⁵ Серeda В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії. *Соціологія: теорія, історія, маркетинг*. 2006. № 3. С. 191–212.

дослідниці дійти до висновку про домінуючу роль історичного наратива Другої світової війни в державній комеморативній політиці.

Плюралізм та невідповідність державної історичної політики пам'яті на прикладі Голодоморів, УПА, топоніміки, долі академічної науки СРСР в Україні пояснює А. Портнов⁵⁶. Автор простежує формування офіційної державної історичної політики, формування національної пам'яті в різних регіонах України. В праці історика особливо наголошено на впливі радянського минулого на формування образу в українців, значені важливих історичних постатей та подій.

Характерно, окремі іноземні дослідники негативно оцінюють вплив українських націоналістів на українське суспільство і негативно характеризують пропаганду героїки ОУН та УПА в українському суспільстві⁵⁷.

Питання пам'яті, ідентичності в Україні розкривають статті збірника під загальною редакцією історика Ю. Шаповала «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід»⁵⁸, в якому узагальнено не лише український, але і європейський досвід у сфері студій пам'яті, розкрито теоретико-методологічні підходи до явища національної пам'яті, на прикладі навчальної літератури, громадських та державних практиках охарактеризовано механізми впровадження та функціонування історичного наратива в українському суспільстві у тому числі літопису ОУН та УПА.

Стратегіям взаємодії з минулим та безпосередньо спадщиною тоталітарного режиму в міському просторі присвячені статті С. Ушакіна⁵⁹ та О. Міхеєвої⁶⁰. Прослідковує політику пам'яті щодо ОУН та УПА в незалежній Україні Ю. Юрчук⁶¹, яка аналізує дискурс про український визвольний рух середини ХХ ст. шляхом інтерв'ю, аналізу есеїв та громадських комеморативних

⁵⁶ Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва: ОГИ; Полит.ру, Мемориал, 2010. С. 80.

⁵⁷ Див.: Rossolinski-Liebe G. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014. 654 p.

⁵⁸ К.: ІПЕНД, 2013. 600 с.

⁵⁹ Ушакін С. Отстраивая историю: советское прошлое сегодня. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2011. № 6. С. 10–16.

⁶⁰ Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*: матеріали Другої наук. конф. (Донецьк, 14 квіт. 2006 р.). Донецьк, 2006. С. 175–184.

⁶¹ Yurchuk Y. Reordering of meaningful worlds: memory of the organization of Ukrainian nationalists and the Ukrainian insurgent army in Post-Soviet Ukraine: Doctoral dissertations / Stockholm University. Stockholm, 2014. 295 p.

практик. Порівняльним стратегіям політики пам'яті в Україні, Польщі, Австрії та загалом Європі присвячена стаття А. Каппелера⁶².

Слід наголосити, що в межах національної пам'яті про український визвольний рух середини ХХ ст. артикулює низка сюжетних ліній, в якій дослідження відбивали зовнішню та внутрішню орієнтацію українських політиків та влади. Йдеться передусім про ототожнення в радянську добу ідеології українських націоналістів з фашизмом, питання колабораціонізму ОУН та УПА, причетність українських націоналістів до винищення в роки Другої світової війни євреїв, характер та зміст українсько-польського військово-політичного протистояння в роки Другої світової війни та українсько-радянського протистояння як під час Другої світової війни та після неї. Переважаючою сюжетною лінією, яку зумовила проєвропейська орієнтація України, стала тема українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, а точніше панівна більшість публікацій намагається сконструювати загальний образ військово-політичного конфлікту на Волині у 1943 р. та його вплив на національну пам'ять українського та польського народів. Зокрема українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни в національній пам'яті українців та поляків, стала предметом дослідження О. Каліщук⁶³. Дослідниця детально охарактеризувала відображення публічного дискурсу українсько-польського протистояння у польському та українському суспільстві, звертаючи особливу увагу на дані соціології та аналізу ставлення політичних партій та державних органів влади до зазначеної теми. Окрім цього в монографії подано характеристику українським та польським фільмам, монументам з цієї теми.

Детально зупиняються на згаданій темі автори колективної праці під редакцією В. Солдатенка⁶⁴, які на прикладі офіційного та неофіційного

⁶² Kappeler A. The politics of history in contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe. J. Besters-Dilger (Ed.), *Ukraine on its way to Europe*. Interim results of the orange revolution, Peter Lang, Frankfurt a.M. (2009), P. 217–232.

⁶³ Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурс. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с.

⁶⁴ Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: монографія / ред.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; автор. колектив: Я. М. Антонюк, Д. В. Веденєєв та ін. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 292 с.

публічного дискурсу, монументальної скульптури та кінематографу простежують вплив згаданих носіїв національної пам'яті на формування загального образу про події на Волині у 1943 р. та про ОУН, УПА та АК на свідомість українського та польського народів.

Відображення українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни в національній пам'яті українців тісно взаємопов'язано із з'ясуванням обставин та етнополітичних та соціальних причин конфлікту. Автори звертаючись до вивчення самої теми характеризують етнічні стереотипи українців та поляків, аналізують рішення польського сейму щодо означення українсько-польського військово-політичного конфлікту на Волині у 1943 р., наголошують на впливі радянської пропаганди⁶⁵. Окремі автори різко осуджують виявлені у 2011 та 2012 рр. у Володимирі-Волинському і частково ексгумовані масові захоронення 750 людей, ймовірно польської та єврейської національності, до вбивства котрих могли бути причетні українські націоналісти⁶⁶. Предметом вивчення істориків стала також проблема історичної ретроспективи україно-польських конфліктів через призму історичних стереотипів⁶⁷.

В загальному публікації на тему політики пам'яті щодо українського визвольного руху середини ХХ ст. насамперед акцентують увагу на суспільно-політичному дискурсі формування історичного наратива про ОУН та УПА. Українські дослідники перш за все характеризують державну комеморативну політику пам'яті⁶⁸. Українські вчені звертають увагу на відсутності реальних

⁶⁵ Льюшин І. Важка українсько-польська історична спадщина. *Український альманах*. Варшава, 2013. С. 217–230.; Його ж. Проблемні питання українсько-польських відносин ХХ ст. в суспільній свідомості і колективній пам'яті обох народів. *Національна та історична пам'ять*. Збірник наукових праць. Київ: Стило, 2011. Вип. 1. С. 228–248.; Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків. *Вісник Львівського університету: сер. соціол.* Львів, 2008. Вип. 2. С. 127–137.; Його ж. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства*. 2011. Вип. 60. С. 68–80.; Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Луцьк, 19–20 черв. 2013 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т. ім. Лесі Українки, 2013. С. 5–10.

⁶⁶ Качановський І. Сучасна політика пам'яті на Волині щодо ОУН (б) та нацистських масових вбивств. URL: <http://uamoderna.com/md/199> (дата звернення: 05.08.2015).

⁶⁷ Хахула Л. "Різуни" чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 304 с.

⁶⁸ Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 – поч. 2010 рр.): ключові тенденції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 99–118.; Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4. С. 111–127.; Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної*

механізмів врахування уроків історії, критикують екстенсивність та гіберболізованість заходів із легітимізації та героїзації ОУН та УПА третім Президентом України, наголошують на потребі єдиної державної стратегії у ставленні та визнанні українських націоналістів на державному рівні. Окремі іноземні автори переймають думки українських істориків у характеристиці національної пам'яті літопису ОУН та УПА⁶⁹. Дослідники обґрунтовують думку про тріступінчастий розвиток національної пам'яті продовж незалежної України, яка відповідала державній комеморативній політиці трьох перших президентів України – амнезія, амбівалентність, активізація⁷⁰. При цьому вчені наголошують на розколотості у ставленні українського населення щодо літопису ОУН та УПА, що на їх переконання зумовлено особливостями розвитку окремих регіонів України та радянською пропагандою⁷¹.

академії наук України. С. 52–63.; Примаченко Я. ОУН і УПА в сучасному європейському дискурсі пам'яті про Другу світову війну: політико-правовий аспект. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubрики/politika/ouniupavsucasnomuevropejskomudiskursipamatiavtorprimacenkoana> (дата звернення: 01.03.2017).; Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3–16.; Симоненко І. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 44–54.; Веденєєв Д., Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29.; Гриневич В. Міт війни і війна мітів. *Критика*. 2005. № 5. С. 2–8.; Його ж. Війна за війну. *Критика*. № 6. 2012. С. 19–23.; Його ж. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4. С. 111–127.; Пилявець Р. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 184–201.; Примаченко Я. ОУН і УПА vs голокост: "війни пам'яті" в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 69–84.; Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення. *Бористен*. 2008. № 7. С. 16–18.; Симоненко І. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 44–54.; Ярмоленко М. Друга світова війна як конфлікт історичної пам'яті. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 244–248.; Гон М. Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту. *Панорама політологічних студій*. 2012. Вип. 8. С. 103–114.

⁶⁹ Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націєтворення. *Україна. Процеси націєтворення*. / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ : К.І.С., 2011. С. 307–321.

⁷⁰ Грицак Я. Історія і пам'ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація. *Україна. Процеси націєтворення*. С. 365–381.

⁷¹ Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Память о войне 60 лет спустя: Розсип, Германия, Европа. М.: Новое литературное обозрение*, 2005. С. 419–435.; Лисенко О. Підсумки Другої світової війни для України і проблеми історичної пам'яті. *Політика і час*. 2007. № 6. С. 30–34.; Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriyai-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychnapamiat-u-nezalezhnii-ukraini> (дата звернення: 05.08.2015).

Предметом дослідження національної пам'яті літопису ОУН та УПА виступає спростування міфів здебільшого радянської пропаганди, що заважає об'єктивній оцінці діяльності українських націоналістів середини ХХ ст.⁷²

Впровадження комеморативних заходів та формування національної пам'яті державними офіційними та неофіційними інституціями, громадськими організаціями та політичними партіями на загальнонаціональному та місцевому рівні узагальненні недостатньо. Зокрема це стосується публічної діяльності Служби безпеки України (СБУ)⁷³ та Українського інституту національної пам'яті⁷⁴. Характеризуючи діяльність УІНП автори здебільшого вказують на помилки в його діяльності (насамперед не врахування громадської думки регіонів).

На етапі становлення та розбудови методологічного апарату перебуває дослідження рівня впливу ЗМІ, як періодики і телемедіа, на українську аудиторію. Аналізуючи сучасний національний медійний простір дослідники розглядали функціонування символічних дат, пов'язаних з історичними подіями в українському соціумі⁷⁵, періодичність згадування та особливості подання регіональною періодикою подій війни⁷⁶, зокрема на Донеччині⁷⁷. При характеристиці використаннями історичного наратива пов'язаного з літописом ОУН та УПА вчені відзначають прийоми маніпуляції, що зумовлені кон'юнктурним характером видань.

⁷² Війна і міф. Невідома Друга світова / ред.: О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.

⁷³ Біла книга 2008. Служба безпеки України. Київ: Інститут оперативної діяльності та державної безпеки, 2009. 80 с.

⁷⁴ Опалько Ю. Взаємодія Українського інституту національної пам'яті з громадськими організаціями у розвитку історичної свідомості суспільства. *Стратегічні пріоритети*: наук.-аналіт. щокварт. зб. Київ, 2008. № 4(9). С. 55–63.; Касьянов Г. К десятилетію Украинского института национальной памяти (2006 – 2016). URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-instituta-natsionalnoj-pamyati-2006-2016> (дата звернення: 05.08.2015).; Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. С. 52–63.

⁷⁵ Чупрій Л. Аналіз висвітлення знаменитих історичних дат у регіональних друкованих ЗМІ. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/oktober08/20.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

⁷⁶ Кулик В. Роль мас-медій у (від)творенні історичної пам'яті: наративи про Другу світову війну в українській пресі. URL: <http://ww2-historicalmemory.org/ua/docs/ukr/kulyk.doc> (дата звернення: 05.08.2015).

⁷⁷ Пахоменко С. Медіаобраз УПА у сучасному інформаційному просторі Донеччини. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія, 2011. № 1. С. 94–99.

Окремі публічні дискусії пов'язані з літописом українського визвольного руху середини ХХ ст. відображені в збірниках. Так, у збірнику «Leopolis Multiplex»⁷⁸ у розділі «Львів націоналістичний» О. Зайцев, Д. Корчинський, В. Павлів, М. Попович, В. Расевич через призму історію Львова розглядають публічний дискурс навколо українських націоналістів. Заслуговує на увагу збірка статей, опублікованих у польській «Газеті виборчій» з проблем пов'язаних з оцінкою українсько-польського військово-політичного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни⁷⁹. Головні тексти дискусій про С. Бандеру, що тривали в 2009 і 2010 роках в Інтернет-виданнях, подає збірник статей та есеїв «Страсті за Бандерою»⁸⁰.

Недостатньо вивченим залишається вплив телепередач та фільмів на свідомість та уявлення українців про учасників українського збройного підпілля. Як правило, публікації з подібної тематики перебувають на маргінесі дослідження істориків, більшість з них виконана в описовому стилі⁸¹. Винятком можуть слугувати публікації Л. Ковальської⁸², яка характеризує вплив художніх, документальних фільмів та телепередач на свідомість українського населення та його загальне ставлення до Другої світової війни.

Неодноразово українськими вченими піднімалася тематика формування образу про ОУН та УПА через навчальну освітню літературу, в першу чергу через

⁷⁸ Leopolis Multiplex. Київ: Грані-Т, 2008. 480 с.

⁷⁹ Волинь : дві пам'яті / пер. з пол.; упоряд. М. Войцеховський. Київ-Варшава: ДУХ І ЛІТЕРА, Об'єднання українців у Польщі, 2009. 304 с.

⁸⁰ Страсті за Бандерою: статті, есеї / упоряд.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. Київ: Грані-Т, 2010. 400 с.

⁸¹ Вахтанг Кіпіані: Ярослав Мудрий переміг у «Великих українцях» завдяки маніпуляціям – «Телекритика». URL: <http://www.telekritika.ua/news/2008-05-18/38443>. (дата звернення: 05.08.2015).; Гриценко О. Величання регіонального масштабу. *Критика*. 2008. № 12 (134). С. 3–7.; Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення. *Бористен*. 2008. № 7. С. 16–18.; Гаврилов О. Таблоїди називають Шухевича зрадником, а поважні видання пишуть про «УПА–УНСО». URL: <http://www.telekritika.ua/media-/regions/drukovanii-zmi/2007-11-07/34766> (дата звернення: 05.08.2015).; Грабовський С. Про що мовчать українські ЗМІ. URL: http://telekritika.kiev.ua/articles/124/0/7921/pro_%D1%89o_movchatimut_ukrainski_zmi/ (дата звернення: 05.08.2015).; Луканов Ю. УПА наступає. URL: <http://www.telekritika.ua/telekino/2008-01-16/35971> (дата звернення: 05.08.2015).; Шаповал Ю. Війна після війни. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 59–84.

⁸² Ковальська Л. Сучасні документальні фільми про рух опору в другій світовій війні. *Грані історії: зб. наук. Праць (II)* Ж. 50.199. 2013. Вип. 6. С. 275–287.; Її ж. Художні фільми як історичне джерело з історії партизансько-підпільної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни. *Гілея*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Науковий вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т. ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 69 (№ 2). С. 110–114.; Її ж. Специфіка аналізу теледокументалістики як джерела з історії руху опору в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні і політологічні дослідження*. Науковий журнал. 2013. № 1 (51). С. 40–45.

шкільні підручники. Попри те, що цю тему в тій чи іншій мірі згадують переважна більшість дослідників, які писали наукові публікації із загального образу національної пам'яті. В поле зору більшості авторів потрапляли, як правило, поодинокі підручники. Серед масиву публікацій слід відзначити статті О. Добржанського⁸³, Т. Дружиненка⁸⁴, Ю. Загорулька⁸⁵, О. Радзивіл⁸⁶, в яких містяться змістовні поради щодо удосконалення змісту підручників та їх вплив на свідомість українського населення.

Публікації на тему конструювання місць пам'яті в першу чергу відображають практичні поради та критику вже існуючих пам'ятників⁸⁷. Дослідники відзначають меморіальний простір як важливу гуманітарну складову держави на прикладі діяльності уряду В. Ющенка у цій сфері⁸⁸. Окремі автори також характеризують жанрові та символічні особливості пам'ятників, процес їх побудови⁸⁹. Детально характеризують місця пам'яті членів ОУН та вояків УПА в Західній Україні Б. Гаврилів⁹⁰, Б. Яневич⁹¹, Б. Савчук, У. Палійчук,

⁸³ Добржанський О. Український національно-визвольний рух та боротьба проти радянзації західноукраїнських земель (1944–1955 рр.): історія України. 11 клас. Профільний рівень. *Історія України*. 2013. № 12. С. 4–9.

⁸⁴ Дружиненко Т. ОУН-УПА: проблемні оцінки історичної діяльності. *Історія та правознавство*: Науково-методичний журнал. 2010. №22/24. С. 79–83.

⁸⁵ Загорулько Ю. Висвітлення українського націоналістичного руху в курсі "Історія України" у старшій школі. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 50. С. 153–160.

⁸⁶ Радзивілл О. Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1969–2007). *Сучасні дискусії про Другу світову війну*: Зб.наук. ст. та виступів українських і зарубіжних істориків. С. 208–215.

⁸⁷ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/183-taryk-syryl-/amar-inaksha-ale-podibnachy-podibna-ale-inaksha-publiczna-pamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-upostradyanskomu-/lvovi> (дата звернення: 05.08.2015).; Bechtel D. Von Lemberg nach L'viv. Gedachtniskonflikte in einer Stadt an der Grenze. *Osteuropa*. 2008. Vol. 6. P. 227.

⁸⁸ Середа В. Місто як Lieu de memoire: спільна чи поділена на пам'ять?: приклад Львова. *Вісник Львівського університету*: Сер.: соціологічна. 01/2008. Вип. 2. С. 73–99.; Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 53–63.

⁸⁹ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т. історії України НАН України, 2011. 289 с.; Її ж. Увічнення подій Другої світової війни в пам'ятках історії та культури. *Історія України*. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. ст. 2001. Вип. 17. С. 236–241.; Гончаренко А. О. Образно-тематичні та структурно-композиційні принципи візуалізації подій української історії Другої Світової війни у монументальній скульптурі України 1990-х – 2000-х рр. *Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків: ХДАДМ. № 3, 2014. С. 7–10.; Івашенко О. М. Пам'ятки і пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. на Житомирщині: (Володар.-Волин., Ємільч., Чернях. р-н) / Житомир. обл. орган. укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури України, Житомир. обл. редкол. тому Зводу пам'яток історії та культури України. Житомир: Полісся. Вип. 3. 2005. 168 с.; Портнов А. Родина-мать vs Степан Бандера: екскурсія по избранним памятникам Второй мировой войны в современной Украине. *Отечественные записки*. 2008. № 5 (сентябрь-октябрь). С. 33–44.

⁹⁰ Гаврилів Б. Вшанування пам'яті провідника ОУН Степана Бандери: про пам'ятники і пам'ятні місця С. Бандери в Івано-Франків. обл. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2008. № 12. С. 15–20.

А. Червінський⁹², М. Паньків⁹³. Особливістю даних публікацій є те, що автори подали максимальну повну та змістовну інформацію.

Аналіз історіографії ще раз актуалізував малодосліджені проблеми політики пам'яті та історичної свідомості: діяльність державних та громадських інституцій на місцевому рівні у сфері впровадження конкретних історичних сюжетів; вплив ЗМІ на процес формування оціночних суджень населення конкретного регіону держави. Потребують перевірки певні фактологічні дані пов'язані із державними комеморативними практиками, будівництвом меморіальних комплексів, пам'ятників. Невивченими залишаються вплив як окремих носіїв національної пам'яті (ЗМІ, Інтернет), так і втручання іноземних держав у політику формування національного історичного наратива.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження умовно поділено на групи: 1) офіційні документи органів влади та управління України; 2) мемуари, публічні виступи політиків, державних діячів, промови президентів України; 3) центральна та регіональна друкована преса; 4) результати опитувань громадської думки; 5) кінофонодокументи; 6) навчально-освітня література; 7) меморіали, пам'ятники, меморіальні дошки.

Перша група джерел представляє офіційний дискурс української влади – укази президентів, закони України, постанови Верховної Ради України доступні на офіційному сайті ВРУ (www.rada.gov.ua). Перш за все це укази президентів України щодо надання звання Героя України очільникам ОУН та УПА О. Бересту, О. Мотенку, Р. Шухевичу, С. Бандері. Аналіз указів Президентів України важливий через вираження важливості окремо взятої особи для українського

⁹¹ Яневич Б. Пам'ятки національно-визвольної боротьби. *Галичина: всеукр. наук. і культ.-просв. краєзн. часоп.* / Прикарпат. нац. ун-т. ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. Ч. 14. С. 551–563.

⁹² Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. Там само, 2013. Ч. 24. С. 362–368.

⁹³ Паньків М. Пам'ятки національно-визвольної боротьби українського народу в 40–50-х рр. XX ст. на Прикарпатті. Там само, 2013. Ч. 24. С. 356–362.

суспільства та обґрунтування її заслуг. До аналізу також залучені укази В. Януковича, які стосуються увічнення пам'яті про Другу світову війну та укази ВРУ про заборону героїзації ОУН та УПА в Україні. Офіційні промови Президентів України доступні на сайті ВРУ (lib.rada.gov.ua)⁹⁴. Необхідність використання подібного роду джерел обумовлена порівнянням чинної офіційної комеморативної політики двох президентів України у формуванні національної пам'яті про український визвольний рух середини ХХ ст.

Використання мемуарів та публічних промов державних діячів як джерел для простеження динаміки формування образу про ОУН та УПА в українському суспільстві обумовлено необхідністю підтвердження поточної комеморативної політики окремої політичної сили та виокремлення відмінностей в їхніх публічних виступах. Використано мемуари Л. Кучми «Після майдану»⁹⁵ (побудовані у формі щоденника 2005–2006 рр.), а також В. Ющенко «Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті»⁹⁶, в якій пояснено причину надання звання Героя України С. Бандери. Використання мемуарів є обмеженою для нашого дослідження оскільки політики приділяють основну увагу власній біографії та поточній політиці. Однак мемуари дають можливість уточнити окремі моменти діяльності політиків, зрозуміти політичну ситуації то часу.

Як джерело в дисертації виступає центральна та регіональна друкована преса України, насамперед рейтингова, яка належить до різних холдингів та має різну читачку аудиторію у регіональному та національному масштабах: Захід – «Високий замок» («ВЗ») (ЗАТ «Видавничий дім «Високий Замок»), «Експрес» (ТЗОВ «Експрес МультиМедіа Груп»), «Львівська газета» («ЛГ»); Схід – «Донецкие новости» («ДН») (ТОВ «Редакція газети «Донецькі Новини»), «Громадська правда»; «Вечерний Харьков» (ТОВ «Редакція газети "Вечірній Харків"»); Північ – «День» (ПрАТ «Українська прес-група»), «Україна

⁹⁴ Див.: виступи Президента України Ющенка Віктора Андрійовича [2005 – 2010]. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/cerivnik-09/yuschenko_pr.html (дата звернення: 05.08.2015).; Див.: виступи Президента України Януковича Віктора Федоровича [2010 – 2014]. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/cerivnik-09/yanukovich_pr.html (дата звернення: 05.08.2015).

⁹⁵ Кучма Л. После майдана: Записки президента. 2005–2006. Киев: Довира, 2007. 688 с.

⁹⁶ / худож.-оформлювач Л. П. Вировець. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

молода» («УМ») (ПП «Україна молода»), «Сегодня» (ЗАТ «Сегодня Мультимедиа»), «Комсомольская правда в Украине» («КпУ») (ЗАТ «Комсомольська правда – Україна»), «Сіверщина» (ТОВ «Редакційно-видавничий центр «Сіверщина»); Південь – «Кримська світлиця» («КС») (ДП «Національне газетно-журнальне видавництво»), «Крымская правда» («КП») (ООО «Редакция газеты "Крымская правда"»); Центр – «Днепр вечерний» («ДВ») (ООО «Юридическая фирма "Правник"»). У питанні про відбір статей з чотирнадцяти газет автор прагнув проаналізувати тематичні публікації з січня 2005 по березень 2014 рр. До уваги не бралися публікації, в яких відсутня історична довідка про український визвольний рух середини ХХ ст. Одиницями аналізу в даному дослідженні є тексти в усіх публікацій газет, які пов'язані з історією ОУН та УПА.

Залучено також результати опитувань громадської думки, які проведено: Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 2012 р., 2014 р.; Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 р.; Фондом «Демократичні ініціативи» 2007 р.; Соціологічною групою «Рейтинг» 25 вересня – 5 жовтня 2012 р.; Центром соціальних та маркетингових досліджень SOCIS та на початку 2014 р.; Центром Разумкова у вересні 2006 р.; Інститутом соціології НАН України 2012 р. та ін. соціологічні дані використані для підтвердження, уточнення, простеження динаміки щодо конкретного явища. Використовуючи дані опитувань, потрібно пам'ятати, що представленні історичні уявлення та оцінки щодо конкретних подій постійно змінюються, тому соціологічні дослідження фіксують настрої деякої опитаної групи населення в певний проміжок часу, і лише з великою долею узагальнення ми можемо ретранслювати отримані дані на все населення країни чи регіону.

Важливими джерелами дослідження є телепередачі, художні та документальні фільми про ОУН та УПА, які відображають телевізійний продукт, що в залежності від поставлених завдань розкриває історичні події та факти у вигляді статистичних або динамічних зорових образів. Основною жанровою композицією, яка стала потужним модератором впливу на національну пам'ять про

український визвольний рух в роки Другої світової війни, можемо вважати ток-шоу, насамперед «Свобода Савіка Шустера» («Інтер»), «Шустер LIVE» (ТОВ «Савік Шустер Студіос» (3S)), «Свобода Слова» з А. Куликовим на ICTV, «Велика політика з Євгенієм Кисельовим» («Інтер»). Як джерела виступають і малореєтингові ток-шоу: «Коломия думає» спільний проект телеканалу НТК та газети Коломийська правда, «Суспільство Ukraine» на телеканалі «Перший Ukraine», «Машина часу» з Андрієм Охримовичем на «5 каналі».

Для аналізу висвітлення літопису ОУН та УПА українськими мас-медіа було обрано 24 художніх та документальних фільмів. Особливість кінематографу як джерела дослідження полягає в його розважальному характері, універсальній привабливості та фотографічному реалізмі, які надають значну перевагу перед іншими ЗМІ у подачі інформації. При аналізі подібних джерел необхідно врахувати залучення експертів, збалансованість думок та оцінок щодо конкретних подій, об'ємність та якість використання архівних кіноплівок, об'єктивність трактування свідчень та подій.

Залучення навчально-освітньої літератури як джерела дослідження обумовлено її масовістю, лаконічним, науковим викладом матеріалу. Шкільні підручники є, по-перше, відображенням реальних досягнень у сфері дослідження конкретної історичної теми, адже факти, події, та їх інтерпретації у шкільних підручниках подаються апіорі у стислому доступному варіанті, по-друге, шкільна література є певним відображенням політики держави у сфері утвердження певного істотного наративу, ставленні до конкретних історичних осіб, інтерпретації важливих знакових історичних подій в історії країни офіційною елітою держави. Зауважимо, що за підрахунками російських істориків, до 90 % осіб обмежуються тим обсягом інформації про минуле країни і людства загалом, яку отримали з підручника історії, і більше історією майже ніколи не цікавляться. Тобто саме шкільний підручник з історії, а не хімії чи математики є

одним із ключових чинників формування національної пам'яті та історичної свідомості⁹⁷.

Навчально-освітня література для вищої школи характеризується широким масивом відібраної інформації для сприйняття, наповнену масивом фактів, подій та джерел. Як джерела підручники з історії України для вищої школи відображають регіональні особливості написання власних версій історії, приналежність вчених до відповідної історичної школи.

Важливим джерелом для відображення формування національної пам'яті про ОУН та УПА виступають пам'ятники, меморіали, меморіальні дошки, які вирізняються багатоманітністю засобів вираження, що володіє скульптура разом з іншими засобами впливу (декоративним озелененням та благоустроєм).

Описуючи подібного роду джерела слід врахувати, що монументи відображають бажану інтерпретацію історичних подій, незалежно від того чи монумент присвячений одній особі, декільком особам чи носить збірний образ. Здебільшого заказниками монументів виступає офіційна влада, що дає змогу судити про відображення офіційної політики пам'яті та регіональних її версій. Пам'ятники та меморіальні комплекси є вираженням індивідуальної/місцевої колективної/державної політики пам'яті. Адже рішення про спорудження (створення) пам'ятників і монументів державного значення приймаються Кабінетом Міністрів (КМ) України, а місцевого – місцевими органами виконавчої влади або органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування (Постанова КМ України № 118 8 вересня 2004 року «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників та монументів»⁹⁸). Не слід забувати, що політичні сили, що переважають у місцевій раді, звичайно, ухвалювали рішення, які підпорядковувалися інтересам певним партіям та електорату.

Таким чином, критична оцінка та узагальнення джерел дозволяє об'єктивно дослідити динаміку формування/зміни уявлення українців про ОУН і УПА.

⁹⁷ Шкільна історична освіта на сучасному етапі. Матеріали круглого столу. Інститут історії України НАН України, 8 червня 2010 р. *Історія України*. 2010. № 29 (669): Тематичний випуск. С. 6.

⁹⁸ Міністерство юстиції України наказ «Про затвердження Порядку спорудження (створення) пам'ятників і монументів: Відділ баз даних нормативно-правової інформації» 30.11.2004 № 231/806. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1588-04> (дата звернення: 05.08.2015).

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Спектр сучасних досліджень студій пам'яті полісемантичний – вивчення мовних, поведінкових і тілесних практик, – мнемоніки тіла; розгляд історії та пам'яті як форм – відображення історичної культури; історії як мистецтва пам'яті⁹⁹. Функціонування понять «політика пам'яті», «свідомість населення» у загальній структурі «національної пам'яті» вимагає з'ясування важливих складників – сутності змісту пам'яті, як відображення досліджуваної дійсності, характеру цієї пам'яті – чи вона насправді є національною, змісту формування та функціонування політики пам'яті та її відображення в свідомості.

Пам'ять притаманна не лише людям, але й тваринам, однак саме в людей вона набрала системності та стала важливим чинником соціалізації та функціонування людини у суспільстві. Слово «пам'ять» можна означити як психічний процес, який полягає у фіксації збереженні та подальшому відтворенні слідів минулого досвіду, що уможливорює повторне використання останнього в життєдіяльності й відновлення його у сфері свідомості¹⁰⁰. Завдяки пам'яті розширюються пізнавальні можливості людини. Пам'ять як пізнавальний процес забезпечує цілісність і розвиток особистості¹⁰¹. Конкретно пам'ять притаманна окремій взятій людині: вона не може бути однією для групи людей, спільноти, нації¹⁰². Говорячи про національну пам'ять, перш за все розуміємо пам'ять в її метафоричному трактуванні співзвучним із заданим напрямком дослідження. Термін національна пам'ять сприймається, з одного боку, як вияв свідомості нації, з другого, усвідомлення нацією самої себе та заданої історичної теми. Співзвучним у цьому плані є думка В. Середи, яка зазначає, що коли дослідники застосовують терміни до означення спільноти, колективу, то мають на увазі

⁹⁹ Киридон А. “Memory studies” в Україні: статус і особливості процесу становлення. *Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. праць. Вип. 5. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 99.

¹⁰⁰ Киридон А. Пам'ять. *Національна та історична пам'ять*: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП НВЦ „Пріоритети”, 2013. С. 267.

¹⁰¹ Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. С. 69.

¹⁰² Duncan B. Mythscapes: memory, mythology, and national Identity. *British Journal of Sociology*. 2003. Vol. 54. P. 74.

матеріальні носії пам'яті – пам'ятники, ілюстрації, підручники, мас-медіа, а не їхні конкретні відбитки в головах людей¹⁰³.

Підняття рівня актуалізації пам'яті та її аналіз науковцями припав на другу половину XX ст. Перш за все це було пов'язано із трагічним досвідом XX ст., коли пам'ять стала розглядатися як моральний обов'язок пам'ятати про минуле. Національна пам'ять стала необхідним механізмом захисту/реабілітації/утвердження власного національного наратива у різних регіонах світу в залежності від процесів, які вони супроводжувалися: розпад колоніальних імперій, емансипація меншин¹⁰⁴.

Не в останню чергу у популяризації студій пам'яті стало образне віднесення пам'яті до історії. Значний поштовх у цьому відіграли праці французького соціолога М. Хальбвакса «Соціальні рамки пам'яті»¹⁰⁵ та «Колективна пам'ять»¹⁰⁶. Дослідник порівнював історію та політику пам'яті присвячену їй, виділяючи спільні та відмінні характеристики. Він стверджував: історія є документально підтвердженою та критично оцінює події, тоді як політика пам'яті маніпулює фактами на вимогу майбутнього, осучаснюючи події¹⁰⁷. Крім того, національна пам'ять та історія мають спільні ознаки, бо в них єдина мета – відтворити події минулого. Для досягнення цієї мети національна пам'ять та її механізми створюють зв'язок минулого і майбутнього, а історія розвиває цей зв'язок. Таким чином, чим важливіше у суспільстві значення національної пам'яті, тим вагомішу роль відіграє історія як наука¹⁰⁸.

Не в останню чергу на визначення поняття національна пам'ять вплинуло означення історії як науки. Як зазначає російський вчений Ю. Зарецький, якщо

¹⁰³ Середа В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Інститут соціології НАН України. К., 2006. С. 9.

¹⁰⁴ Rosenfeld G. D. A Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory «Industry». *Journal of Modern History*. 2009. Vol. 81, No. 4. P. 131.

¹⁰⁵ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

¹⁰⁶ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.

¹⁰⁷ Коник А. «Исторична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури. *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика. 2009. № 32. С. 154.

¹⁰⁸ Романовская Е. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти. *Известия Саратовского университета*. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2010. Т. 10. Вып. 3. С. 39.

первинно це давньогрецьке слово означало «презентацію результатів дослідження», то сьогодні воно використовується у трьох значеннях. Перше з них позначає минуле, тобто одну зі складових тріади «минуле-теперішнє-майбутнє» за допомогою якої люди структурують час. Друге означення презентує історію як розповідь про певну подію або події. І, нарешті, третє тлумачить її як науку, що вивчає минуле; на рівні побутової та наукової свідомості ці поняття часто плутаються¹⁰⁹.

На думку А. Киридон, історія – це перш за все наука із власним об'єктом та предметом дослідження, категоріальним апаратом. Історія не може бути пам'яттю, адже порушений зв'язок між суспільством, яке читає цю історію, і групами, які були свідками чи учасниками тих подій, про які в ній йдеться. Історична наука, що прагне відновити факти якомога детальніше, стає ерудованою, а ерудиція – доля меншості. Якщо, навпаки, вона прагне зберегти той образ минулого, який можливо ще присутній у сьогоднішній колективній пам'яті, вона утримує із нього лише те, що і раніше цікавить наше суспільство, тобто, в цілому, досить мало¹¹⁰.

Національна пам'ять розуміється дослідниками як своєрідний феномен суспільної свідомості, селективно збережену нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які вплинули на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі та цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому¹¹¹. Використання подібного терміну з певними коригуванням дозволяє уникнути вузького аналізу проблеми та оксюморону.

Щодо сутності розуміння поняття «нація» в терміні «національна пам'ять» то його трактування зводиться до з'ясування визначальних рис, цінностей, за допомогою яких нації знаходять «спосіб самоствердження». До цього набору, на

¹⁰⁹ Зарецкий Ю. П. История, память, национальная идентичность. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2008. № 3 (май-июнь). С. 39–48.

¹¹⁰ Киридон А. Пам'ять історична. *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. С. 278.

¹¹¹ Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. С. 52–53.

думку К. Келгона, можна віднести: 1. Кордони (географічні чи етнічно-культурні, чи ті й інші разом). 2. Ідею неподільності, єдності нації. 3. Суверенність, за допомогою якої досягається формальна рівність з іншими націями. Суверенність зазвичай ототожнюється з наявністю самостійної держави. 4. Ідею, згідно з якою влада є легітимною лише тоді, коли вона підтримується народом і служить інтересам народу (нації). 5. Ідею ототожнення населення з нацією. 6. Безпосереднє ототожнення індивіда з нацією, «безпосереднє членство». Особистість, як частина нації, є рівною з іншими членами нації. 7. Культуру (мова, спільні цінності, вірування, звичаї тощо). 8. Уявлення про існування нації в часі, в минулому й майбутньому. 9. Спільні біологічні й спадкові риси. 10. Особливе відношення до певної історичної, іноді навіть «священної» території¹¹².

Таким чином історична тематика виступає одним із чинників формування конкретної нації, через процес оцінки героїв та антиподів, подій у власній історії. Разом з тим національна пам'ять є ширшим означенням власне пам'яті про український народ. Поняття «національна пам'ять» охоплює ряд подій національної історії, в середині якої зберігаються та функціонують індивідуальні образи. Водночас через свою полісемантичність поняття «національна пам'ять» може виступати ретранслятором уявлень про минуле в конкретний час, репродукування чи конструювання з домінуючими візіями заданого минулого, як продукт конкретної культурної формації. Ці уявлення містять інформацію як про те, що реально відбулося в минулому, так і про ірреальні події. Події, що зберігає національна пам'ять, набувають оцінок, позитивних чи негативних конотацій, які можуть відрізнятися від версій офіційної історії.

Виходячи з представлених думок, спробуємо дати власне визначення терміну «національна пам'ять». Отже, на нашу думку, національна пам'ять – це сукупний образ/пам'ять індивіда/ групи/ народу про суспільно важливу історичну подію, яка стала визначальною у розвитку народу/групи, носить ознаки героїчності та наслідування або трагізму та віктимізації. Національна пам'ять – важкий

¹¹² Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999. С. 52–53.

конструкт, адже вона формується на декількох взаємопов'язаних рівнях: індивідуальний (уявлення, спогади, думки однієї особи), груповий (спільні уявлення, спогади, думки групи осіб, як правило чітко локалізованого етнографічного або адміністративного регіону, про пережиті події), народний (вираження суспільно-важливої події через монументи, публічні заходи). Кожен із цих рівнів національної пам'яті є тісно взаємопов'язаним. Спогади окремо взятої людини психологічно, ментально впливають на уявлення певної групи, можуть виступати до порушення певних публічних заходів та на всенародному рівні. Водночас група може сформувати «правильне» бачення у конкретної людини народу через низку громадських організацій, партій, подібно як народ може утверджувати домінуючий національний наратив.

Таким чином, національна пам'ять – це складний конструкт-метафора, який охоплює донаукове сприйняття та інтерпретацію минулого через призму вираження найяскравіших ознак конкретно історичного явища наділеного національно-суб'єктивним досвідом.

Конкретну стратегію у формуванні національної пам'яті можна означити як політику пам'яті. Під політикою пам'яті окремі вчені розуміють сукупність механізмів, процедур та форм взаємодії суб'єктів політичного процесу, спрямованих на управління пам'яттю; цілеспрямована діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій, окремих осіб з управління суспільною пам'яттю через конструювання/закріплення, деконструкцію/ усунення або актуалізацію/ повернення цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових задля формування/корегування станів суспільної свідомості¹¹³. Основний зміст політики пам'яті полягає у неперервному стимулюванні обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації.

Історичну політику здійснюють її суб'єкти, зокрема, президент, парламент, уряд, Академія наук та інші державні інституції. Окрім того, це громадянське

¹¹³ Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України* / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2014. № 6 (74), листопад – грудень. С. 202–203.

суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій, в тому числі конфесійних, незалежні засоби масової інформації, активісти історичної політики з-поміж фахівців¹¹⁴.

Вважаємо, що об'єктом політики пам'яті виступає уявлення про минуле спільноти, нації. Політика пам'яті завжди ідеологізована і залежить від особистих поглядів її модераторів. На думку І. Савельєвої, вже саме слово «політика» вказує на те, що йдеться або про вивчення способів ідеологізації минулого, або про сам процес ідеологізації знання про минуле¹¹⁵. При цьому Л. Зашкільняк зауважив: політика пам'яті спрямовується на досягнення такого стану пам'яті, який би міг підтримувати національну ідентичність, слугувати основою для суспільної єдності та консолідації, гарантувати громадянську злагоду. При цьому йдеться не про уніфікацію колективних уявлень, а про забезпечення їхньої внутрішньої цілісності, яка б дозволила критичній більшості громадян визнати свою причетність до спільного минулого. Така згуртованість спільноти, нації призводить до висновку, що політика пам'яті стосується побудови згуртованої національної ідентичності, яка, у свою чергу, безпосередньо апелює до проблеми державності – життєздатності і стабільності демократичної держави, яка потребує історичного наратива як підґрунтя свого існування¹¹⁶.

При дослідженні політики пам'яті використовуємо підхід В. Кашуби. Німецький автор пропонує для вивчення функціонування та оцінки політики пам'яті аналізувати конкретне явище у наступних його проявах: 1) публічне обговорення в засобах масової інформації про історію; 2) простір і територіальної концепції вистави й символізації через пам'ятники і місця пам'яті; 3) символічна боротьба за знаки та інтерпретація «естетика пам'яті»; 4) канон ритуальних і

¹¹⁴ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 380.

¹¹⁵ Савельєва І. М. Перекрестки памяти. *Хаттон П. История как искусство памяти* / пер. с англ. СПб.: Владимир Даль, 2003. С. 398–421.

¹¹⁶ Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення. *Шкільна історія очима істориків-науковців*: матеріали Робочої наради з моніторингу у шкільних підручників історії України / упор. Н. Яковенко. К.: Вид-во імені О. Теліги, 2008. С. 66–84.

естетичних практик «роботи пам'яті»; і 5) сукупність форм і фігур передачі, такі як розповіді, Мемоіре серія, фотографії, місцеві та національні історії¹¹⁷.

Тісно взаємопов'язана із політикою пам'яті свідомість населення. В даному дослідженні розглядається свідомість історичну, яка існує не як функція індивідуального розуму, не як продукт особистого життєвого досвіду, а як загальнозначуще знання, доступне й зрозуміле всім членам даної спільноти. Історична свідомість – універсальна форма в структурі суспільної свідомості, яка завжди соціально детермінована, його змістовна сторона і соціальні функції змінюються і збагачуються. Основними компонентами історичної свідомості як форми суспільної свідомості є: по-перше, усна та фіксована соціальна пам'ять, по-друге, ретроспективна реконструкція історичних фактів і приведення їх у систему, по-третє, усвідомлення законів історичного процесу, по-четверте, суспільно-історичне передбачення та соціальні проекти, плани перетворення суспільного буття. Істотною детермінантою і регулятором становлення історичної свідомості завжди був фактор історичної справедливості, необхідності її забезпечення, відновлення¹¹⁸.

Слід наголосити, що національна пам'ять не рідко активується за допомогою держави або яскраво вираженої, суспільно-політичної значущої події. Саме владні органи або подія задають загальний тон дискусії, однак індивідуальна психіка породжує або моделі консолідації в межах певного суспільного простору або моделі дезінтеграції цього простору, що призводить до поляризації думок. Оскільки національна пам'ять не є статичною і піддається змінам то інформація, що знаходиться на офіційному та неофіційному рівнях національної пам'яті, корелюється на основі різних принципів: а) взаємопроникнення, взаємозбагачення

¹¹⁷ Kaschuba W. *Geschichtspolitik und Identitätspolitik. Nationale und ethnische Diskurse im Kulturvergleich. Inszenierung des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts.* Köln: Böhlau Verlag, 2001. P. 24.

¹¹⁸ Грица Ю. Генеалогія історичної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2014. Вип. 56. С. 158–159.

та взаємодоповнення; б) нейтралітету, невтручання, ігнорування; в) протистояння, антагонізму та протиборства¹¹⁹.

Вище згадані принципи формують складові історичної політики держави, яка проявляється: у здійсненні контролю владними органами за моделями історичного минулого, які артикулюються у рамках тих чи інших сфер їх владних повноважень, зокрема в організації масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів); у фінансуванні інформаційних повідомлень на історичну тематику у ЗМІ (такі повідомлення можуть містити селективно підібрану інформацію й оціночні судження, що є відображенням цінностей автора і режиму, який прагне легітимізувати себе через історію); у державному фінансуванні певних культурних заходів (створення музейних експозицій, архівних баз, творів літератури та мистецтва, кінопродукції, театральних вистав на історичну тематику); у комеморативних заходах (відзначення державних свят, пропаганда історичної символіки та ритуалів); у символічному маркуванні простору (монументальна пропаганда, зміна топонімічних назв).

Необхідно також відзначити зв'язок національної пам'яті з міфами та стереотипами. У сучасному розумінні міф – це спрощене розуміння дійсності, що дає узагальнений і водночас чуттєво-конкретний образ світу. У переносному значенні, міф – це оманливе уявлення, що претендує на істинність, а насправді створює далекий від реальності світ¹²⁰. Міфотворчість національної пам'яті насамперед полягає в гіперболізації окремих фактів та подій. Національна пам'ять табулює осіб і події надаючи, їм надзвичайної ваги в ролі соціуму. Нерідко недавнє минуле під впливом міфологізованого світобачення швидко перетворювалося у легенду, а послідовність подій втрачалася. Тому у людей складалося враження, що минуле – це постійно повторюване сьогодення, а межею між минулим і дійсністю був лише міф. Сприйняття міфу пояснюється і тим, що

¹¹⁹ Бойко О. Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять*. 2012. Вип. 3. С. 100.

¹²⁰ Лукінюк М. Обережно: міфи ! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. 2-ге вид., випр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. С. 5.

міф дарує есенціальну простоту; у світі, який він організує, немає суперечностей, оскільки немає глибини¹²¹. З національною пам'яттю історичні стереотипи пов'язують у тому розумінні, що це комплекс спрощених, оцінних, емоційно забарвлених та стійких до змін образів і символів, які соціальна спільнота сприймає, розуміє та реконструює своє чи іншої групи історичне минуле, а також історію відносин між цими групами¹²².

Національна пам'ять виконує низку функцій: пізнавальну – надає новим поколінням інформацію про історію їх народу, минулі звершення предків, звичаї, традиції, динаміку суспільного життя, прагнення, вчинки минулих поколінь, наслідки їх активності; виховну – одержані знання впливають на духовний світ сучасної людини, формують його світогляд, цінності, ідеали, образи; акумулятивну – нагромаджує і відштовхує історичний досвід, актуалізує його включаючи в систему наявних суспільний та індивідуальних інтересів, потреб, дій; адаптаційну – у своїй «образній» формі минуле апелює і до розуму, і до почуттів людини, сприяючи виробленню алгоритму її світовідчуття й поведінки; ідентифікаційну – функція національної пам'яті, яка формує почуття належності до колективного «ми»¹²³. Національна пам'ять не завжди може нормально функціонувати, оскільки інформація, яку несе національна пам'ять, формується під різними впливами. На думку Й. Рюзена, такий стан є результатом зіткнення пам'яті з досвідом, який не вкладається у рамки звичних історичних уявлень, що загрожує основам та принципам ідентичності. Коли це відбувається, то настає криза національної пам'яті. Відповідного до глибини та складності, автор запропонував типологію наступних криз. Нормальна – не є руйнівною для ідентичності соціальної групи, і долається природнім шляхом на основі власного потенціалу самої пам'яті; призводить до появи новітніх способів утворення смислів. Критична – ставить під сумнів можливість відтворювати та адекватно інтерпретувати зафіксований у пам'яті історичний досвід у відповідності із

¹²¹ Барт Р. Мифологии. Москва: Издательство Сабашниковых, 1996. С. 270.

¹²² Хахула Л. І. Історичні стереотипи про Україну та українців у сучасній Польщі (1991–2005): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. С. 42.

¹²³ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. С. 20.

сучасними потребами й завданнями соціальної групи. Може призводити до порушення основ ідентичності, ментальних форм та способів смислоутворення, збереження та ретрансляції історичної пам'яті. Катастрофічна – порушує функціональні механізми пам'яті, руйнує цілісність соціальної ідентичності або унеможливорює процес її відтворення¹²⁴.

Слід зазначити, що формування національної пам'яті обумовлено низкою маніпулятивно-психологічних технологій, які постійно ускладнювалися в залежності від регіонального чи загальнонаціонального застосування. В сучасному світі маніпулювання суспільною думкою є розповсюдженим явищем. Різноманітні інформаційні технології є обов'язковим елементом управління суспільством. За визначенням Г. Грачова та І. Мельника: «Маніпуляція – це означення загального підходу до соціальної взаємодії та управління, спрямованого на активне використання різноманітних засобів прихованого примусу людей.»¹²⁵. С. Кара-Мурза у праці «Маніпуляция сознанием» виокремлює три головних ознаки маніпуляції: 1. Мішенню дій маніпулятора є дух, людська психіка, бо маніпуляція – це вид психологічного впливу, а не фізичного насильства. 2. Маніпуляція – це прихований вплив, факт якого об'єкт маніпулювання не повинен помітити, оскільки викриття завдає маніпулятору збитків. Найретельніше маніпулятор приховує головну ціль, щоб навіть викриття не призвело до виявлення мети й намірів маніпулювання. Саме тому приховування інформації є майже обов'язковою ознакою, за винятком деяких маніпуляцій цих прийомів, що передбачають «гру в щирість». 3. Володіння технікою маніпуляцій вимагає майстерності та знань, зокрема, якщо йдеться про суспільну свідомість¹²⁶.

С. Кара-Мурза наводить ряд, так званих «індикаторів», що свідчать про застосування маніпуляцій. Серед них: 1. Мова (вживання незрозумілих більшості термінів); 2. Емоції (тиск на емоції, з метою приховування реальної ситуації,

¹²⁴ Цит. за: Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 42.

¹²⁵ Грачев Г., Мельник И. *Манипулирование личностью*. Москва: Алгоритм, 2002. С. 143.

¹²⁶ Кара-Мурза С. *Маніпуляція сознанием*. Київ: Оріяни, 2000. С. 13.

чийхось інтересів); 3. Повторення (часте згадування на телебаченні, однієї й тієї самої теми, з тією ж комбінацією слів); 4. Вилучення з контексту (висмикуючи певну проблему з її справжнього контексту, маніпулятор таким чином спонукає об'єкт своїх маніпуляцій мислити потрібним йому чином). 5. Тоталітаризм джерел повідомлень (відсутність інших джерел інформації); 6. Змішування інформації та оцінки (нерозривне вживання разом із фактажем оцінних суджень); 7. Прикриття авторитетом (залучення до підтримки якихось ідей авторитетної людини, особливо, якщо вона не має стосунку до сфери, з якою пов'язані ці ідеї); 8. Некогерентність висловлювань (нестикання у висловлюваннях, що гладко сприймаються аудиторією через її пасивність)¹²⁷.

Головним механізмом маніпуляції є сугестія – намагання переконати інших людей у певних судженнях без самоочевидних логічних підстав. Прийом маніпуляції, що найчастіше зустрічається у ЗМІ, – це спотворення інформації. Тобто інформацію можна: односторонньо подати; сфабрикувати, видавши інспіровану інформацію за реальну; відредагувати, додавши власні домисли; інтерпретувати у вигідному для маніпулятора світлі; просто приховати¹²⁸. Втім, прийоми маніпуляції також виражаються через зорові ефекти у будівництві меморіалів, їх розташування; тенденційно підібрані експонати музеїв; актуалізації історичної тематики на прикладі масових заходів поряд з політичною пропагандою. Отже, національна пам'ять – складний феномен організації суспільної свідомості, що вимагає ґрунтовного вивчення усіх його аспектів на міждисциплінарному рівні.

Провідними методами дослідження у дисертації виступають метод контент-аналізу та дискурс-аналізу. Під методом контент-аналіз слід розуміти якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, котрі висловлюються чи навпаки приховуються

¹²⁷ Там же. С. 477–481.

¹²⁸ Шутов Р. Роль ЗМІ у формуванні політичної та громадської думки в Україні. URL: <http://www.mccenter.org.ua/uk-print/text/articles/media/20080208-5.html> (дата звернення: 05.08.2015).

у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження¹²⁹. Дискурс-аналіз – це екзистенціальне структурно-семіотичне дослідження текстів та реакції читача. Його особливості полягають у тому, що виявляються приховані значення тексту, контекст його створення, вірогідні інтерпретації читачем/слухачем тощо. Аналізу піддаються слова. Вони можуть поєднуватися, поділятися на підгрупи, розбиватися на семіотичні сегменти; можуть бути розташовані (організовані) таким чином, щоб дати можливість дослідникові порівнювати, зіставляти, аналізувати й відшуковувати певні моделі. Використання методів дискурс-аналізу може пояснити певну ситуації (чому люди говорили чи писали таким чином і що розумілося під цим), а не просто описати тексти та їх мовні засоби, підрахувати кількість вживання тих чи інших словосполучень¹³⁰.

На різних стадіях підготовки праці використано й інші методи. При зборі матеріалу використано методи систематизації, критичний, синтетичний. Під час опрацювання джерел, літератури та написання тексту залучено загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, а також спеціально-наукові. Аналітичний метод дав можливість виділити ознаки національної пам'яті як елементу суспільної свідомості. Структурно-функціональний аналіз уможливив розглянути систему національної пам'яті як сукупність взаємопов'язаних уявлень однієї групи про іншу в історичному контексті. Історико-генетичний метод застосовано для розкриття генези формування образу про ОУН та УПА в українців різних регіонів нашої держави. Історико-порівняльний метод допоміг виявити спільні риси у формуванні образу про український визвольний рух середини ХХ ст. у різних видах ЗМІ. При аналізі українських газет на предмет публікацій про визвольний рух періоду Другої світової війни застосовано метод контент-аналізу, який використовують для якісно-кількісного аналізу змісту текстових документів. Його залучення широко розповсюджене у практиці

¹²⁹ Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. К.: Центр вільної преси, 2003. С. 44.

¹³⁰ Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи. *Наукові записки НАУКМА*. 2001. Спец. вип.: у 2 ч. ч. 2. Т. 19. С. 322, 324.

вивчення масових комунікацій. Об'єктом дослідження методом контент-аналізу є зміст повідомлень преси, радіо та телебачення. Історико-типологічний метод використаний для класифікації й аналізу головних українських дискурсів про місце та значення українського визвольного руху середини ХХ ст. у Другій світовій війні.

Дослідження національної пам'яті про український визвольний рух в Україні 2005–2014 рр. вимагає інтердисциплінарного методу із застосуванням методів та напрацювань різних напрямків історичної науки (політична, інтелектуальна, повсякденна історія), та суміжних дисциплін (психологія, філософія, політологія, соціологія, культурологія). Застосування саме такого підходу повинно максимально всебічно розкрити задану проблему та допомогти в її розв'язанні.

Основний блок дисертації охоплює наступні напрямки дослідження: діяльність президентів України, державних структур у формуванні національної пам'яті; ЗМІ; навчально-освітню літературу; місця пам'яті. Такий підхід дає можливість уникнути описовості, комплексно та об'єктивно прослідкувати динаміку формування образу про національно-визвольний рух середини ХХ ст. в українському суспільстві 2005–2014 рр.

Введення у дисертацію напрямку державної комеморативної політики у збереженні, поширенні та відтворенні національної пам'яті про ОУН та УПА обумовлено важливістю законодавчих актів та їх впливу на суспільство через засоби контролю та покарання. Експертиза проведеної діяльності вибраних державних органів влади, які виступали ретранслятором національної пам'яті та органів, що сприяли утвердженню потрібного офіційного наратива про ОУН та УПА, дає можливість вказати алгоритм дії при проведенні комеморативних практиках.

При розгляді проблеми дисертант застосовував підхід, який використовували автори «Фахового висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА»¹³¹, де при аналізі ідейно-політичних засад ОУН здебільшого використовується збірний образ. Розглядаючи безпосередньо

¹³¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Київ: Наукова думка, 2005. 495 с.

стратегію і тактику боротьби, автор намагався окремо акцентувати увагу на ОУН (б) – під керівництвом С. Бандери, яка прагнула змусити Берлін визнати за українцями право на самостійність, а також ОУН (м) – під керівництвом А. Мельника, яка сподівалася переконати Німеччину в необхідності творення великої союзної з Райхом Української держави¹³².

Отже, український визвольний рух середини ХХ ст. розглядається як динамічне поняття, в межах якого діяльність ОУН та УПА в українському суспільстві протягом 2005–2014 рр. дискутувалася через призму декількох сюжетних ліній: звинуваченні українських націоналістів у наявності тоталітарної антидемократичної ідеології близької за своїм спрямуванням та рисами до європейського фашизму (не рідко під цим розумілося ідеологія націонал-соціалізму гітлерівської Німеччини, а не власне провідна ідеологічна течія Італії 1930–1940-х рр.); звинувачення українських націоналістів у колабораціонізмі – співпраці з блоком країн гітлерівської коаліції; військово-політичне протистояння українських націоналістів з АК (головний дискурс пов'язаний з причинами, перебігом та наслідками українсько-польського конфлікту на Волині та Холмщині у 1942–1943 рр.); звинувачення українських націоналістів у вбивствах євреїв; причини, перебіг та наслідки військово-політичного протистояння українського підпілля та радянської влади під час та після Другої світової війни; новою сюжетною лінією піднятою в українському суспільстві у середині 2000-х р. стала тема доцільності героїзації вояків УПА, їх державного визнання та надання пільг.

Окремо зосередимо увагу на особливостях дослідження політики національної пам'яті. Історик, який критично аналізує політику пам'яті, є одночасно і дослідником історії духовної культури. Завдання історика полягає у тому, аби спробувати реконструювати сферу людських думок та відчуттів. Тобто це погляди, думки, оцінки, психічна реакція на певну подію. Не менш важливою метою дослідження наслідків цієї політики є пошук причин негативного чи позитивного ставлення, антипатії/симпатії до конкретних подій.

¹³² Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. С. 320.

Насамкінець зауважимо, що національна пам'ять в українському суспільстві виконує як позитивну, так і негативну роль. Позитив від національної пам'яті полягає у тому, що у складний період національна пам'ять допомагає окремо взятій людині/групі/народу виділити, себе в часовому просторі проміжку, ідентифікувати та зберегти свою унікальність та самобутність. Вважаємо, що політика пам'яті повинна насамперед нейтралізувати трагічні події в історії народу, які формують упередження по відношенню конкретної людини/групи/народу, заважають міждержавному та міжнаціональному діалогам.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНО-ІНФОРМАЦІЙНІ КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ

3.1. Державна політика національної пам'яті

Державна політика пам'яті – важлива складова політичної діяльності (гуманітарної політики) центральних і місцевих органів влади; сукупність унормованих у концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів з використання (урахування) інформації про історичне минуле в процесах державного (національно-державного) будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації¹³³. Головне її завдання полягає в управлінні суспільною пам'яттю шляхом конструювання, закріплення, усунення або повернення цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових з метою формування суспільної свідомості та ідентичності¹³⁴.

Реалізували політику пам'яті насамперед центральні органи влади¹³⁵. За період президентства В. Ющенка (2005–2010) СБУ зосередилося на розкритті складних сторінок історії Другої світової війни, зокрема тематики ОУН та УПА. Голова СБУ В. Наливайченко неодноразово модерував історичну тематику українського визвольного руху у ЗМІ. В ті роки СБУ дієво патрунувала архівно-пошукову роботу: архівісти служби розсекретили та оприлюднили документи ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ про Український визвольний рух 1920–1950-х рр. Наприклад, наслідком такої діяльності в період 2006–2009 рр., стало оприлюднення тисяч слідчих справ проти керівників ОУН та командирів УПА, родин повстанців тощо.

У грудні 2007 р. відповідно до рішення круглого столу «Активізація взаємодії щодо правдивого висвітлення діяльності ОУН і УПА за документами архіву СБ України та іншими матеріалами» створено робочу групу істориків за

¹³³ Веденєєв Д. Політика пам'яті в Україні державна. *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. С. 329–333.

¹³⁴ Бабка В. Л. Політика пам'яті в перші роки незалежності України. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 360.

¹³⁵ Див.: Попович О. Український визвольний рух середини ХХ ст. в національній пам'яті України (2005–2014). *Spheres of Culture: Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin*. Lublin, 2016. Volume XIV. С. 387–394.

сприяння СБУ з вивчення діяльності ОУН і УПА. Її членами стали представники УІНП, Державного комітету архівів України, Інституту історії України НАН України, Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Національної академії СБУ, Галузевого державного архіву (ГДА) СБУ, Українського добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» імені Василя Стуса¹³⁶. Нова комісія мала фактично продовжити діяльність робочої групи істориків при «Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА» на чолі із заступником директора Інституту історії України НАН України С. Кульчицьким, діяльність якої зупинили наприкінці 2004 р.

Прикінцевим етапом архівно-організаційної роботи СБУ став указ Президента України В. Ющенка від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»¹³⁷, що дав поштовх до створення Департаменту архівного забезпечення СБУ, основу якого складав ГДА СБУ. Фінансування, матеріальне, кадрове й організаційне забезпечення архіву здійснювала СБУ. Основним завданням реформованого архіву ГДА стало інформування громадськості про донедавна засекречені документи радянських спецслужб.

СБУ спільно з львівськими науковцями та громадськими діячами виступила також ініціатором створення Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». У рамках співпраці СБУ з громадським Центром досліджень визвольного руху (ЦДВР) 28 червня 2009 р. було відкрито у Львові перший етап експозиції в музеї-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Створення музею у колишній в'язниці стало можливим завдяки громадянській позиції Голови СБУ Валентина Наливайченка, директора

¹³⁶ У Службі безпеки України відбулось засідання робочої групи істориків при СБУ із вивчення діяльності ОУН і УПА. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=73780&cat_id=39574 (дата звернення: 05.08.2015).

¹³⁷ Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (дата звернення: 05.08.2015).

архіву СБУ Володимира В'ятровича, Голови СБУ у Львівській області Анатолія Матіоса¹³⁸.

Нагромадження масиву архівних матеріалів призвело до публікації наукової літератури про діяльність ОУН та УПА в період Другої світової війни. Зокрема вийшло друком видання «Бофони: грошові документи ОУН і УПА» (2008) – перше узагальнене дослідження грошей українських повстанців. За документами ГДА СБУ було опубліковано у двох томах серії «Літопис УПА» і двотомному збірнику про життя й діяльність Головного командира УПА «Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)» (2007). Архівісти СБУ спільно з видавництвом «Літопис УПА» упорядкували 8–10-й томи нової серії книг (збірники документів) про Р. Шухевича, діяльність ОУН на Волині, допити керівників ОУН і командирів УПА. Водночас ГДА СБ України налагодила співпрацю з Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ Республіки Польща, в ході якої опубліковано п'ятитомник «Польща та Україна у 30-х – 40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»¹³⁹. Інститут національної пам'яті Республіки Польща також передав СБУ близько 20 тис. аркушів документів про діяльність українського підпілля на території сучасної Польщі¹⁴⁰.

У 2008 р. відповідно до Указу Президента України В. Ющенка «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» в СБУ, за підтримки неурядових організацій, благодійних фондів, розпочав роботу Інформаційно-довідковий зал (відкритий електронний архів), покликаний спростити доступ до розсекречених документів. Його основним модератором та директором став В. В'ятрович.

¹³⁸ Історія створення меморіалу [Національний музей–меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»]. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-stvorennnya-memorialu> (дата звернення: 05.08.2015).

¹³⁹ Щодо оприлюднення п'ятого тому польсько–української видавничої серії «Акція “Вісла” 1947»: дані Прес-центру СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=50089&cat_id=50267&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴⁰ Інститут національної пам'яті Республіки Польща передав СБУ близько 20 тисяч аркушів документів про діяльність організацій Українського визвольного руху на території сучасної Польщі: дані Прес-центру СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=91121&cat_id=83173&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

Станом на 19 березня 2010 р. архів містив понад 17 тис. електронних копій документів. У 2010 р. базу даних електронного архіву СБУ отримали Національний університет «Києво-Могилянська академія» та Львівський національний університет імені Івана Франка¹⁴¹. У 2009 р. вийшов путівник «Галузевий державний архів СБУ»¹⁴², в якому вперше за роки незалежності України розкрито структуру та зміст архівних фондів радянських спецслужб. У 2007–2008 рр. за сприянням СБУ здійснено проект «Український мартиролог ХХ століття», електронна база якого постійно поповнювалася. Основою бази даних стали центральні та регіональні державні архіви, а також архівні установи СБУ та Міністерства внутрішніх справ України.

СБУ ініціювала і провела в 2006–2009 рр. громадські слухання про діяльність ОУН та УПА на території Південної, Центральної та Східної України: «Діяльність ОУН та Півдні та Сході України»¹⁴³, «УПА постала у Донецьку»¹⁴⁴, «Служба безпеки України розсекретила матеріали кримінальних справ, що стосуються діяльності підпілля ОУН на Донеччині»¹⁴⁵, «Євреї в Українському визвольному русі»¹⁴⁶, «УПА і німці: співпраця чи протистояння»¹⁴⁷.

СБУ презентувала пересувну фотовиставку «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених» і організувала її демонстрацію в 2006–2009 рр. в регіонах

¹⁴¹ Базу даних електронного архіву СБУ отримали два університети. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/1988173.html> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴² Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

¹⁴³ У Службі безпеки України відбулись чергові Історичні слухання «Діяльність ОУН та Півдні та Сході України». URL:

http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE808560C701826E932A.app1?art_id/=76249&cat_id=75738&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+%searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴⁴ Руденко О. УПА постала у Донецьку Служба безпеки України (СБУ). URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE808560C701826E932A.app1?art_id=75210&cat_id=75209&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+%searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴⁵ Служба безпеки України розсекретила матеріали кримінальних справ, що стосуються діяльності підпілля ОУН на Донеччині: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE808560C701826E932A.app1?art_id=74945&cat_id=74549&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+%searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴⁶ У Службі безпеки України відбулись Громадські історичні слухання «Євреї в Українському визвольному русі»: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=77689&cat_id=77994&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+%searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴⁷ У Службі безпеки України відбулись чергові Громадські історичні слухання «УПА і німці: співпраця чи протистояння»: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=82836&cat_id=82963&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+%searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

країни. Виставка стала спільним проектом СБУ і ЦДВР, за сприяння УІНП. В експозиції понад півтисячі фотографій, документи з радянських і німецьких архівних джерел, документи ОУН і УПА. До відкриття виставки надруковано ілюстрований каталог «Українська Повстанська Армія: історія нескорених» (автори – співробітники ЦДВР). Окрім цього за сприяння СБУ було систематизовано фотографії і підготовлено фотовиставку «Роман Шухевич: життя і доля», яка експонувалася в адмінбудинку СБУ в Києві. У жовтні 2007 р. в музеї Великої Вітчизняної війни у Києві (з 16 липня 2015 р. «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс») відкрилася виставка, присвячена постаті Ніла Хасевича («Зота», члена ОУН, автора бофонів), де представлені роботи митця з фондів ГДА СБУ.

У 2006–2009 рр. було відкрито низку інформаційно-довідкових залів розсекречених архівних матеріалів СБУ у Чернігівській обл.¹⁴⁸, у м. Львові¹⁴⁹, в Управлінні СБУ в Сумській обл.¹⁵⁰, в Управлінні СБУ в Луганській обл.¹⁵¹, у м. Запоріжжі¹⁵².

З обранням Президента України В. Януковича та призначенням головою СБУ В. Хорошковського змінилася інформаційна політика СБУ: припинено поповнення електронного архіву, звільнено з посади голову Галузевого архіву СБУ В. В'ятровича, призупинило організаційно-пошукову працю та популяризацію теми ОУН та УПА. Голова СБУ В. Хорошковський намагався

¹⁴⁸ У Чернігівській області відкрито інформаційно-довідковий зал розсекречених архівних матеріалів СБУ. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86964&cat_id=86491&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0/%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁴⁹ У Львові СБУ відкрила інформаційно-довідковий зал з розсекреченими архівними документами : Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86813&cat_id=86491&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0/%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵⁰ В Управлінні СБУ в Сумській області відкрито інформаційно-довідковий зал розсекречених архівних матеріалів: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86346&cat_id=86491&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0/%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵¹ В Управлінні СБУ в Луганській області відкрився інформаційно-довідковий зал. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86310&cat_id=85802&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0/%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵² Служба безпеки України відкрила у Запоріжжі інформаційно-довідковий зал розсекречених архівних матеріалів: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86203&cat_id=85802&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0/%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

перешкодити розповсюдженню розсекречених матеріалів про діяльність УПА. Зокрема у 2010 р. без пояснення причин затримали директора Львівського Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» історика Руслана Забілого. Причиною затримання, за словами службовців спецслужби, стала усна вказівка В. Хорошковського¹⁵³. Як згодом повідомила прес-служба СБУ, Р. Забілого було затримано «з метою передачі третім особам несанкціонованих відомостей, що становлять державну таємницю». 2011 р. СБУ безпідставно допитала всіх співробітників музею «Тюрма на Лонцького»¹⁵⁴.

У червні 2011 р. указом Президента України В. Януковича ліквідовано Департамент архівного забезпечення у складі СБУ, реорганізувавши його в архівну установу при спецслужбі. 12 січня 2011 р. ВРУ в першому читанні прийняла зміни до Закону «Про Національний архівний фонд та архівні установи»¹⁵⁵, що передбачав можливість знищення тих документів зі сховищ, які втратили культурну цінність, є дублетними та не виправно пошкодженими й не надаються до відновлення. Нововведення також дозволяли обмеження доступу до документів у разі наявності в них «конфіденційної інформації» на 75 років від часу їх створення. Водночас архівні установи почали довільно тлумачили поняття «конфіденційна інформація», не виправдано розширюючи його зміст, що давало владі зручний інструмент для закриття доступу до джерел радянського періоду. На прес-конференції щодо змін до архівного законодавства, ініційованих Державною архівною службою України, її очільниця О. Гінзбург на запитання експертів щодо імплементації європейських стандартів відкритості заявила: «Ми настільки відкрилися, що якби моя воля була, то я половину б закрила». Напередодні цієї заяви В. Янукович розширив керівні повноваження голови Державної архівної служби України, зробивши її державним експертом з питань

¹⁵³ Директора меморіалу «Тюрма на Лонцького» затримали за вказівкою Хорошковського. URL: <http://tyzhden.ua/News/15066> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵⁴ Чорновол І. Історик Руслан Забілий про допит в СБУ: «Мені сказали, що займатися історією небезпечно». URL: http://society.lb.ua/life/2014/12/23/290272_istorik_ruslan_zabilyi_pro_dopit.html (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵⁵ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3814-12/ed20120210> (дата звернення: 05.08.2015).

таємниць. До компетенції О. Гінзбург входило право здійснювати процедуру віднесення інформації до державної таємниці, зміни її ступеня та розсекречення¹⁵⁶.

Засобом втілення офіційної політики національної пам'яті став й Український інститут національної пам'яті (УІНП), який створено за ініціатииви Президента України В. Ющенка 31 травня 2006 р. як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Його положення про УІНП було затверджене Постановою КМ від 5 липня 2006 р., відповідно якої інститут визначався як центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу¹⁵⁷. УІНП створювався на взірець подібних інститутів у Литві, Латвії і насамперед Польщі. Однак в УІНП не було закладено засадничих принципів польського взірця: передачі архівів КДБ, створення слідчого відділення, відкриття регіональних філій, широкого фінансування просвітницьких та наукових програм. Сама процедура призначення керівництва інституту не передбачала, як у Польщі, запеклих парламентських дискусій і фактично відбулася поза будь-яким публічним обговоренням. Інститут був створений в рамках програми, спрямованої на «увічнення пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів в Україні» (тобто мова йшла про «комуністичне минуле»), а назва запозичена у поляків. Повної ясності щодо функцій, статусу і повноважень інституту не було навіть у його очільників, а перипетії його створення вказували на бюрократичний і відкритий політичний опір опозиції¹⁵⁸.

Інститут намагався розробляти пропозиції щодо «відновлення об'єктивної та справедливої історії Українського народу», «пропаганди давність походження української нації і її мови», «організації роботи по формуванню патріотизму у

¹⁵⁶ Anna Annanatalia. Архетипи з минулого: «гуманітарна політика» в Україні повернулась у радянсько-російське річище. URL: <http://annanatali.blogspot.com/2012/02/7-224-16.html> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵⁷ Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁵⁸ Портнов А. Інститут національної пам'яті в Польщі та Україні. Спроба порівняння. URL: https://starog1.blogspot.com/2012/01/blog-post_3001.html# (дата звернення: 05.08.2015).

громадян України» (особливо у співробітників державних органів), визначати «напрямки й методи відновлення історичної правди й справедливості в вивченні історії України»¹⁵⁹. Коло функціональних обов'язків інституту був досить широкий: від формування архіву національної пам'яті до реалізації проектів усної історії, від розробки пропозицій щодо просування концепції голодомору-геноциду на міжнародній арені до розробки нормативно-правових актів (в тому числі міжнародних), від створення меморіальних місць і комплексів і управління ними, створення музейних експозицій до підготовки пропозицій щодо забезпечення соціального захисту учасників національно-визвольної боротьби та нагородження державними орденами і званнями – всього 29 функцій.

Згідно з підготовленим проектом Закону, який планувався до підписання в останні дні президентства В. Ющенка (документ надсилався на експертизу в НАН України), для формування пам'яті українства надважливим завданням визначалося розвінчання злочинів двох режимів – радянського і нацистського. Побіжно варто зауважити, що логіка дослідження історії УПА, яка вела боротьбу переважно з радянським ладом і вважала бойові дії проти нацистських окупантів недоцільними через те, що це об'єктивно сприяло б головному ворогу – Червоній армії, начебто мимоволі «знімала» проблему німецького тоталітарного режиму, принаймні відсувала її на другий план¹⁶⁰.

У перші роки свого функціонування УІНП не відзначився помітними комеморативними практиками. У 2006–2010 рр. інститут взагалі перебував в невизначеній системі координат, оскільки його становлення припало на час гострого політичного протистояння. Уряд, частиною якого був УІНП, очолював опонент чинного президента та його історичної політики В. Янукович. Відповідаючи на пряме запитання журналістки про «саботаж» урядом діяльності УІНП, тодішній директор інституту І. Юхновський відповів так: «Серце моє, це ви можете дозволити собі таке слово. А я повинен замінити вашу формулювання

¹⁵⁹ Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶⁰ Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. С. 53.

більш м'яким «з незрозумілих причин»¹⁶¹. За словами заступника Голови УІНП В. Верстюка інститут не відігравав самостійної ролі, а був фактично виконавцем розпоряджень Секретаріату президента і віце-прем'єр-міністра по гуманітарним питанням¹⁶². До того ж УІНП мав недостатньо кадрів: згідно зі штатним розписом на 2007 р. в інституті мало працювати 105, натомість 2010 р. в ньому працювало 43 людей¹⁶³.

Попри опір голови Уряду інститут таки організував декілька фахових конференцій та круглих столів з історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Зокрема 21–22 грудня 2008 р. у м. Львові за участі Всеукраїнського об'єднання ветеранів проведено конференцію «Від Бандери до сьогодення, зв'язок і естафета поколінь». Більшість учасники заходу ствердили, що С. Бандера є одним з найвиразніших символів національно-визвольної боротьби українського народу за незалежну державу. Аналогічна проблематика розглянута на круглих столах «Роль і місце Степана Бандери в українському національно-визвольному русі 20–50-х рр. ХХ ст.» (19 грудня 2008 р.), «Рух Опору та Самостійницький рух на окупованих територіях України 1941–1944 рр.» (5 червня 2009 р.)¹⁶⁴. За сприяння УІНП видано збірник матеріалів і документів «Степан Бандера» (2009)¹⁶⁵, який розкривав характер українського визвольного руху середини ХХ ст. Співробітники Інституту спільно з установами НАН України розробили проект закону «Про українську збройну визвольну боротьбу 1917 – 1956 років, статус і соціальний захист її учасників», виокремили військово-політичні структури державно-соборного спрямування.

Діяльність УІНП не вкладалася в концепцію гуманітарного розвитку держави
Адміністрації Президента України у 2010–2014 рр. Указами

¹⁶¹ Самохвалова Л. «Історія збройної боротьби 20–30-х років зовсім не розкривається у радянській історіографії...». URL: <http://www.unian.ua/politics/45295-igor-yuhnovskiy-ya-vmovlyu-prezidenta-primirenniya-ne-bude.html> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶² Музиченко Я., Хорунжа Т. Українська історична наука і завдання інституту національної пам'яті. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/2008-11-78/78-06.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶³ Солодько П. Валерій Солдатенко: «Перед нами не стоїть завдання проводити люстрацію». URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/23/32857/> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶⁴ Круглий стіл: «Роль і місце С. Бандери в українському національно-визвольному русі 20–50-х рр. ХХ ст.». URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/951.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶⁵ Степан Бандера: Збірник матеріалів і документів. / Український інститут національної пам'яті; Упорядник: С. В. Бутко. Київ: УІНП, 2009. 115 с.

В. Януковича від 9 грудня 2010 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», «Про створення Інституту національної пам'яті» понижено статус цього інституту: із центрального органу виконавчої влади його трансформовано у науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України¹⁶⁶. Основними завданнями Інституту і надалі було задекларовано: посилення уваги суспільства до історії України, забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у ХХ ст. та здійснення заходів з увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів та політичних репресій. Водночас змінено кадровий склад і тематику досліджень, яка не передбачала різку критику радянського тоталітарного режиму. УІНП на чолі з доктором історичних наук В. Солдатенком (багатолітнім членом ЦК КПУ) намагався розробляти теоретичні проблеми колективної /історичної пам'яті; публікації співробітників засвідчили готовність тиражувати провладне бачення минулого¹⁶⁷. Відповідно до Постанови Кабміну від 31 січня 2011 р. «Про затвердження Положень про Український інститут національної пам'яті»¹⁶⁸ повноваження УІНП знову обмежено – він став установою «в управлінні Кабінету міністрів». Хоча під тиском громадськості в ньому залишено суспільно важливі структури: науково-дослідний відділ історії голодоморів, відділ досліджень збройного визвольного руху 1920–1950-х рр., відділ досліджень репресивних систем окупаційних режимів, відділ досліджень ненасильницького спротиву 1950–1980-х рр., а також Львівське та Харківське регіональне представництво¹⁶⁹.

Одним із центрів суспільно-політичних дискусій із вказаної проблеми була ВРУ. Законодавча політика Президента України В. Ющенка та ВРУ в 2005–

¹⁶⁶ Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html> (дата звернення: 05.08.2015).; Указ Президента України «Про створення Інституту національної пам'яті». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12604.html> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶⁷ Солдатенко В. Історія і пам'ять: короткі суб'єктивні нотатки. *Національна та історична пам'ять*. Зб. наук. праць. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 9. С. 3–33.

¹⁶⁸ Постанова КМУ «Про затвердження Положень про Український інститут національної пам'яті». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-2011%D0%BF/print1338195521264014> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁶⁹ Структура Українського інституту національної пам'яті. URL: http://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/inp_schema_0.pdf (дата звернення: 05.08.2015).

2009 рр. спрямовувалася на вшанування людей, які внесли помітний внесок у відродження державної незалежності та соборності України. Каталізатором суспільного обговорення щодо політики пам'яті стало присвоєння звань героїв України О. Бересту¹⁷⁰, О. Мотенку¹⁷¹, Р. Шухевичу¹⁷², С. Бандері¹⁷³. Перші два нагородження не викликали якихось серйозного відголосу серед населення Центру та Сходу України, оскільки вони стосувалися «мужності і самопожертви у Великій Вітчизняній війні». Натомість двоє останніх спричинили широку дискусію через їх неоднозначне сприйняття в різних регіонах України. Укази Президента України про присвоєння звань героїв Р. Шухевичу та С. Бандерові містили недостатньо, на нашу думку, аргументів і були передчасними через непоінформованість частини населення держави¹⁷⁴. В спогадах «Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті» В. Ющенко мотивує надання звання Героя України Провіднику ОУН (б) тим, що «українському визвольному руху не вистачає формально визнаних державою героїв»: «Мені хотілося такими указами про встановлення пам'ятників, перейменування вулиць додати шани тим, хто був творцем нашого суверенітету»¹⁷⁵.

Під тиском російськомовного населення сходу України та проросійських представників Партії регіонів В. Янукович розпочав процес перегляду присвоєних звань героїв Р. Шухевичу та С. Бандерові. Вже під час першого візиту до Москви він пообіцяв президентові Росії Д. Медведеву скасувати укази свого попередника. З критикою героїзації Р. Шухевича та С. Бандери В. Ющенком виступили

¹⁷⁰ Указ Президента України від 6 травня 2005 року № 753/2005 «Про присвоєння О. Бересту звання Герой України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/753/2005> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷¹ Указ Президента України від 7 травня 2005 року № 755/2005 «Про присвоєння О. Мотенку звання Герой України». URL: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755/2005> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷² Указ Президента України від 12 жовтня 2007 року № 965/2007 «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/965/2007?test=4/UMfPEGznhhDCO.ZigPEdghHI42gs80msh8Ie6> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷³ Указ Президента України від 20 січня 2010 року № 46/2010 «Про присвоєння С. Бандерові звання Герой України». URL: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷⁴ Указ Президента України від 12 жовтня 2007 року № 965/2007 «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/965/2007?test=4/UMfPEGznhhDCO.ZigPEdghHI42gs80msh8Ie6> (дата звернення: 05.08.2015); Указ Президента України від 20 січня 2010 року № 46/2010 «Про присвоєння С. Бандерові звання Герой України». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷⁵ Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. С. 498–499.

представники окремих країн Євросоюзу. 22 лютого 2010 р. Європейський парламент (ЄП) засудив нагородження С. Бандери, назвавши його «нацистським колаборантом». 25 лютого 2010 р. ЄП звернувся до В. Януковича з вимогою скасувати ці укази¹⁷⁶. У відповідь Вищий адміністративний суд України відповів рішенням від 2 серпня 2011 р. про незаконність документів щодо присвоєння звання Героя України цим особам. Вищий адміністративний суд України наголосив, що вердикт може бути переглянутий Верховним судом України в порядку, встановленому законодавством¹⁷⁷. Наслідком внутрішньої та зовнішньополітичної критики стало визнання багатьма політиками незаконними постанови Донецького окружного адміністративного суду щодо указів Президента України про присвоєння звань героїв Р. Шухевичу та С. Бандері.

Скасування цих указів викликало негайну реакцію у переважній більшості населення Західної та Центральної України. У ЄП було направлено петицію, в якій стверджувалося: рішення Європарламенту позбавлене серйозного історичного підґрунтя і базується на наклепі про т.зв. «співпрацю» ОУН і Райху, а оцінки ЄП щодо постаті С. Бандери ображають почуття мільйонів українців¹⁷⁸. Особливе невдоволення у громадськості викликали повноваження Донецького окружного адміністративного суду, який не мав повноважень до оцінки таких справ. Голова фракції «Свобода» в міській раді Рівного О. Лащук запропонував депутатам надати С. Бандері звання «Почесний громадянин Рівного». Згідно інформації Інтернет-видання, «вимога присвоїти звання почесного громадянина міста Рівне С. Бандері, як кажуть організатори акції, є своєрідною відповіддю на позбавлення його звання Героя України»¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Європейського Парламенту щодо ситуації в Україні від 25 лютого 2010 р. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/legal-acts/2022-rezolyucija-jevropejskogo-parlamentu-shhodo-situaciji-v-ukrajini-vid-25-lyutogo-2010-r> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷⁷ У ВАСУ вирішили, що Донецький суд законно відібрав у Шухевича і Бандери звання Героя України. URL: http://www.newsru.ua/ukraine/02aug2011/tur_heroj.html (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷⁸ Petition # 251148. Open Appeal from Ukrainians to the Members of European Parliament with regards to the defamation of Stepan Bandera in the text of the Resolution of the European Parliament on the Situation in Ukraine from February 25, 2010. URL: http://www.petition.org.ua/petition/detail.php?ELEMENT_ID=617 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁷⁹ Степана Бандеру пропонують на «Почесного громадянина Рівного»: Рівнеінформ. URL: <http://www.ogo.ua/articles/view/2011-01-20/25713.html> (дата звернення: 05.08.2015).

Неоднозначна оцінка постаті Провідника ОУН впливала на суспільні настрої. За даними Київського міжнародного інституту соціології в лютому 2012 р. позитивне ставлення до С. Бандери на Заході висловили 60 %, а на Сході та Півдні – по 9 %. Серед респондентів віком понад 70 років позитивне ставлення до С. Бандери заявили лише 18 %, в когорті 40–49 років – 26 %, а серед молоді 18–29 років – 33 %¹⁸⁰. Частково упереджене відношення до знакових історичних постатей можна пояснити непоінформованістю населення про жертвовність та патріотизм учасників визвольного руху середини ХХ ст. Опитування 2006 р. показало: майже щоп'ятнадцятий мешканець України нічого не знає про С. Бандеру¹⁸¹. Водночас не слід забувати, що присвоєння звання Героя України С. Бандері в останні місяці каденції В. Ющенка мало підняти рейтинг Президента в регіонах, де на початок виборчої кампанії він користувався найбільшою підтримкою. Зрештою, В. Ющенко намагався заручитися підтримкою діаспори, пропозицію якої щодо присвоєння звання Героя України С. Бандері він відхилив у серпні 2009 р.¹⁸²

Водночас на маргінесі суспільного обговорення залишилося присвоєння ордену Ярослава Мудрого IV ступеня Є. Стахіву у 2006 р. та відмова останнього Головного командира УПА В. Кука у 2007 р. прийняти нагороду Героя України. Не були втілені в життя заходи, присвячені 100-річчю з дня народження Олега Кандиби (Ольжича). Згідно з указом В. Ющенка «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича»¹⁸³ у 2007 р. передбачалося проведення наукової конференції, тематичних виставок та відкриття погрудь та пам'ятників О. Ольжичу. Із запланованих заходів Національний банк України випустив медаль до 100-річчя від дня народження Голови Проводу українських націоналістів ОУН.

¹⁸⁰ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. С. 462.

¹⁸¹ Цит. за: Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ: Грані-Т, 2008. С. 76.

¹⁸² Кульчицький С. «Янукович повинен діяти як президент». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-/dnuya/yanukovich-povinen-diyati-yak-prezident> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁸³ Указ Президента України «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/941/2006> (дата звернення: 05.08.2015).

2007 р. було видано Указ про «Про відзначення державними нагородами України учасників національно-визвольного руху», відповідно до якого орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня нагородили В. Левковича, орденом «За заслуги» III ступеня – І. Головацького, М. Дяківа, І. Зеленюк, З. Комарницького, В. Копися, С. Редельчука, О. Шабалу, Я. Шевчука; орденом Богдана Хмельницького III ступеня – М. Воронка, М. Мартинюка¹⁸⁴. 2008 р. орденом «За заслуги» III ступеня отримав М. Зеленчук¹⁸⁵. Надалі нагородження державними нагородами діячів визвольного руху середини ХХ ст. стало одним пріоритетів національної політики пам'яті й відображено у стратегічній програмі діяльності українського Уряду «Український прорив: для людей, а не політиків» (2008)¹⁸⁶.

Окремими депутатами висувалися і власні законопроекти. Так, у листопаді 2009 р. депутат фракції Блоку Юлії Тимошенко А. Шкіль подав на затвердження до ВРУ законопроект «Про статус ветеранів руху опору – членів Організації українських націоналістів (ОУН) та воїнів Української повстанської армії (УПА)», який не було ухвалено.

20 квітня 2005 р. В. Ющенко доручив відповідним органам підготувати пропозиції щодо вироблення офіційної точки зору стосовно ОУН та УПА та їх участі у Другій світовій війні. 12 жовтня 2007 р. третій Президент України розпорядився відзначити 65 річницю створення УПА. Попри «одноразовість» виокремлення події на державному рівні ситуативно це відзначення змінило оцінення суспільством УПА: кількість тих, хто ставився негативно до УПА, впала у 2006–2007 рр. з невиразної більшості (52 %) до меншості (46 %)¹⁸⁷. Окрім

¹⁸⁴ Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України учасників національно-визвольного руху»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/958/2007> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁸⁵ Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/32/2008> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁸⁶ Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁸⁷ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. С. 259.

заходу України, УПА не викликало виразно позитивного почуття у значної частини населення інших регіонів¹⁸⁸.

Згідно з опитуванням, проведеним Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 р., за визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні на Заході висловилися 68 %, на Сході проти такого визнання – 65,8 % опитаних¹⁸⁹. Зазначимо, що лише 17 листопада 2006 р. на Закарпатті місцева влада визнала вояків УПА воюючою стороною у Другій світовій війні. За результатами соціологічного опитування в грудні 2007 р. менше половини громадян України (46,1%) виступала проти надання воякам УПА статусу учасника національно-визвольних змагань та відповідних пільг. 36,7% тією чи іншою мірою підтримали цю ідею, 21% – цілковито підтримали¹⁹⁰.

Варто зазначити, що В. Ющенко чимало зусиль доклав задля об'єктивного вивчення діяльності ОУН та УПА. Укази третього Президента України «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення» (2006)¹⁹¹, «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» (2009)¹⁹², «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху XX століття» (2009) зобов'язували органи влади та науковців активніше об'єктивніше досліджувати складні сторінки української історії першої половини XX ст. сприяння процесу національного примирення та

¹⁸⁸ «Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань»: Прес-служба «ДІ». URL: http://dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/stavlennu-uchasnikiv-nacionalno-vizvolnih/zmagan.htm (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁸⁹ Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». Київ: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. 255 с.

¹⁹⁰ Рух самостійників-державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделей пам'яті (аналітична доповідь). URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1653.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁹¹ Указ Президента України «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/879/2006> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁹² Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (дата звернення: 05.08.2015).

взаєморозуміння у суспільстві¹⁹³. Підготовлений 2009 р. в Секретаріаті Президента України проект Закону України «Про відновлення і збереження національної пам'яті українського народу» так і не був внесений на розгляд ВРУ. Що було зумовлено, на думку окремих політологів, домінуванням у законопроекті етноукраїнських мотивів пам'яті, до того ж обмежених просторовим полем ХХ ст.¹⁹⁴. На думку соціологів, дискурс В. Ющенка щодо Другої світової війни становить певний гібрид, в якому, з одного боку, використовуються елементи радянської героїчної риторики про Велику Вітчизняну війну, далекі від раціонального осмислення цих подій¹⁹⁵.

До законодавчої політики третього Президента України долучилися громадські організації з метою унормувати правовий і соціальний захист учасників національно-визвольної боротьби за незалежність України у ХХ ст. Питання вдосконалення законодавчого забезпечення порядку реабілітації вояків УПА, які постраждали від політичних репресій з боку радянської влади, та виявлення основних пріоритетів і шляхів унормування їх правового статусу, зокрема в частині правового і соціального захисту, обговорювалися 13 та 27 березня 2008 р. на засіданнях робочої групи за участю представників: Центру нормопроєктного забезпечення діяльності Президента України Національного інституту стратегічних досліджень, УІНП, Головної служби політичного аналізу Секретаріату Президента України, Головної державно-правової служби Секретаріату Президента України, Головної служби забезпечення зв'язків з ВРУ та Кабінетом Міністрів України, Секретаріату Президента України, Національної академії СБУ, Київської міської організації Всеукраїнського Товариства «Меморіал» ім. В. Стуса.

На законодавчому рівні політика героїзації українських націоналістів зустріла відверто негативну реакцію з боку політичних опонентів. Зокрема

¹⁹³ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/946/2009> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁹⁴ Панчук М. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук та ін. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 287 с.

¹⁹⁵ Методичні розробки (кейси) до вивчення навчальної дисципліни «Методологічні засади досліджень в галузі публічної адміністрації» / уклад.: В. Середа, В. Ципук, А. Ліпенцев. Київ: НАДУ, 2009. С. 12.

депутат від Партії регіонів (ПР) В. Колесніченко зареєстрував у ВРУ законопроект «Про заборону реабілітації та героїзації фашистських колабораціоністів 1933 – 1945 рр.» від 15 січня 2009 р.¹⁹⁶. Його однопартійці О. Царьов та Д. Шенцев, зареєстрували у ВРУ законопроект «Про основи запобігання та протидії пропаганді нацизму і фашизму в Україні» від 20 жовтня 2009 р.¹⁹⁷ та проект закону авторства Ю. Мірошніченка «Про заборону пропаганди фашизму та нацизму в Україні» від 12 листопада 2009 р.¹⁹⁸, які передбачали кримінальну відповідальність за пропаганду «нацизму» і «фашизму», уособленням яких, на їх думку, були ОУН, УПА, дивізія «Галичина», батальйони «Нахтігаль» та «Роланд», Київський курінь, Буковинський курінь. Проаналізувавши положення вказаних законопроектів, Верховний суд України рекомендував ВРУ їх відхилити через невизначеність термінології та вади редакційного характеру¹⁹⁹. Заангажованість вказаних законопроектів можна пояснити лише бажанням їхніх авторів посилити симпатії серед свого політичного електорату.

Поєднання нових та радянських оцінок щодо Другої світової війни/Великої Вітчизняної війни, що мало поєднати електорат усіх регіонів України, фактично відвернуло його власний електорат та не збільшило кількість прихильників В. Ющенка на Сході та Півдні. З нагоди 63-ї річниці УПА В. Ющенко закликав: «Настав час примирення та взаємного прощення в нашому суспільстві. Наші ветерани зробили свій внесок в унікальну перемогу в Другій світовій війні, у Великій Вітчизняній війні»²⁰⁰. Вживання подібних протиставлень засвідчувало наявність у суспільстві різних оцінок Другої світової війни та визнання

¹⁹⁶ Карта проходження проекту. Проект закону України від 15.01.2009 р. № 3618 «Про заборону реабілітації та героїзації фашистських колабораціоністів 1933–1945 рр.». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2SI001.html (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁹⁷ Проект Закону «Про основи запобігання та протидії пропаганді нацизму і фашизму в Україні». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5247&skl=7 (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁹⁸ Проект Закону «Про заборону пропаганди фашизму та нацизму в Україні». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=36524&pf35401=152814> (дата звернення: 05.08.2015).

¹⁹⁹ Зауваження та пропозиції Верховного Суду України до законопроектів, внесених на розгляд Верховної Ради України : інформаційний сервер. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/bbfeab43b16dca6dc225776c0046770a?/OpenDocument> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁰⁰ Цит. за: Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії. *Соціологія: теорія, історія, маркетинг*. 2006. № 3. С. 198.

В. Ющенком, що існують розбіжності щодо цієї проблеми²⁰¹. На думку Л. Кучми, В. Ющенко занадто протиставляв історичні події й переносив їх на сучасність, розділяючи людей на добрих та злих за політичною приналежністю, що не могло сприяти примиренню вояків УПА та радянської армії²⁰².

Маневруючи між політичними силами В. Ющенко не рідко видавав укази, які інколи суперечили один одному. Так, у р. В. Ющенко підписав указ «Про відзначення Дня партизанської слави» (2007)²⁰³ та «Про відзначення 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради» (2009)²⁰⁴, які за своєю ідеологічним наповненням були несумісними. Поряд з цим В. Ющенко видав і ряд законів, які містили побіжні об'єктивні оцінки ОУН та УПА, зокрема «Про день визволення України від фашистських загарбників» (2009)²⁰⁵ та «Про надання державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» статусу національного» (2010)²⁰⁶.

Протягом першого року президентства В. Януковича в політиці пам'яті почали відроджуватися «прорадянські» наративи. З боку провладної Партії регіонів реалізувалася контрверсійна політика пам'яті, що засвідчувало рішення ВРУ від 21 квітня 2011 р. «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”», яким фактично запроваджувався офіційний порядок використання копії червоних знамен Перемоги. Після зазначеної події ряд обласних та міських рад, переважним чином на Заході України, а також інших місцевих органів влади, виступили з критикою цього рішення, заборонивши в межах своєї компетенції використання радянської символіки. Згідно із законодавчими змінами до ст. 2 Закону, внесених ВРУ у

²⁰¹ Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. С. 80

²⁰² Кучма Л. После майдана: Записки президента. 2005–2006. Киев: Довира, 2007. С. 62.

²⁰³ Указ Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/892/2007> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁰⁴ Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/512/2009> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁰⁵ Указ Президента України «Про День визволення України від фашистських загарбників»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/836/2009> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁰⁶ Указ Президента України «Про надання державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» статусу національного»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/258/2010> (дата звернення: 05.08.2015).

грудні 2011 р., на 9 травня влада запланувала безкоштовні покази художніх та документальних фільмів про війну в кінотеатрах і культурних закладах державної та комунальної власності. Таким чином, влада за бюджетні кошти транслювала на телебаченні й широкому екрані продукцію російського агітпропу з культивуванням міфів про Велику Вітчизняну війну та подальшою їх консервацією серед населення. Ностальгія українського істеблішменту за тоталітарним минулим вилилась у серії реінкарнацій у вітчизняному медіа-просторі. Окрім високопрокатних у сталінсько-брежнєвські часи стрічок «Велика земля», «Тимур і його команда», «Зустріч на Ельбі», «Велике життя», «Два бійці», «Адмірал Нахімов» український глядач мав змогу подивитись історичні ток-шоу на тему Великої Вітчизняної війни за участю політтехнологів і так званих істориків від влади.

Відзначимо при цьому, що В. Янукович на відміну від В. Ющенка, не був ініціатором законів, а скоріш «речником» свого оточення. В політиці національної пам'яті четвертого Президента України не було для об'єктивних місця для ОУН та УПА, а основний зміст трактувань минулого полягав у відзначеннях річниць Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.²⁰⁷ Комеморативні практики В. Януковича насамперед підтримали численні ветеранські організації. Відповідно до указу Президента України «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»²⁰⁸ передбачалося провести естафету пам'яті «Слава визволителям України», яка набувала статусу не тільки громадського, але й загальнодержавного.

Водночас, окрім таврування «чужих героїв», регіонали намагалися популяризувати «своїх». У жовтні 2011 р. ВРУ прийняла проект постанови, що

²⁰⁷ Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/403/2010> (дата звернення: 05.08.2015).; Указ Президента України «Деякі питання нагородження ювілейною медаллю «65 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067/2010> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁰⁸ Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/604/2012> (дата звернення: 05.08.2015).

його ініціював голова фракції ПР Олександр Єфремов, про святкування на державному рівні 70-ліття від дня створення (28 вересня 1942 р.) підпільної молодіжної організації «Молода гвардія». У переліку заходів планувалося провести, крім традиційних ремонтів музеїв і пам'ятників, перевидання сфальсифікованого роману А. Фадєєва.

Скандального звучання в суспільстві набули й наступні законодавчі рішення представників влади. Зокрема ВРУ у заяві «До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями» від 19 квітня 2011 р.²⁰⁹ засудила спроби героїзувати колаборантів, під якими негласно розумілися ОУН та УПА. Коментуючи заходи, пов'язані із засудженням ОУН та УПА, В. Колісниченко зауважив: ОУН та УПА не просто воювали проти країн антигітлерівської коаліції, а й були щирими ідеологічними прихильниками нацизму та реалізовували жахи фашизму на практиці²¹⁰. Противники прийняття заяви ствердили, що вона не відповідає реальному змісту, адже основне завдання цієї заяви полягає не в засудженні нацистів, а у спробі відбілити комуністичний тоталітарний режим. До того ж, починаючи із посиланням на не існуючий «Нюрнберзький трибунал над фашистськими злочинцями» та неіснуючої резолюції 27 листопада 1947 р., влада тільки демонструвала свою заангажованість з аналогічними рішеннями російської влади²¹¹. Окрім цього у ВРУ був зареєстрований законопроект авторства В. Колесніченка «Про заборону реабілітації та героїзації осіб й організацій, що боролися проти антигітлерівської коаліції»²¹² від 7 липня 2013 р., який передбачав кримінальну відповідальність за героїзацію та реабілітацію осіб, організацій, які боролися проти антигітлерівської коаліції (ОУН, УПА, Українська повстанська армія «Поліська Січ» та ін. У висновках щодо проекту закону «Про

²⁰⁹ Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями»: Відділ баз даних нормативно-правової. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3248-vi> (дата звернення: 05.08.2015).

²¹⁰ Колесніченко В. Реабілітація та героїзація усіх, хто боровся проти антигітлерівської коаліції буде заборонена в Україні (законопроект). «Українська правда». Блоги. URL: http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/518a35535beb4/view_print/ (дата звернення: 05.08.2015).

²¹¹ Історики звинувачують депутатів у спробі відбілити комуністичний режим. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/20apr2011/vyatrovich.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²¹² Проект Закону «Про заборону реабілітації та героїзації осіб й організацій, що боролися проти антигітлерівської коаліції»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46867 (дата звернення: 05.08.2015).

заборону реабілітації та героїзації осіб й організацій, що боролися проти антигітлерівської коаліції» Комітет з питань правової політики слушно підсумував: даний законопроект суперечить нормам Конституції України ²¹³.

Як наслідок, у період президентства В. Януковича ставлення до УПА не покращилося. Зокрема, про це свідчить результати дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 25 вересня – 5 жовтня 2012 р. : 25 % громадян підтримували ідею визнання ОУН та УПА учасниками боротьби за державну незалежність України, 51 % – не підтримували та 26 % ще не визначились ²¹⁴. У порівнянні з 2010 р., кількість прихильників ідеї зросла, а противників зменшилася. Найбільшу підтримку (близько 60 %) ідея знаходила у жителів Західної України та близько 25 % мешканців Центральної та Північної України. Натомість більш як 50 % жителів Сходу та майже 70 % Донбасу і Півдня її не підтримували ²¹⁵. Визнання ОУН та УПА учасниками боротьби за незалежність України не сприймали понад 90 % прихильників «Свободи», стільки ж прихильників КПУ – не підтримували. Серед прибічників «Батьківщини», «Фронту змін», «Громадянської позиції» та партії «Удар» число прихильників та противників залишалося однаковим ²¹⁶. Коментуючи отримані результати, експерти соціологічної групи зазначали: ставлення населення з цього питання ще до кінця не сформувалося ²¹⁷.

На місцевому рівні спостерігався певний плюралізм поглядів на літопис українського визвольного руху середини ХХ ст. Наприклад, наприкінці червня 2010 р. фракція ПР Тернопільської облради підтримала рішення щодо підняття пенсій ветеранам УПА. Керівник фракції Я. Пьяла з цього приводу заявила: «Нас

²¹³ Висновок щодо проекту Закону України «Про заборону реабілітації та героїзації осіб й організацій, що боролися проти антигітлерівської коаліції» (реєстр. № 2960 від 8 травня 2013 р.). URL: <http://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/29623.pdf> (дата звернення: 05.08.2015).

²¹⁴ 25 % громадян підтримують ідею визнання ОУН та УПА (опитування). (28 грудня 2012). URL: <http://www.unian.ua/news/543987-25-gromadyan-ukrajini-pidtrimuyut-viznannya-oun-upa-opituvannya.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²¹⁵ 57% українців не хочуть вважати ОУН-УПА борцями за незалежність (13 березня 2012). URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/03/13/76675/> (дата звернення: 05.08.2015).

²¹⁶ Відображення Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: монографія / редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; авторський колектив : Я. М. Антонюк, Д. В. Венесєв та ін. Київ: ДП НВЦ „Приоритети”, 2013. С. 208.

²¹⁷ Ставлення населення до ОУН-УПА. URL: http://news.dt.ua/POLITICS/ukrayintsi_poki_ne_gotovi_viznati_oun-upa-98652.html (дата звернення: 05.08.2015).

було 13 депутатів. Всі підтримали це рішення одноголосно. Притримуємося принципу: хто пролив краплю крові за Україну – той заслуговує поваги»²¹⁸. Подібне рішення прийняла Волинська облрада, яка 22 червня 2012 р. прийняла звернення до ВРУ із проханням визнати вояків ОУН та УПА учасниками бойових дій. Це рішення також підтримали депутати облради від ПР²¹⁹. 2010 р. під егідою члена ПР П. Писарчука навіть організовано концерт, присвячений річниці створення УПА²²⁰.

Втім, на державному рівні позиція В. Януковича та його оточення залишалася незмінною. Зазнала поразки спроба опозиційних сил (автори – члени НУНС Володимир Карпук, В'ячеслав Кириленко, Лілія Григорович, Володимир В'язівський, Ярослав Кендзьор) зареєструвати у ВРУ проект постанови про відзначення на державному рівні 70-річчя створення УПА²²¹.

Аналіз офіційної політики пам'яті в Україні засвідчує тотальний контроль з боку державного керівництва і персонально президентів, тому залежав від їхніх особистих поглядів. Протягом означеного періоду політика пам'яті виступала потужним засобом, який впливав на світосприйняття особи й громадянина, зумовлюючи високий мобілізаційний потенціал. Будучи феноменом, що торкався ірраціонального компонента людської особистості, вона постала як дезінтеграційний елемент, оскільки жоден спосіб нав'язування історичного наратива про український визвольний рух через державні установи не здійснювався безсистемно. УІНП та СБУ, ВРУ не зуміли консолідувати суспільство для сприйняття антинацистської та антисталінської діяльності ОУН та УПА.

²¹⁸ Тернопільські «регіонали» підтримали ветеранів ОУН-УПА. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/ternopilski-regionali-/poyasnili-chomu-pidtrimali-veteraniv-oun-upa.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²¹⁹ У Партії регіонів розбиратимуться з волинськими колегами, які голосували за УПА. URL: <http://www.volynpost.com/news/5171-u-partii-regioniv-rozbyratymutsia-z-volynskymy-kolegamy-iaki-golosuvaly/za-upa> (дата звернення: 05.08.2015).

²²⁰ Партия регионов праздник УПА во Львове отметила концертом. URL: <http://www.zarusskiy.org/ukraine/2010/10/15/24153/> (дата звернення: 05.08.2015).

²²¹ Рух самостійників-державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделей пам'яті (аналітична доповідь). URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1653.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

3.2. Увічнення подій та збереження пам'яті про ОУН та УПА в пам'ятниках, меморіальних комплексах, похованнях

Пам'ятко-меморіальні комплекси виступають матеріальним місцем пам'яті, що відображає соціальні та колективні інтерпретації минулого. З'явившись як продукти бачення минулого, вони впливали на національну пам'ять та свідомість відвідувачів та інших людей, які ознайомлювалися зі інформацією про ці місця пам'яті через Інтернет, ЗМІ, розмови з іншими людьми. Пам'ятники та меморіали включалися владою до туристичних маршрутів, слугували місцями громадських зібрань. Як наслідок, вони виступали важливими засобами передачі певних версій історій, а через них – виражали політику пам'яті та формували/деформували свідомість населення. З іншого боку, пам'ятники та меморіали ставали частиною культурно-політичного процесу заснування традиції, сприяючи суспільним групам в розбудові традицій і поміщають в ній самих себе ²²².

Процес творення місць пам'яті про український визвольний рух набув широкого розмаху на початку 1990-х років, набравши як персоніфікованого, так і збірного характеру. В пам'ятниково-меморіальному просторі України появилися численні хрести загиблим членам ОУН та воякам УПА ²²³. Через недостатнє фінансування та ідеологічні перепони процес творення пам'ятниково-меморіального простору про український визвольний рух середини ХХ ст. не набув помітного розвитку. Як правило, пам'ятні хрести та знаки встановлювалися самовільно без узгодження з офіційною владою. Нерідко пам'ятники радянським солдатам перетворювали на кургани «Борцям за волю України» з національною символікою ²²⁴.

Пам'ятниково-меморіальний простір присвячений українському визвольному рухові, набув звучання за президентства В. Ющенка і виражався в офіційній публічній підтримці будівництва пам'ятників та меморіалів учасникам

²²² Огієнко В. Два в одному: "храм" та "етнографічний музей" у репрезентації Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодоморів в Україні. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/dva-v-odnomu-khram-ta-etnografichnii-/muzei-u-reprezentatsii-memorialnogo-kompleksu-pamyu> (дата звернення: 05.08.2015).

²²³ Яневич Б. Пам'ятки національно-визвольної боротьби. *Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. С. 555.

²²⁴ Гриневич В. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії*. Зб. наук. статей. Київ, 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 28.

українського визвольного руху. Помітне місце в утвердженні національної пам'яті про українське підпілля стало вшанування персоніфікованих національних героїв, рідше збірних пам'ятників українсько-польського чи українсько-радянського протистояння в роки Другої світової війни. Піонером, як і лідером в утвердженні літопису ОУН та УПА, стали західні регіони України, в яких споруджено найбільшу кількість таких пам'ятників та меморіалів. Переважну кількість персоніфікованих пам'ятників присвячено С. Бандері. Характерно, що пам'ятники Провідникові ОУН, подібно як й іншим відомим постатям українських націоналістів, відсутні в Центральній та Східній Україні. Пропагування культу Провідника ОУН виражалося в монументальній скульптурі, приуроченої до місць життя та діяльності Провідника та ювілейних дат УПА, які мав символізувати С. Бандера. Пам'ятники С. Бандері таким чином увібрали збірний образ, репрезентуючи, з одного боку, увесь український визвольний рух, з другого, виступаючи гротескним символом звитяги українських націоналістів. Вказані пам'ятники були відкриті переважно на Заході (Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Львівська обл.). Поштовхом до будівництва пам'ятників на Прикарпатті стало проголошення 2008 р. роком С. Бандери²²⁵. Знаковим монументом для Івано-Франківська став відкритий 1 січня 2009 р. пам'ятник С. Бандері разом із Музеєм визвольних змагань (площею понад 500 кв. метрів) з експозицією портретів та світлин бійців УПА²²⁶.

На честь 100-річчя від дня народження Провідника ОУН у с. Грабівка Калуського району 12 жовтня 2008 р. відкрито пам'ятник, що побудований при фінансовій підтримці уродженця села, народного депутата України від НУНС З. Шкутяка²²⁷. Бронзові та гранітні погруддя було відкрито у селах Микитинці²²⁸

²²⁵ Гаврилів Б. Вшанування пам'яті провідника ОУН Степана Бандери : про пам'ятники і пам'ятні місця Бандери в Івано-Франків. обл. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2008. № 12. С. 20.

²²⁶ Янчук І. В Івано-Франківську в урочистій обстановці відкрили пам'ятник провідникові ОУН Степану Бандері. URL: <http://vidgolos.com/623-v-ivano-frankivsku-v-urochistij-obstanovci.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²²⁷ В Івано-Франківській області відкрили пам'ятник Степану Бандері 13 жовтня 2008. URL: <http://newzz.in.ua/newzz/1148824188-v-vano-frankvskij-oblast-vdkrili.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²²⁸ На Украине торжественно открыли очередной памятник Бандере. URL: <http://www.newsru.com/world/27aug2007/stepan.html> (дата звернення: 05.08.2015).

та Узин (2007)²²⁹, в м. Городенка (2008)²³⁰, Івано-Франківської обл. На свято Вознесіння 2010 р. у с. Підпечарах освятили величний пам'ятник на честь Андрія та Степана Бандерів, а ще раніше, у жовтні 2008 р., в Івано-Франківську встановили меморіальну дошку на честь їхнього сина і брата Василя. На родинній могилі Гадзінських-Бандерів (старий цвинтар Старого Угринова) у вересні 2007 р. урочисто відкрили пам'ятну стелу²³¹.

Характерно, що будівництво пам'ятників Провідникові ОУН дало поштовх започаткування в Івано-Франківську Громадської комісії з перепоховання праху С. Бандери, яка 2010 р. почала пошук місця для реалізації проекту. Однак його родина відповіла, що таке вирішення питання є «передчасним». Виникла також напруженість у відносинах з польською делегацією міста-побратима Ополе, яка із застереженням поставилася до пропозиції щодо покладання квітів до пам'ятника С. Бандері в Івано-Франківську, позаяк поляки «стримано» ставляться до його героїзації²³².

Єдиним пам'ятник С. Бандерові на Рівненщині продовж означуваного періоду було відкрито 21 жовтня 2012 р. в м. Здолбунів²³³. В м. Тернополі пам'ятник встановлено з нагоди 100-річчя від дня його народження. За кошти приватних підприємців області було встановлено 15 жовтня 2007 р. пам'ятник в м. Бучачі²³⁴. Пам'ятники Провідникові ОУН також споруджені смт. Підволочиськ (2006), м. Заліщики (2006), с. Струсові (2009)²³⁵, м. Кременець (2011)²³⁶, м. Чортків (2013)²³⁷ Тернопільської обл.

²²⁹ Відкрито пам'ятник С. Бандері. URL: <http://www.webcitation.org/6BSrOLbOW> (дата звернення: 05.08.2015).

²³⁰ Пам'ятник Степану Бандере открыт на Украине. URL: <http://www.webcitation.org/6BSrErzJB> (дата звернення: 05.08.2015).

²³¹ Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 364.

²³² Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. Там само.

²³³ Перець С. У Здолбунові відкрито пам'ятник Степанові Бандері. URL: <http://newlife.rv.ua/index.php/holovna/9-cat-all/3297-u-zdolbunovi-vidkryto-pam-iatnyk-stepanovi-banderi> (дата звернення: 05.08.2015).

²³⁴ Шкула А. Бучач уже з Бандерою. URL: <http://te.20minut.ua/Podii/buchach-uzhe-z-banderoyu-73913.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²³⁵ У Струсові на Тернопіллі теж встановили пам'ятник Бандері. URL: <http://te.20minut.ua/Podii/u-strusovi-na-ternopilli-tezh-vstanovili-pam039yatnik-banderi-156342.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²³⁶ Узлова І. Бандера в Кременці. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1936/116/68873/> (дата звернення: 05.08.2015).

Довго обговорювалася концепція пам'ятника С. Бандері у Львові, який крім погруддя мав включати 30-метрову тріумфальну арку на 4 колонах – тризуб з рельєфами і тріумфальна арка на чотирьох опорах, кожна з яких символізує державотворчі віхи української історії: Київської Русі та Галицько-Волинської держави; період козацтва; Українську Народну Республіку та Західно-Українську Народну Республіку; сучасну незалежну Україну²³⁸. Критики спорудження пам'ятника зауважували, що монумент витриманий в стилі радянського пам'ятникобудівництва і відображає тоталітарне минуле ОУН; нібито бракувало ще одного пілона, який мав би символізувати боротьбу ОУН та УПА. За словами творців пам'ятника, розміри монументу зумовлені не лише потребою в монументалізмі, а й необхідністю створити противагу великому, раніше римо-католицькому, а, отже, «польському», соборові, що знаходиться поблизу²³⁹.

Рішення про спорудження пам'ятника С. Бандері у Львові прийняла Львівська міська рада ще у 1993 р. Загальна кошторисна вартість робіт зі спорудження склала понад 8,5 млн. грн., самої скульптури – 400 тис. грн. Проект монумента затвердили після семи конкурсів у 2002 р. Перемогла пропозиція скульптора Миколи Посікіри та архітектора Михайла Федика. Будувати пам'ятник розпочали наприкінці 2003 р. Офіційне відкриття скульптурної частини відбулося 13 жовтня 2007 р. напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці. Урочистість присвятили 65-літньому ювілею УПА. У відкритті пам'ятника взяли участь голова Львівської облдержадміністрації Петро Олійник, голова Львівської обласної ради Мирослав Сенік, голова організаційного комітету зі спорудження пам'ятника Андрій Парубій, депутати Львівських міської і обласної рад, народні депутати України Тарас Стецьків Андрій Шкіль та ін. Під час відкриття двоє пластунів з куреня ім. С. Бандери несли дві капсули із землею з місця народження та могили політика. Їх вмонтували у підніжжя пам'ятника Через фінансові

²³⁷ У Чорткові відкрили пам'ятник Степану Бандері. URL: <http://lypa.com.ua/2012/10/23/u-chortkovi-vidkryly-pamyatnyk-stepanu-banderi/> (дата звернення: 05.08.2015).

²³⁸ Пам'ятник Степану Бандері. URL: <http://lviv.ridne.net/node/1234> (дата звернення: 05.08.2015).

²³⁹ Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/183-taryk-syryl-amar-inaksha-ale-podibna-chy-podibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-svitovu-viynu-u-postradyanskomu-lvovi> (дата звернення: 05.08.2015).

проблеми роботи затягнулися. 1 січня 2012 р. урочисто відкрито монумент, хоча бракувало ще трьох картушів на пілонах²⁴⁰. В області були відкриті пам'ятники С. Бандерові у містах Старий Самбір (2008), Трускавець (2010)²⁴¹, Самбір (2011), Великі Мости (2012), Сколе (2012)²⁴², Турка (2012)²⁴³, селах Великосілки, Горішне (2011).

Вшановувалася також пам'ять інших знакових діячів підпілля. 3 грудня 2007 р. у Львові по вул. Довбуша 2, де на початку XX ст. було помешкання судді Зенона-Осипа Шухевича (1879–1948), і де 30 червня 1907 р. народився Р. Шухевич, встановлено меморіальну дошку. У 2010 р. на пр. Шевченка, 11 відкрито інформаційну таблицю: «В цьому будинку у липні 1941 року діяв Провід ОУН та Референтура Східних Українських Земель, котра під керівництвом Олега Кандиби (Ольжича) формувала «похідні» групи на Велику Україну»²⁴⁴. Хоча це радше інформація ніж меморіальна таблиця.

Рух з монументального увічнення постаті Р. Шухевича охопив пам'ятні місця, пов'язані з його родинними зв'язками та життєдіяльністю. Поштовхом до героїзації культу генерала УПА сприяли сенсаційна знахідка 13 жовтня 2005 р. нібито останків Р. Шухевича поблизу с. Гуків Чемеровецького району, де згодом було встановлено трьохметровий базальтовий хрест. Поспішне відкриття пам'ятного знаку породило чергові дискусії. Тіло командира повстанців за наказом генерала П. Судоплатова могло бути спалено на лівому березі, навпроти м. Скала-Подільська, а загорнуті в брезент рештки викинуті в ріку, де їх довго шукали. Основою для оприлюднення точного місця знаходження решток тіла Р. Шухевича послужили заяви колишнього співробітника МГБ СРСР

²⁴⁰ Мельник І., Масик Р. Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова. Львів: Априорі, 2012. С. 279–280.

²⁴¹ Ключак В. У Трускавці поставили пам'ятник Бандері. URL: <http://www.webcitation.org/6BSwE7IB2> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁴² Відкриття пам'ятника Степана Бандери у м. Сколе (ч.1). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=75IJhmv-tIE> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁴³ Андрій Лопушанський відкрив пам'ятник Степану Бандері у Турці. URL: <https://www.facenews.ua/news/2012/88899/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁴⁴ Меморіальна таблиця Олега Кандиби (Ольжичу). URL: <https://14dss.org.ua/news.php?extend.616.9> (дата звернення: 05.08.2015).

О. Болдіна²⁴⁵. У результаті пошуків 4 і 6 жовтня 2005 р. на дні р. Збруч знайшли залишки кісток, які, згідно зі звітом шукачів, були «схожі на людські». Втім, як вказують історики, знахідка була дивною, адже, по-перше, відповідно до свідчень, жодних кісток не залишилося, мова йшла винятково про розсипаний у ріці попіл; по-друге, важко уявити, як можна знайти у річці кістки, які мали б пролежати у воді понад п'ятдесят років. Зрештою, так і не було здійснено необхідної ДНК-експертизи щодо можливої належності цих кісток Р. Шухевичу²⁴⁶. До того ж потрібно враховувати те, що заяви про сенсаційне знайдення решток тіла Р. Шухевича були здійснені на передодні Помаранчевої революції (1 грудня 2004 р.) і виходили із розрахунку прислужитися колишнього голови СБУ І. Смішка перед майже новим президентом В. Ющенком та громадськістю²⁴⁷. Не зовсім точно викарбувано на пам'ятнику напис: «На цьому місці 9.03.1950 вознісся на Небо лицарський дух Головного командира УПА, вірного сина українського народу, генерала Романа Шухевича, який загинув 5.03.1950 року під м. Львів у нерівному бою з московсько-більшовицькими ординцями в результаті підлої зради. Друже командир, твоя справа не вмере, не загине». Загально відомо, що Р. Шухевич загинув у с. Білогорщі, а свідчення очевидців загибелі Р. Шухевича абсолютно заперечують тезу про «підлу зраду» як причину цієї трагічної події²⁴⁸.

Центром пам'ятково-меморіального будівництва, присвяченому генералові УПА, виступило Прикарпаття. 2009 р. неподалік с. Бубнище, де в 1925 р. Р. Шухевич, установив синьо-жовтий прапор, було встановлено погруддя та меморіальну таблицю. 2007 р. за участі освітянської й культурної громади та молоді Покуття відбулося встановлення художньо-меморіальних знаків Р. Шухевичу в Городенці на вулиці його імені та на фасаді музею історії в Коломиї. У величний національно-патріотичний здвиг на Гуцульщині

²⁴⁵ В'ятрович В. Місце захоронення Головного командира УПА Романа Шухевича як предмет суспільних дискусій. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. С. 328.

²⁴⁶ В'ятрович В. Місце захоронення Головного командира УПА Романа Шухевича як предмет суспільних дискусій. Там само. С. 334.

²⁴⁷ В'ятрович В. Місце захоронення Головного командира УПА Романа Шухевича. Там само. С. 335.

²⁴⁸ В'ятрович В. В пошуках могили Шухевича. Насправді її досі не знайдено. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/10/76031/> (дата звернення: 05.08.2015).

перетворилося відкриття погруддя Р. Шухевича в с. Тюдів Косівського р-ну в 2010 р. На цих творах монументального мистецтва Тарас Чупринка зображений переважно без кашкета, що підкреслює мужність, жертвність, незламність людини-державника і вояка, що несе тягар відповідальності за долю нації ²⁴⁹.

Місцеві органи влади та громадськість намагалися вшанувати пам'ять інших очільників визвольного руху. На громадські пожертви було споруджено бронзовий барельєф фундатору ОУН Є. Коновальцю в Івано-Франківську (2005), монумент речнику українського націоналізму С. Ленкавського у приміському с. Угорники (2010) ²⁵⁰. Прообразом відкритого в січні 2008 р. у Коломиї пам'ятника борцям за незалежну Україну став легендарний сотенний УПА М. Симчич, що відбув 33 роки в радянських концтаборах. Спорудження пам'ятника ініціював і спонсорував Герой України В. Ткачук. Пам'ятні знаки командирі «Карпатської Січі» М. Колодзінському споруджено на Закарпатті (2012). Відкривалися також пам'ятні дошки воякам УПА, серед них М. Макаруку в м. Дубні (2012) ²⁵¹. Непоборність людського духу символізує погруддя К. Мандрик-Куйбіди в Болехові (2005), котра відбула десять років сталінських таборів. Його автори В. Яриш й О. Скоп відтворили образ героїні, що поєднує риси 17-річної зв'язкової УПА й поетеси, яка зуміла передати велич повстанської звияти ²⁵².

На території західних областей України також відновлювалися та відкривалися пам'ятні хрести та кургани «Борцям за волю України», які були зруйновані в радянську добу. Більшість із них встановлено без погодження з державними органами влади, а тому не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток. У с. Антонівка Тернопільській обл. було встановлено

²⁴⁹ Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. *Галичина*. С. 364.

²⁵⁰ Головний герой ОУН знову в Угорниках. *Західний кур'єр*. 2010. 26 серп. С. 2.

²⁵¹ Михайлу Макаруку – вояку УПА – на фасаді Милянської середньої школи, що у Дубенському районі відкрили меморіальну дошку 21 листопада 2012 року. *Замок*. 2012. 22 лист. (№ 48). С. 4.

²⁵² Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. *Галичина*. С. 365.

пам'ятний знак на місці перебування штабу УПА на чолі з Р. Шухевичем²⁵³. Поблизу Кременця, навколишніх лісах вдалося виявити місце двох штабів УПА, на місці яких відбудовані окремі споруди, встановлені пам'ятні знаки, а за кілька кілометрів від Слов'ятина, на місці підстаршинської школи УПА (1943–1944) організовано музей ОУН і УПА²⁵⁴. Прикладом толерантного ставлення до проблеми увічнення пам'яті про війну можна вважати окремі населені пункти регіону, де поруч з братськими могилами радянських воїнів, відновлюються поховання вояків УПА. Зокрема 11 вересня 2006 р. під Луцьком був встановлений пам'ятний знак на честь примирення бійців УПА та радянської армії²⁵⁵.

На честь 70-річчя УПА в Дубенська міська рада відкрила пам'ятну скульптуру Богородиці (2012)²⁵⁶. Протягом 2002–2008 рр. завершеного вигляду набув меморіальний комплекс «Борцям за волю України» у м. Любомлі Волинської обл., який споруджено за підтримки Голови обласної організації Української народної партії Б. Загреви²⁵⁷. Аналогічна скульптурна композиція встановлена у с. Розточки Івано-Франківської обл. (2013). Під фігурою Богоматері зображено Архангела Михаїла, який в одній руці тримає меч, а в другій – Герб України. Ці два символи візуалізують героїчну боротьбу вояків УПА. На місці захоронення вояків УПА в смт. Славське 2010 р. була створена архітектурна композиція у вигляді стилізованої каплички з іменами українських героїв-націоналістів на стінах, в центрі якої – бронзова чаша із символічним вічним вогнем²⁵⁸.

²⁵³ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т. історії України НАН України, 2011. С. 226.

²⁵⁴ Кучерук О. Музеї визвольної боротьби ХХ століття: непростий шлях становлення. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2006. № 1–2. С. 11.

²⁵⁵ Під Луцьком встановлений пам'ятний знак примирення бійців УПА та радянської армії. URL: http://glavred.info/archive/2006/11/02/210426_12.html (дата звернення: 05.08.2015).

²⁵⁶ Біля залізничного вокзалу в м. Дубні з'явилася скульптура Богородиці – пам'ятник воїнам УПА. *Дзеркало плюс*. 2012. 4 жовт. (№ 40). С. 8.

²⁵⁷ Борців за волю України у Любомлі увіковічнив у меморіалі їхній побратим. URL: http://www.volynnews.com/news/archive/bortsiv_za_volyu_ukrayiny_u_lyubomli_uvikovichnyv_u_memoriali_yikhni/_pobratym_foto/ (дата звернення: 05.08.2015).

²⁵⁸ Гончаренко А. Образно-тематичні та структурно-композиційні принципи візуалізації подій української історії Другої Світової війни у монументальній скульптурі України 1990-х – 2000-х рр. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків, 2014. № 3. С. 8.

Звитягу українських повстанців у Львові увічніює Стіна Пам'яті вояків УПА (зображені відзнаки УПА), яку споруджено на частині так званого Марсового поля на Личаківському цвинтарі, де після Другої світової війни поховано кількасот загиблих солдат та офіцерів силових структур СРСР. 21 листопада 2008 р. у центральну крипту меморіалу перепоховали останки невідомого воїна УПА (псевдо – Гордий) з с. Містковичі Самбірського р-ну. На могилі встановлено скульптуру Архистратига Михаїла з мечем²⁵⁹.

Окремо виділимо пам'ятні знаки, присвячені українсько-польському збройному протистоянні. Поштовхом до їх будівництва послужило започатковане В. Ющенком українсько-польське примирення, яке відобразилося на будівництві нових меморіалів, що вшановують жертв з обох сторін. Аналіз пам'ятників, присвячених українсько-польській комунікації/протистоянню/співпраці, відображає виключно трагічний характер відносин між українцями та поляками на передодні та в роки Другої світової війни. Представники польської влади намагалися в пам'яткоохоронній роботі акцентувати увагу на злочиннях відділів УПА на Волині в 1943 р. Частина польських пам'ятних знаків на Волині та Львівській обл. відкрита з порушеннями українського законодавства (без археологічних ексгумацій), не рідко за усною домовленістю представниками української та польської влади²⁶⁰. Зокрема належно не оформлено документи щодо спорудження у с. Гута-Пеняцька Бродівського р-ну. Львівська обл. пам'ятного знаку у вигляді хреста на честь загиблих в ході нацистської операції польських мешканців села²⁶¹. На відкритті меморіалу 28 лютого 2009 р. В. Ющенко наголосив на необхідності примирення між двома народами²⁶².

²⁵⁹ Меморіал Української Повстанської Армії. URL: <http://lviv-lychakiv.ukrain.travel/uk/memorials/memorial-ukrajinskoji-povstanskoji-armiji.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁶⁰ Литвин М. Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/guta-penyacka-nacistskiy-slid-polskoyi-tragediyi-1944-roku> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁶¹ Про обставини загибелі жителі с. Гути-Пеняцької див.: Боляновський А. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.): монографія; Львів: нац. ун-т ім. Івана Франка, Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. Івана Крип'якевича. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2013. 878 с.

²⁶² Борковський А. Президентська молитва: сьогодні на Львівщині Віктор Ющенко та Лех Качинський вшанують пам'ять замордованих поляків та українців: участь Президентів України та Польщі Віктора Ющенка і Леха Качинського в церемонії вшанування пам'яті загиблих жителів знищеного 28 лютого 1944 р. польського села Гута Пеняцька на Львівщині. *Україна молода*. 2009. 28 лют. (№ 38). С. 2.

Подібні акції можна пояснити лише бажанням В. Ющенка та його оточення знайти підтримку щодо євроінтеграційного курсу у сусідній Польщі. Контroversійного значення набув пам'ятник смт. Підкамінь Львівської обл., який за кошти польських громадських організацій РП увічнював поляків, які загинули у 1944 р.²⁶³. Зрозуміло, що такі заходи викликали невдоволення частини громадсько-політичних діячів області, зокрема представників ВО «Свобода», які апелювали до центральної та львівської влади проте, що польська сторона блокує встановлення аналогічних пам'ятників воякам УПА у Надсянні.

Лише після складних і довготривалих переговорів на центральному та регіональному рівнях досягнуто згоди про спорудження меморіалу у с. Павлокомі (Республіка Польща (РП)) на пошану загиблих українців в березні 1944 р. ході нападу польських збройних загонів. На відкритті меморіалу 13 травня 2006 р. у с. Павлокомі президенти України Президент України В. Ющенко у своєму виступі висловив переконання, що зустріч у с. Павлокомі, попри минулу трагедію, стане взірцем для Європи та започаткує нову добу у взаєминах між обома державами та народами²⁶⁴. Натомість Президент РП Л. Качинський вважав, що зустріч у с. Павлокомі відбулася, задля того, щоб «разом віддати шану українським та польським жертвам минулих років». Чи не тому окремі журналісти потрактували, що польський президент фактично «не помітив» того, що цей захід було присвячено вшануванню пам'яті українських жертв, відтак виявив неповагу до України²⁶⁵. Відтак надпис двома мовами на монументі містив компроміс: «Вічна пам'ять 366 жертвам трагічно загиблих 13 березня 1945 року в селі Павлокомі», і не зазначав хто ж насправді є винуватцем цієї трагедії. Жодним словом не було згадано про вояків АК, які в цей час здійснювали напади на села, де домінувало українське населення²⁶⁶.

²⁶³ Открытие памятника жертвам бандеровского террора в селе Подкамень (Львовская область). URL: <http://szturman.livejournal.com/343705.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁶⁴ Гук Б., Вербовий М. Павлокома – пам'яті та примирення. *Наше слово*. 2006. 21 трав. С. 1–2.

²⁶⁵ Горчиця А. „Воїнам УПА” чи „повстанцям”? Як поляки реагують на меморіальні написи. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artizles/2011/04/28/37321/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁶⁶ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія”, 2011. С. 254.

Чимало дискусій викликала ексгумація влітку 2008 р. останків понад 200 поляків, вбитих, за попередніми оцінками експедицією Л. Попека, упівцями у серпні 1943 р. у с. Острівці Волинської обл. Польське радіо повідомило про розкопки та знайдені сотні останків малих дітей – до 6 років і 50 дітей – до 12 років. Решта скелетів, за припущенням поляків, належала їхнім матерям²⁶⁷. Для з'ясування результатів розкопок у Львові було створено комісію, яка заявила, що кількість віднайдених останків польські археологи завищили у двічі. У відповідь поляки відмовилися підписувати створений комісією акт, у якому фіксували останки 136 знайдених осіб. Польські археологи продовжували наполягати на віднайдені ними останків 261 особи²⁶⁸. Надалі у польських ЗМІ кількість жертв продовжувала зростати: від 300 до 500, а згодом – понад тисячу й аж до 1800. На думку депутата Львівської облради (ВО «Свобода») О. Козака, президент Б. Коморовський напередодні жовтневих виборів до Сейму прагнув відібрати у Л. Качинського голоси крайніх правих²⁶⁹. За дорученням президента України з державного бюджету виділено кошти для облаштування кладовища у цьому селі²⁷⁰. Польська сторона, як правило, не виділяла кошти на аналогічні цілі в своїй країні.

Прагнучи не загострювати взаємовідносини з РП, місцева українська влада Волинської та Рівненської обл. не форсувала пам'яткоохоронні заходи як щодо вшанування пам'яті поляків, так в українців, які загинули 1942–1944 рр.

На відкритті пам'ятного знаку 14 жовтня 2011р. 73 загиблим українцям в с. Гончий Брід Волинської обл. влада уникла конкретизації – не вказала причини загибелі українців. Натомість було уникнуто провокативних слів «замордовані», «бандити», які нерідко вживали представники польської влади та науки,

²⁶⁷ Знайдено останки понад 200 жертв УПА – польське радіо (15 серпня 2011). URL: <http://www.istpravda.com.ua/shortt/2011/08/15/52280/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁶⁸ Скандал з жертвами УПА – їх неможуть порахувати. URL: <http://www.istpravda.com.ua/shortt/2011/08/31/53591/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁶⁹ Козак О. Волинська трагедія: Янукович і пам'ять для історичної пам'яті. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/08/31/53489/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁷⁰ Одарченко В. Волинь – Люблін: «Просимо вибачення... чекаємо вибачень». URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/24948122.html> (дата звернення: 05.08.2015).

характеризуючи українське підпілля²⁷¹. Аналогічну ціль переслідувала влада та місцеві еліти (прагнучи збільшити електоральний рейтинг), коли відкривала меморіал у вигляді пам'ятного обеліска у с. Красному Саді Волинської обл. (2012)²⁷² на честь загиблих 104 мешканці села. Характерно, що на меморіалі конкретизовано від кого загинули мешканці села – нацистських та польських військовиків. Обеліск встановлено за кошти державного, обласного та районного бюджетів, а також меценатів. З цією ж метою відкрито пам'ятник у с. Охнівка Володимир-Волинського р-ну 1 квітня 2013 р. в пам'ять 120 загиблим українцям. Вважаємо, що кількість відкритих пам'ятників українцям у цьому регіоні була не великою і не відповідала суспільним настроям населення.

Комеморативна діяльність щодо вшанування пам'яті про звитягу українського підпілля не стала визначальною в роботі органів влади в східних та південних областях держави. Лише поодинокі пам'ятники на честь діячів ОУН було відкрито у центральній Україні. Зокрема у 2009 р. в Києві встановлено пам'ятник та меморіальна дошка на будинку № 25/18 по вулиці Л. Толстого діячу ОУН О. Телізі²⁷³.

Слід зазначити, що пам'ятники присвячені українським підпільникам подекуди відзначаються глибоким ідейно-філософським змістом. Атрибутика пам'ятників та меморіалів поєднується з християнськими цінностями та військово-патріотичними звичаями. Персоніфіковані пам'ятники присвячені окремим діячам українського визвольного руху мають доволі типовий зміст і подібні між собою. Так, пам'ятники С. Бандери в переважній більшості однотипні: Провідник ОУН зображений на повний ріст, переможна хода уособлює впевненість та перемогу. Обов'язковим елементом персоніфікованих пам'ятників українським націоналістам є підкреслення мужності, сильної статури, наголошення на військовому званні. Збірні пам'ятники та меморіали

²⁷¹ Романюк Н. Молитвою каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943–1944рр. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі? URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1964/163/69864/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁷² Боярчук П. Пам'ять красного саду буде вшановано. URL: <http://memorial.kiev.ua/statti/1293-pamjat-krasnogo-sadu-bude-vshanovano.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁷³ Матчак Я. Пам'ять, увічнена на стіні: Учора в Києві відкрили меморіальну дошку українській поетесі та літературному критику Олені Телізі. *Україна молода*. 2009. 27 лют. (№ 37). С. 2.

зображуються у вигляді хрестів, зокрема козацьких. Використання образів святих є доволі поширеним у західних областях України, де населення відрізняється високою релігійністю. Спорудженим на постаменті неправильної або ступінчастої форми у вигляді нагромадженого каміння символізувало гору Голгофу, від якої і походить назва «голгофський хрест». У подібних пам'ятниках використовувалася також образна основа – система національних знаків, символів та емблем. Таким чином поширювався новий для монументальної скульптури України «ненаративний» рівень пам'ятника – «пам'ятник-знак». Близьким за символікою до мотиву дерева є і погребальний вінок, який символізував поєднання життя і смерті, тобто зв'язок двох світів²⁷⁴.

Нерідко композиційна основа пам'ятників поєднувала декілька сюжетних ліній. Для прикладу символічна Могила борцям за волю України в Саджаві Надвірнянського району відносно гармонійно поєднувала спадковість військової традиції, велич подвигу і трагедію втрати. Її композиція складається зі встановлених на земляному насипі скульптури ангела і хреста та розміщених унизу по периметру виготовлених із бетону символічних образів князя, козака, опришка, січового стрільця та матері з дитиною на руках (у центрі), прощання вояка з дівчиною (зліва) і пораненого повстанця, який лежить біля свого коня (справа). Оригінальністю відзначається дендропарк із парком партизанської слави поблизу с. Заріччя Надвірнянського району. Основу його території площею 7 га становлять рідкісні породи кедр, дуба, липи, сосни, серед яких розташовані обеліск партизанської слави, капличка, алея героїв, пам'ятний знак на місці загибелі С. Руднева та пам'ятний камінь на місці майбутнього пам'ятника «Символ уроків єднання українського народу»²⁷⁵.

Варто зазначити, що пам'ятко-меморіальне будівництво присвячене членам ОУН та воякам УПА під егідою В. Ющенка не набуло якихось помітних рис. У Східній та Південній Україні влада фактично блокувала вшановування місць

²⁷⁴ Шаправський С. А. Символічне трактування окремих зображень на православних могильних надгробках. *Наукові записки*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 305.

²⁷⁵ Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. *Галичина*. С. 366.

пам'яті, пов'язаних з українським 40-х рр. XX ст. Натомість будівництво нових пам'ятників, які героїзували націоналістичний рух в Другої світової війни, породило зворотну реакцію старшого покоління, яке виховано на радянських традиціях, а тому заперечувала героїку літопису українських націоналістів. Антиподи-пам'ятники та меморіали надзвичайно промовисті та виконані на високому мистецькому рівні, який апелює до людських емоцій. Так, 14 вересня 2007 р. в Сімферополі голова Компартії України П. Симоненко відкрив пам'ятник «Постріл в спину», «присвячений жертвам радянського народу, які загинули від рук посібників фашистів – вояків ОУН–УПА»²⁷⁶. Його збудували за ініціативи Компартії та проросійської організації «Родина». Долучилися до спорудження монумента і Харківська облрада, яка контролювалася ПР, 5 липня 2007 р. підтримала ініціативу із відкриттям П. Симоненком пам'ятнику в Криму, і закликала припинити героїзації воїнів УПА²⁷⁷. Свої мотиви творці нового пам'ятника пояснили так: «Цей пам'ятник стане гідною відповіддю кримчан усім тим мракобісам, які нині прагнуть переписати, оббрехати історію радянського народу, спотворити літопис Великої Вітчизняної війни, піддати забуттю її героїв, внести смуту, закликати до примирення з поплічниками фашистів, вояками ОУН–УПА»²⁷⁸. Споруджений на кошти Комуністичної партії, цей пам'ятник, що відкрито на Радянській площі, уособлює двофігурну композицію: жінка намагається утримати тіло чоловіка, пораненого пострілом у спину.

Продовженням антигероїки ОУН та УПА стало закладення депутатами від Прогресивної соціалістичної партії Наталі Вітренко в м. Харкові «Алею пам'яті жертвам українського народу, які загинули від рук ОУН, УПА та інших посібників гітлерівського фашизму»²⁷⁹. В тому ж Харкові у жовтні 2006 р. було прийняте декларативне рішення контрольованої ПР Харківської облради про

²⁷⁶ Симоненко открыл в Симферополе памятник жертвам ОУН-УПА. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/events/207397> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁷⁷ Харьковской облсовет призвал прекратить героизацию воинов ОУН-УПА. URL: <http://www.korrespondent.net/main/197557> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁷⁸ В Симферополе установят памятник жертвам ОУН-УПА. URL: <http://delo.ua/news/politics/ukraine/info-/39308.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁷⁹ Алея пам'яті жертвам ОУН і УПА з'явилася у Харкові. URL: http://gazeta.ua/articles/life/_aleya-pamyati-zhertvam-oun-i-upa-zyavilasya-u-harkovi/161455?mobile=true (дата звернення: 05.08.2015).

демонтаж усіх пам'ятних знаків, пов'язаних з ОУН і УПА. Виконали волю облради невідомі, які 20 грудня 2006 р. демонтували невеликий пам'ятний знак УПА в харківському Молодіжному парку. Наступного дня місцеві газети отримали анонімного електронного листа, на підставі якого пам'ятний знак знайшли неподалік місця демонтажу та відновили²⁸⁰. Відповідальність за це взяла на себе проросійський «Євразійський союз молоді». Міський голова м. Харкова М. Добкін пообіцяв встановити у Харкові пам'ятник «жертвам, які полягли від рук вояків Української повстанської армії»²⁸¹. 26 червня 2008 р. в Сватовому на Слобожанщині відкрили пам'ятник, загиблим від рук воїнів «ОУН–УПА». З приводу цим почесний громадянин Сватового, ветеран війни С. Радівський зауважив: «Ющенко закликає примиритися, простягнути руку, а я радше відрубав собі руку, аніж простягну її цій падлюці!»²⁸². 8 травня 2010 р. в м. Луганськ було відкрито пам'ятник «жертвам ОУН–УПА». Сам пам'ятник був подарований територіальній громаді м. Луганська Луганською обласною молодіжною організацією «Спілки молоді регіонів України» та Всеукраїнською громадською молодіжною організацією «Молода Гвардія»²⁸³. Виготовлення пам'ятника скульптором М. Можасвим у співавторстві з головою Луганської обласної державної адміністрації В. Голенком і колишнім головою Луганської обласної ради В. Тихоновим оплатила Луганська обласна молодіжна організація «Спілка молоді регіонів України» у сумі близько 1,5 млн. грн. Композиція пам'ятника підступна: монумент складається з фігур жінки, до якої тягне руки дитина і чоловіка, руки якого перев'язані мотузкою. На пам'ятнику в супроводі п'ятикутної зірки вміщена інскрипція: «Правда забуттю не підлягає». Ще одна інскрипція, вміщена на постаменті, сповіщає: «Жителям Луганщини, які полягли від рук карателів-націоналістів з ОУН–УПА 1943–1956 рр.». Під нею викарбувано

²⁸⁰ Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень. *Україна Модерна*. 2010. Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. С. 217.

²⁸¹ Добкін встановить у Харкові пам'ятник жертвам УПА. URL: <http://www.gpu.ua/index.php?&id=223543> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸² Пам'ятник жертвам УПА. Учора Симферопіль. Сьогодні Сватове. Завтра Луганське ? URL: <http://narodna.pravda.com.ua/discussions/48642c052ae40/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸³ Український націоналізм и Донбасс. Историческая ретроспектива. Сборник материалов. Донецк: Астро, 2010. С. 180–182.

18 прізвищ. У церемонії його відкриття брали участь голова фракції Партії регіонів України у ВРУ О. Єфремов, депутат російської Держдуми К. Затулін, відомий українофоб, який в період президентства В. Ющенка мав статус персони нон-грата в Україні²⁸⁴. Пам'ятники «жертвам ОУН–УПА» встановлені також в с. Уланово (2008) та смт. Шалигіному Сумської обл. (2009)²⁸⁵. В одеському парку ім. Шевченка споруджено пам'ятний знак мешканцям, які загинули від вояків УПА (2008). Апогеем атигероїки ОУН та УПА можна вважати встановлення пам'ятників ідолам тоталітарної доби – бюстів Леніна та Сталіна у Донецьку (2009), у селах Новосвітлівка, Панченкове Луганської обл., у м. Каневі Черкаської обл.²⁸⁶, погруддя Сталіну в Запоріжжі (2010)²⁸⁷ та Дніпрі (2013)²⁸⁸.

Несприйняття процесу культивування місць пам'яті про українське підпілля на Сході та Півдні України можна пояснити не тільки історичними особливостями регіонів, національною свідомістю їх населення. За даними соціологічного опитування, здійсненого «Українським демократичним колом» у травні 2007 р., свідчить: 51,4 % – стверджують, що не потрібно демонтувати пам'ятники радянської доби, 15,1 % – вважають це зараз не актуально, 12,2 % – схиляють до необхідності демонтування, але за згодою місцевої громади, 11,3 % – погоджуються на демонтаж, 10 % – не змогли дати відповіді²⁸⁹. Згідно з даними інтернет-опитування «Який з пам'ятників в Україні, на Ваш погляд, необхідно демонтувати?» мали такий вигляд: все залишити на свої місцях – 34,4 %, демонтувати пам'ятники радянським політичним діячам – 18,9 %, Леніну – 16,3 %, С. Бандері – 13,8 %, Катерині II – 7,5 %, Р. Шухевичу – 5,4 %,

²⁸⁴ В Луганске открыли памятник жертвам ОУН-УПА. URL: <http://news.lugansk.info/2010/lugansk/05/001074.shtml> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸⁵ Сиряченко В. Сумщина против бандеровцев. URL: <http://rg.kiev.ua/page5/article16364/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸⁶ Відкриття пам'ятників відбулося з нагоди 139-ї річниці від дня народження вождя світового пролетаріату. URL: <http://tsn.ua/ua/ukrayina/na-luganshchini.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸⁷ В Запорожье установили памятник Сталину. URL: <http://lenta.ru/news/2010/05/05/stalin/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸⁸ Руденко И. Вход в днепропетровскую гостиницу охраняют Сталин, Берия и Брежнев. URL: <http://dp.kp.ua/dp/427613-vkhod-v-dnepropetrovskuui-hostynytsu-okhraniauit-stalyn-beryia-y-brezhnev> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁸⁹ Чи потрібно демонтувати радянські пам'ятники – опитування. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_ci-potribno-demontuvati-radyanski-pam-yatniki-opituvannya/166309 (дата звернення: 05.08.2015).

Незалежності у Києві – 3,7 %²⁹⁰. Часткове несприйняття пам'ятників українським націоналістам можна пояснити їхньою низькою художньою вартістю та якістю. Монументи, присвячені тематиці українського визвольного руху середини ХХ ст. нерідко розміщувалися у віддалених районах з малою кількістю мешканців та районах новобудов, що призвело до їхнього несприйняття. У містах подібне розміщення пам'ятників призвело до того, що монументи стають і сприймаються лише в години, коли «завмирає» рух транспорту, чи у святкові дні, коли цей рух взагалі припиняється. Таким чином обмежується сприйняття монумента, збіднюється його композиційна структура. Одночасно радянські пам'ятники, для прикладу Львова, не завжди влаштовують його мешканців, бо вони репрезентують інший історичний дискурс – «у нас є ОУН–УПА», вони «символізують окупацію та тоталітаризм», «асоціюються з загарбанням», «ідейно застарілі», «розвалюються»²⁹¹. Водночас більшість українців не підтримують одіозних діячів тоталітарного радянського минулого. За даними соціологічної служби Центру Разумкова 56,7 % негативно поставились до ініціатив щодо установки пам'ятників Сталіну в містах України²⁹².

Слід наголосити, що ініціативи громадськості та Президента України з метою увічнення пам'яті видатних діячів України не були реалізовані. Так, згідно указів Президента України від 23 вересня 2005 р. «Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу „Алея видатних діячів України”»²⁹³ передбачалося створення та функціонування меморіального комплексу у м. Києві. 24 грудня 2005 р. видано розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо створення меморіального

²⁹⁰ Кривицька О. Актуалізація історичного минулого: ризиковий контекст за умов поляризації суспільства. *Наукові записки*. 2013. Вип. 5. С. 157.

²⁹¹ Середа В. Місто як Lieu de memoire: спільна чи поділена на пам'ять?: приклад Львова. *Вісник Львівського університету*. Серія „Соціологія”. 2008. Вип. 2. С. 82–83.

²⁹² Комуністи хитрістю встановили Сталіна в Запоріжжі. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/5/5010465/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁹³ Указ Президента України «Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу "Алея видатних діячів України"»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1333/2005> (дата звернення: 05.08.2015).

історико-архітектурного комплексу „Алея видатних діячів України”»²⁹⁴. Однак реалізація цих розпоряджень здійснювалася дуже повільно. Відповідно до Указу Президента України та розпорядження Кабміну потрібно було провести відкритий всеукраїнський конкурс на кращий архітектурний проект меморіального комплексу. Лише у жовтні 2007 р. Київський міський голова Л. Черновецький підписав спільне рішення колегії Міністерства культури і туризму та Міністерства регіонального розвитку та будівництва про оголошення відкритого Всеукраїнського конкурсу на кращу концепцію ескізного проекту ансамблю пам'ятників державним та політичним діячам України. Ансамбль із 17 скульптур видатних діячів України планувалося спорудити у складі меморіального історико-архітектурного комплексу «Алея видатних діячів України» на вул. Грушевського 5, поблизу ВРУ та Маріїнського палацу. Конкурс був завершений, організаційний комітет вирішив надіслати звернення до Національної спілки архітекторів та Київської міської адміністрації з пропозицією проведення повторного конкурсу ескізного проекту ансамблю пам'ятників державним та політичним діячам України та визначенням остаточного місця будівництва меморіального комплексу²⁹⁵. Однак влада, політики та науковці так і не зуміли досягти єдності щодо узгодження постатей, які мали увічнюватися. Особливо дискусії точилися навколо державно-політичних діячів першої половини ХХ ст.

Бажання окремих політиків, особливо в час виборчої кампанії маніпулювати тематикою Другої світової війни/Великої Вітчизняної війни задля підняття політичного/виборчого рейтингу спричинила так звану «війну пам'ятників». Характерною рисою актів вандалізму проти пам'ятників українським націоналістам та їхнім антиподам мали виразний публічний характер та ідейну основу. Зокрема невідомі пошкодили місця пам'яті Р. Шухевича в с. Тюдові

²⁹⁴ Кабінет Міністрів України розпорядження від 24 грудня 2005 р. № 564-р Київ «Про затвердження плану заходів щодо створення меморіального історико-архітектурного комплексу "Алея видатних діячів України"». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/564-2005-%D1%80> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁹⁵ Чупрій Л. Український пантеон як чинник формування національної ідентичності. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli2009/35.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

Косівської р-ну., с. Білогорщі Пустомитівського р-ну.; С. Бандери – у Луцьку²⁹⁶, с. Грабівці Калуського р-ну., с. Воля-Задеревацька Стрийського р-ну.; ОУН та УПА – в м. Рава-Руській Жовського р-ну.²⁹⁷, у Києві²⁹⁸, в Харкові²⁹⁹. Водночас невідомі (ймовірно, представники праворадикальних сил) пошкодили: пам'ятник Й. Сталіну у Запоріжжі (2011)³⁰⁰, В. Леніну у м. Охтирці (2013)³⁰¹. Загалом лише з 8 грудня 2013 р. по 4 квітень 2014 р. в Україні було зруйновано понад 330 пам'ятників Леніну та понад десяток пам'ятників іншим радянсько-партійним діячам. Слід погодитися з дослідниками у тому, що можна прослідкувати взаємозалежність між ленінопадом і рівнем національної свідомості громадян; Донецька обл. на той час залишилась єдиною, де не було демонтовано жодного пам'ятника Леніну³⁰².

Аналіз пам'ятково-меморіального будівництва, присвячених діячам українського визвольного руху періоду Другої світової війни, дає можливість виокремити відмінну політичну, культурно-естетичну та пам'яттєву самоідентифікацію населення окремих регіонів країни, частина якого мала різну національну свідомість: від домінації регіональної ідентичності до космополітизму, від вимоги європейської демократії, свободи особистості до потреби повернення у тоталітарну/авторитарну систему державно-політичного устрою. Ця неоднорідність підтверджує регіонально-партійний поділ політикуму, а частково населення, з відповідною інтегративною орієнтацією історичного наратива – нейтрального, позитивного чи негативного ставлення до українського визвольного руху, його провідників. Владна політика пропаганди радянсько-

²⁹⁶ У Луцьку обмалювали свастиками Бандеру. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/01/11/13302/> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁹⁷ У Львівській області вандали знищили пам'ятник УПА. URL: http://dt.ua/UKRAINE/u-lvivskiy-oblasti-vandali-znischili-pam-yatnik-upa-127031_.html (дата звернення: 05.08.2015).

²⁹⁸ У Бабиному Яру вандали знищили пам'ятник членам ОУН, розстріляним фашистами. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/u-babinomu-yaru-vandali-znishchili-pam-yatnik-chlenam-oun-rozstrilyanimfashistami.html> (дата звернення: 05.08.2015).

²⁹⁹ У Харкові за ніч знесли пам'ятний знак воїнам УПА. URL: <http://tyzhden.ua/News/78475> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁰⁰ У Запоріжжі підірвали пам'ятник Сталіну. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/01/1/5740807/> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁰¹ Консевич О. Україна: війна пам'ятників. URL: <http://www.eastbook.eu/ua/blog/2013/03/12/ukraina-viyna-rampiatnyukiv/> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁰² Вінчук І. Пам'ятники та назви на честь радянських керівників продовжують приковувати Україну до покійної держави. URL: <http://kyiv.comments.ua/article/2014/04/09/090100.html> (дата звернення: 05.08.2015).

російського чи державно-соборницького минулого не завжди сприймалася мешканцями різних поколінь та регіонів, особливо російськомовним населенням яке планово переселялося у промислові райони УРСР. Меморіальне будівництво засвідчує несприйняття навмисного та відверто експлуатованого обраного історичного образу українського підпілля для легітимізації поточної політики й, як наслідок, породження відвертої негативної реакції ідеологічних прихильників. Вважаємо також за доцільне уникати в пам'яткоохоронній діяльності зразків радянського монументалізму, віддаючи перевагу запровадженню нових засобів інформації (невеликих таблиць, пам'ятних скверів з експозиціями тощо) щодо українського підпілля середини ХХ ст. При цьому необхідно активніше пропагувати в публічному просторі не лише провідників, але й рядових членів ОУН та вояків УПА.

РОЗДІЛ 3

МАС-МЕДІЙНИЙ ДИСКУРС

4.1. Висвітлення визвольного руху середини ХХ ст. загальноукраїнською та регіональною друкованою пресою

Ключову роль у впровадженні політики пам'яті, формуванні національного історичного наратива, національної свідомості, відіграють ЗМІ, які на замовлення влади чи окремих політиків-власників формують/деформують інформаційний простір держави. Впродовж 2005–2014 рр. у ЗМІ простежувалася тенденція посилення уваги до актуальних питань літопису національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст. Цей процес призвів до популяризації нових пластів інформації, інколи просто сенсаційних, що дозволяють з іншого боку подивитися на історію національно-визвольного руху середини ХХ ст., в якій представники ОУН та УПА постають у протилежних образах, на відміну від негативного, нав'язаного за радянських часів, а радянські силові структури трактуються у невластивому для компартійної пропаганди світлі.

Популярність друкованих ЗМІ можна пояснити зручністю використання, естетичним задоволенням та комплексом інформації. З метою збільшення та залучення читацької аудиторії газети викладали частину або увесь матеріал в Інтернеті, створюючи власні інтернет-сайти. Згідно з соціологічними дослідженнями, у вільний від основної чи домашньої роботи час у 2010 р. 86,6 % українців надавали перевагу перегляду телепередач (у 1994 р. – 79,2 %), 51,9 % – читанню газет (у 1994 р. – 53,6 %), 20,3 % заняттям з комп'ютером (у 1994 р. – 4,7 %) ³⁰³. Основну нішу друкованого простору України займали великі холдинги (з іноземним капіталом, зокрема російським), які випускали газети, що мали впливати на широкі маси населення, його свідомість.

Найпопулярніші видання Заходу України «Високий замок», «Експрес», «Львівська газета» приділяли вагому увагу темі українського визвольного руху. При аналізі щоденної суспільно-політичної україномовної газети «Високий

³⁰³ Культурні чинники національної пам'яті: історія та сучасність (аналітичний огляд). URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1654.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

Замок» («ВЗ») було проаналізовано 52 публікації з історії українського визвольного руху середини ХХ ст. 50 % усіх публікацій «ВЗ» висвітлюють біографії відомих діячів визвольного руху, 3,8 % – подають характеристику військових формувань українських націоналістів, 13,4 % – зупиняються на боротьбі ОУН та УПА з радянською владою, 3,8 % – характеризують українсько-польське протистояння, 3,8 % – описують відносини українських націоналістів та євреїв, 11,5 % – висвітлюють побут УПА, 13,4 % – узагальнювальні та теоретичні. Експертну думку використано у 14 публікаціях (26,9 %). Документальні джерела застосовано у 12 публікаціях (23%). 84,6% публікацій «ВЗ» є позитивними за своєю тональністю, 15, 3% – нейтральними, негативні публікації відсутні. Одним із тих хто визначав редакційну політику «ВЗ» був багатолітній її редактор С. Курпіль, який на той час був народним депутатом ВРУ від партії «Батьківщина».

Центральною сюжетною лінією «ВЗ» є висвітлення людського виміру українського визвольного руху в роки Другої світової війни, пошуку маловідомих для загалу фактів про членів ОУН та вояків УПА. Особливо акцентовано на зв'язі Головного командира УПА Р. Шухевича. Динаміка сюжетів про генерала УПА відображає загальну актуальність життєпису Р. Шухевича в українському суспільстві та відкритті нових фактів із його біографії. В поле зору газети потрапило висвітлення приналежності праху останків знайдених на р. Збруч Р. Шухевичу у 2005 р.³⁰⁴, у зв'язку з цим газета інформує читачів про можливі обставини вбивства генерала УПА в с. Білогорща на Львівщині. 2007 р. газета вмістила шість статей про Р. Шухевича, автори яких героїзують генерал-хорунжого, звертають увагу читачів на окремі моменти його життя. Недоліком усіх публікацій є відсутність інформації про контакти Р. Шухевича з нацистами.

³⁰⁴ Козловський Б. Прах Романа Шухевича на дні Збруча. *Високий Замок*. 2005. 2–3 квіт. (№ 59) С. 5.; Його ж. Ховали кінці у воду. Там само. 23–29 черв. (№ 110). С. 6.

У зв'язку зі смертю В. Кука «ВЗ» подала факти із його біографії у трьох публікаціях (2007)³⁰⁵. Об'єктивність та фаховість публікацій про В. Кука підтверджується використанням документальних джерел та коментарями історика В. В□ятровича.

Велику публікацію редакція приділила історії 40-річного переховування на горищі останнього провідника УПА на Тернопільщині³⁰⁶. Публікація наголошує на важливості пошани до вояків УПА та цінності людських відносин. Слід наголосити, що в поле зацікавленості «ВЗ» потрапили публікації про маловідомих членів УПА: «Зв'язкова Нуся, яку малював Шухевич»³⁰⁷ про Галину Іванівну Яринич, яка була у лавах УПА, «Читач назвав ім'я безіменного героя»³⁰⁸ про Василя Шкрібляка, «Болехів вшанував Катерину Кубійду»³⁰⁹ про Катерину Мандрик-Кубійду.

Найбільше у «ВЗ» героїзується С. Бандера у публікації «У тілі невеликому була і сталь, і плоть жива»³¹⁰. Провіднику ОУН газета надає надмірних позитивних та героїчних оцінок. Водночас на маргінесі у «ВЗ» залишається інформація про його соратників Є. Коновальця³¹¹, Я. Стецька³¹².

Стримано та фахового «ВЗ» підходить до висвітлення історії військових формувань українських націоналістів. В публікації про дивізію «Галичина» «Дивізійники не герої і не зрадники»³¹³ наголошується на тому, що це формування була німецьким, хоча в ньому служило більшість українців; основне завдання дивізії було – стримати наступ Радянської армії на Східному фронті.

³⁰⁵ Козловський Б. Із бойового строю вийшов останній командир УПА. *Високий Замок*. 2007. 10 верес. (№ 163). С. 1.; Пастернак О. Не за ту Україні ми боролися. Там само. 2007. 13–19 верес. (№ 166). С. 3.; Козловський Б. З історії КПРС Василь Кук мав „п'ятірку...”. Там само. 2007. 6–7 жовт. (№ 182). С. 6–7.

³⁰⁶ Клос С. 40 р. на горищі переховувався останній провідник УПА на Тернопільщині. Там само. 2006. 16–22 лют. (№ 29). С. 10.

³⁰⁷ Фаріон І. «Зв'язкова Нуся, яку малював Шухевич. Там само. 2007. 1–2 верес. (№ 157). С. 1, 15.

³⁰⁸ Гуменюк В. Читач назвав ім'я безіменного героя. Там само. 2007. 13–14 жовт. (№ 187). С. 9.

³⁰⁹ Гайовий С. Болехів вшанував Катерину Кубійду. Там само. 2005. 17 жовт. (№ 188). С. 2.

³¹⁰ Козловський Б. У тілі невеликому була і сталь, і плоть жива. Там само. 2008. 25–31 груд. (№ 244). С. 3.

³¹¹ Кожучко О. «Євген Коновалець : Шлях до вільного Львова лежить через вільний Київ»: (Штрихи до політичного портрету провідника ОУН). Там само. 2011. 15 черв. (№ 105). С. 6.; Доротич М. У роду Коновальців були вчителі й священики. Там само. 2012. 12 черв. (№ 104). С. 11.; Фаріон І. «Лідер ОУН Коновалець звертався в ЦК КПУ із закликом разом боротися за Україну ...». Там само. 2013. 4 черв. (№ 8). С. 10.

³¹² Козловський Б. Лише 11 днів він був прем'єр-міністром незалежної України. Там само. 2012. 19 січ. (№ 3). С. 16.

³¹³ Синяк Д. Дивізійники не герої і не зрадники. Там само. 2005. 31 трав. (№ 95). С. 6.

Автор публікації також підкреслює, що історія дивізії є неоднозначною: вона зазнала поразки під Бродами, втративши значну частину своїх вояків. Водночас в статті заперечується причетність дивізійників до масових вбивств поляків та євреїв у Галичині.

Необхідно підкреслити, що «ВЗ» активно моніторила інформацію про відкриття нових фактів та суспільно важливі події з тематики ОУН та УПА. Зокрема висвітлено історію та зміст так званого Озернянського архіву, знайденого 11 травня 2004 р. на подвір'ї С. Кутного³¹⁴. У публікаціях за 2006 р. в поле зору «ВЗ» потрапили заходи щодо відкриття меморіалу в с. Павлокама (РП) та пов'язані із ним трагічні події – масові вбивства польськими військовиками українців³¹⁵.

Характерною рисою публікацій «ВЗ» є їхня інформативність. Висвітлювався побут вояків УПА³¹⁶, діяльність легендарних загонів УПА, що формувалися із підрозділів МВС. Зокрема в публікації «Провокатори під маскою УПА»³¹⁷ подано конкретні імена та прізвища членів цих провокативних загонів. У статті на тему ідеології українських націоналістів «Україна, не лише для українців»³¹⁸ детально з'ясовано основи ідейно-організаційних засад діяльності ОУН, які в ході війни еволюціонували у бік демократії. Недоліком публікації можна вважати відсутність критичного аналізу політики Української головної визвольної ради (УГВР). Пізнавальні є також публікації «ВЗ» про підступні операції НКВС проти лідерів ОУН³¹⁹, зокрема подання біографії вбивці Бандери Б. Сташинського³²⁰.

Автори «ВЗ» детально зупинялися на проблемі взаємодії УПА з євреями. Зокрема 2008 р. вміщено передрук статті В. В[?]ятровича «Як євреї в УПА

³¹⁴ Клос С. «Хтось зраджував через страх втратити дітей. *Високий Замок*. 2006. 18–19 лист. (№ 214). С. 5.

³¹⁵ Барашевський С. Минуле не повинно визначати майбутнє. Там само. 2006. 15 трав. (№ 83). С. 2.

³¹⁶ Козловський Б. Хлопці з лісу і зброю і тіло тримали чистоті. Там само. 2007. 13–14 жовт. (№ 187). С. 9.; Борисовський Л. ведмідь в загоні УПА. Там само. 2007. 11–17 жовт. (№ 186). С. 8.; Козловський Б. Німецький мундир і радянське галіфе. Там само. 2008. 11–12 жовт. (№ 190). С. 9.

³¹⁷ Кремінь Й. Провокатори під маскою УПА. Там само. 2007. 1–2 верес. (№ 157). С. 2.

³¹⁸ Грабовський С. Україна, не лише для українців. Там само. 2007. 17 жовт. (№ 190). С. 5.

³¹⁹ Козловський Б. Микита Хрущов: «Тоді справа С. Бандери нам опонувала». Там само. 2011. 4–5 лют. (№ 22). С. 14.

³²⁰ Козловський Б. «Я приймаю ваш вирок смерті»: (Так сказав С. Бандера коли його знову обрали провідником ОУН). Там само. 2009. 15–21 жовт. (№ 187). С. 6.

боролися за незалежну Україну»³²¹, в якій подано приклади співпраці вояків УПА та євреїв, охарактеризовано їх службу в повстанських лавах. Недоліком публікації є відсутність згадок чи оціночних суджень щодо причетності окремих українців до вбивств євреїв (цей автор раніше звернув увагу на свідчення вояка «Нахтігалью» В. Харківа, який заявляв про причетність його батальйону до знищення євреїв на Вінниччині³²²). Спростовується також причетність Р. Шухевича до вбивств євреїв³²³.

Водночас побіжно висвітлювала газета тему українсько-польського військово-політичного конфлікту, зокрема так званої Волинської трагедії 1943 р. 2013 р. газета обмежилася лише суспільно-політичними повідомленнями про реакції влади та політиків на цю подію. Лише одна публікація «Минулого не змінимо, а ось майбутнє зможемо»³²⁴ в загальних рисах реконструювала дискусійні моменти українсько-польського протистояння на Волині в роки війни.

При висвітленні українського визвольного руху середини ХХ ст. газета не уникнула певної тенденційності та у зв'язку з цим застосування маніпуляційних технологій. Прикладом не зовсім об'єктивного подання інформації може слугувати публікація «Не каяття не примирення, а визнання»³²⁵. Основний лейтмотив статті – УПА проводила активні бойові дії проти гітлерівців тільки на Волині. Погляд автора є дуже вузьким, адже не наводяться конкретні факти та узагальнення. В публікації застосовано прийом тоталітаризму джерел; серед джерел представлено лише фрагмент «Фахового висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА».

Наявність маніпуляцій зауважено і в статті «УПА вела боротьбу на два фронти»³²⁶, яку журналіст Б. Козловський почав із спростування радянського міфу про колабораціонізм УПА. Українську народну самооборону автор

³²¹ В'ятровича В. Як євреї в УПА боролися за незалежну Україну. *Високий Замок*. 2008. 30 січ. (№ 17). С. 5.

³²² Див.: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Видавництво "Мс", 2006. С. 68.

³²³ Козловський Б. Маю надію, що ми відшукаємо поховання Р. Шухевича : (розмова з В. В'ятровичем). *Високий Замок*. 2008. 11–12 жовтня (№ 190). С. 16.

³²⁴ Тимець І. Минулого не змінимо, а ось майбутнє зможемо. Там само. 2013. 20–26 черв. (№ 90). С. 9.

³²⁵ Козловський Б. Не каяття не примирення, а визнання. Там само. 2006. 24 трав. (№ 90). С. 5.

³²⁶ Козловський Б. УПА вела боротьбу на два фронти. Там само. 2007. 8 трав. (№ 79). С. 5.

прирівняв до УПА. Актуалізуючи тему антигітлерівської боротьби повстанців автор не наводить факти про конкретні бої. В газеті також подано позитивний вислів Шарля де Голля, який нібито сказав наступну фразу: «Якби я мав таку армію як УПА, нога окупанта ніколи не топтала б мою рідну країну»³²⁷. На наше переконання, цей міф є спробою перебільшити уявлення про реальну військову потугу УПА. Принаймні документальних підтверджень цьому не знайдено³²⁸.

Різноманітну інформацію про українського визвольного руху подає всеукраїнська україномовна газета «Експрес». За кількістю виявлених нами публікацій тема літопису ОУН та УПА знаходиться в газеті «Експрес» на другорядних позиціях. За означений період нами було виявлено 41 публікацію. В друкуванні публікацій можемо спостерігати певну динаміку. До 2010 р. газета детальніше висвітлювала тематику про ОУН та УПА, а за президентства В. Януковича спостерігався помітний спад зацікавленості до цієї теми. 41,4% усіх публікацій газети – це біографії членів ОУН та вояків УПА, 2,4% – характеризують військові формування українських націоналістів, 24,3% – подають боротьбу українського підпілля з радянською владою, а 4,8% – з нацистським режимом, 7,3% – описують українсько-польське протистояння, 4,8% – висвітлюють побут УПА, 14,6 % – це узагальнюючі та теоретичні статті. Експертну думку використано у 14 публікаціях (34,1%). Документальні джерела застосовано лише у двох публікаціях (4,8%). 80% публікацій в газеті «Експрес» позитивні за своїм змістом, 19,5% – нейтральні, негативних публікацій не виявлено.

Провідною тематикою газети «Експрес» є висвітлення українського визвольного руху середини ХХ ст. через життєпис його діячів. Домінують публікації про Р. Шухевича, в яких робиться спроба з'ясувати місця його поховання. Характерною рисою вказаних публікацій є описовість та відсутність документального фактажу. Так, в публікації «Останню таємницю УПА

³²⁷ Козловський Б. Воїнам УПА забороняли мати фотоапарати. *Високий Замок*. 2007. 5–6 трав. (№ 77). С. 5.

³²⁸ Бігун І. Міф 34. Шарль де Голль мріяв командувати УПА, а Че Гевара захоплювався стійкістю українських повстанців. URL: <http://www.ww2.memory.gov.ua/mif-34-sharl-de-goll-mriyav-komanduvaty-upa-a-che-gevara-zahoplyuvavsya-stijkisty-ukrayinskyh-povstantsiv/> (дата звернення: 05.08.2015).

розкрито»³²⁹ головним джерелом щодо з'ясування приналежності знайдених останків в р. Збруч виступає далеко не обізнана людина у справі – В. Дольний, голова Туркіської сільради.

Загальновідому інформацію подано також про В. Кука³³⁰, С. Бандеру³³¹; згадано про М. Кальбу³³² у зв'язку з його смертю. Пізнавальною є публікація П. Яценка «Доля покарала убивцю Бандери» про Б. Сташинського, його подальшу долю³³³.

Детально висвітлено тему псевдоповстанців. Публікація «Спецоперації проти УПА»³³⁴ наповнена фактажем та фаховими коментарями. Головними експертами виступають історик В. Сергійчук та генерал УПА В. Кук. Протистояння українських націоналістів з радянською владою ілюстрували публікації нових документів з історії ОУН та УПА³³⁵. В нарисах «Загинули, але не відступили»³³⁶ та «Невідома УПА»³³⁷ висвітлено епізоди протистояння УПА з радянськими силовими структурами; описано один з останніх боїв повстанців, узагальнено політику влади щодо опозиції. В публікації «Невідома війна»³³⁸ простежено бойові дії вояків УПА з нацистами. Автор обстоює концепцію «двофронтової боротьби УПА» та заперечує колабораціонізм українських націоналістів. В статі «А на війні як на війні»³³⁹ описано пропагандистку роботу серед вояків. В публікаціях «Повстанський син»³⁴⁰, «Шкода що можу вмерти за Україну тільки раз»³⁴¹ подано інформацію про допити та тортури націоналістів.

³²⁹ Пахолко О. Останню таємницю УПА розкрито. *Експрес*. 2005. 13–20 жовт. (№ 117). С. 1, 2.

³³⁰ Некролог. Там само. 2007. 11–18 жовт. (№ 148). С. 6.

³³¹ Пахолко О. Таємниці Бандери. Там само. 2005. 29 груд. – 2006. – 5 січ. (№ 52). С. 14–15.; Плугатор Г. Село бандерівців. Там само. 2007. 13–14 жовт. (№ 150). С. 7.; Бондаренко Б. Мого діда занадто демонізували. Там само. 2014. 2–9 січ. (№ 1). С. 15.; Тамкова О. Таємниці родини Степана Бандери. Там само. 2013. 11 січ. (№ 2). С. 8–9.

³³² Помер колишній соратник Романа Шухевича. Там само. 2013. 31 січ. (№ 5). С. 8.

³³³ Яценко П. Доля покарала убивцю Бандери. Там само. 2009. 1–8 січ. (№ 1). С. 10.

³³⁴ Грицик Ю. Спецоперації проти УПА. Там само. 2005. 13–20 жовт. (№ 117). С. 9.

³³⁵ Ганущак М. КДБ без секретів. Там само. 2008. 25–26 січ. (№ 9). С. 2.

³³⁶ Грицик Ю. Загинули але не відступили. Там само. 2007. 19–26 квіт. (№ 55). С. 14.

³³⁷ Грицик Ю. Невідома УПА. Там само. 2006. 19 жовт. (№ 119). С. 12.

³³⁸ Пахолко О. Невідома війна. Там само. 2007. 12–13 трав. (№ 68). С. 13.

³³⁹ Пахолко О. А на війні – як на війні. Там само. 2007. 12–13 жовт. (№ 149). С. 9.

³⁴⁰ Мартинець С. Повстанський син. *Експрес*. 2006. 13–15 жов. (№ 120). С. 7.

³⁴¹ Пахолко О. Шкода, що можу вмерти за Україну тільки раз. Там само. 2006. 2–9 лют. (№ 12). С. 10.

Об'єктивно висвітлено трагедію Бабиного Яру³⁴², де нацисти розстріляли не менше 621 оунівця. Зважено подано інформацію про дивізію «Галичина» – «СС Галичина: правда і міфи»³⁴³. Автор не заперечує те, що дивізія була німецькою, вказує на її німецьких офіцерів та ініціаторів створення – ОУН (м).

Редакція газети намагалася розкрити суть українсько-польського військово-політичного конфлікту в середині ХХ ст. Публікації на цю тему є невеликими за обсягом та необтяжені фактажем. Лише одна стаття «Драма українця і поляка»³⁴⁴ характеризує міжетнічне протистояння через призму свідчень очевидців подій. Зроблено спробу також проаналізувати етнополітичні передумови, хід та наслідки депортацій українського населення в 1940-і рр.³⁴⁵ На думку автора статті переселенську акцію слід розглядається в контексті боротьби радянської та польської комуністичної влади з українським підпіллям. Загалом публікації про українсько-польське протистояння були нерегулярними.

При аналізі публікацій газети «Експрес» зауважено два позитивні міфи. Перший – про повстанську республіку³⁴⁶, ототожнення збройного формування у Скулинських лісах на Ковельщині з «республікою», надання йому рис державного утворення. Насправді в часи активних бойових дій на Східному фронті нацисти не залучали свої війська проти формування, яке не мало реальної військової та політичної ваги. Наступним не зовсім коректним трактуванням є твердження про величезну підтримку українського народу УПА³⁴⁷. Насправді УПА дійсно користувалася підтримкою великої частини населення Західної України, але аж не усієї України.

Літопис ОУН та УПА прагнула також західноукраїнська інтернет-газета «Львівська газета» («ЛГ»). Всього за означений період в ній виявлено 29 публікацій, що свідчить про побіжне висвітлення вказаної теми. 41,3 % усіх публікацій «ЛГ» висвітлюють біографії відомих діячів українського визвольного

³⁴² Конда Ю. Бабин Яр. *Експрес*. 2006. 26–27 верес. (№ 112). С. 17.

³⁴³ Пахолко О. СС «Галичина» правда і міфи. Там само. 2007. 26 квіт. – 3 трав. (№ 59). С. 15.

³⁴⁴ Мартинець С. Драма українця і поляка. Там само. 2013. 7 лип. (№ 57). С. 8.

³⁴⁵ Ганус А. Як упокорювали Західну Україну. Там само. 6–13 січ. 2011 (№ 1). С. 10.

³⁴⁶ Гродецька В. Стежками УПА. Там само. 2007. 13–14 жов. (№ 150). С. 7.

³⁴⁷ Грицик Ю. Невідома УПА. Там само. 2006. 19 жов. (№ 119). С. 12.

руху, 6,8% – подають характеристику військових формувань українських націоналістів, 6,8% – розкривають боротьбу українського визвольного руху з радянськими силовими структурами, 3,4% – зупиняються на боротьбі ОУН та УПА з гітлерівською владою, 6,8% – описують українсько-польське протистояння, 34,4% – це узагальнюючі та теоретичні публікації. Експертну думку використано в 11 публікаціях (37,9%). Документальні джерела подано у двох публікаціях (6,8%). 82,7% статей «ЛГ» позитивні за тональністю, 17,3% нейтральні, негативних публікацій немає.

Характерною рисою публікацій «ЛГ» є залучення до написання матеріалу не професійних істориків, а людей із суміжних галузей науки. Провідною тематикою «ЛГ» є висвітлення біографій Р. Шухевича та С. Бандери. Зокрема розкрито діяльність рекламної фірми Р. Шухевича «Фама»³⁴⁸. Газета розвінчує радянський міф про Р. Шухевича як «упівця-бандита». Газета спростовує причетність Р. Шухевича та батальйону «Нахтігаль» до вбивства євреїв у Львові 1941 р.³⁴⁹. Без пафосу висвітлено тему вбивства Р. Шухевича³⁵⁰; наведено коментарі історика В. В'ятровича, який спростовує приналежність збручанських останків генералу УПА.

Традиційно публікувалися нариси про С. Бандеру³⁵¹, в яких регулярно актуалізувалася тема визнання УПА в Україні. В публікації «Бандера – націоналіст, а не фашист» для спростування негативних наклепів та формування позитивного образу про провідника ОУН вміщено коментар латвійського історика Е. Екабенса³⁵². У зв'язку зі смертю сестри Р. Шухевича Н. Шухевич та роковинами вшанування пам'яті члена ОУН З. Тершаковця коротко подано факти із їх життя³⁵³.

³⁴⁸ Чорновол І. З історії реклами фірми «Фама». *Львівська газета*. 2006. 21–23 лип. (№ 130). С. 7.

³⁴⁹ Мельниченко В. Компрогат на Романа Шухевича – вигадка. Там само. 2008. 6 берез. (№ 32). С. 5.

³⁵⁰ Вербинець К. Піар на людських останках. Там само. 2008. 7–9 берез. (№ 33). С. 5.

³⁵¹ Сватко Я. Бандера з нами. Там само. 2006. 10 січ. (№ 2). С. 4.; Ракої С. Село в якому народився провідник ОУН. Там само. 2008. 27 лист. (№ 175). С. 13.

³⁵² Палій Л. Бандера – націоналіст, а не фашист. Там само. 2010. 18 лют. (№ 8). С. 6.

³⁵³ Терещук Г. Померла рідна сестра головнокомандуючого УПА. Там само. 2010. 25 лют. (№ 8). С. 13.; Канафазька Н. Вітер пам'яті від нині їх могилу не залишить. Там само. 2012. 8 лис. (№ 45). С. 12.

Вміщено низку публікацій про формування УПА, коментарі історика В. В'ятровича на цю тему, в яких спростовується колабораціонізм УПА³⁵⁴. В публікації «Спецоперації НКВС–КДБ проти українського націоналізму»³⁵⁵ автор на основі архівних даних повідомляє читачів про дії радянських силовиків в західних областях України щодо ліквідації українського підпілля.

Наводять також коментарі щодо вбивства нацистами 28 лютого 1944 р. польських мешканців с. Гута Пеняцької на Брідщині³⁵⁶. Автор публікації спростовує причетність до вбивства поляків вояків дивізії «Галичина», висуває припущення про причетність до цієї акції нацистів. Цілком слушно згадано присутність у збройних формуваннях нацистів українців.

Темі українсько-польського військово-політичного протистояння на Волині приділено дві публікації: «Про Волинь мають говорити історики, а не політики»³⁵⁷, «В історії УПА немає чіткого поділу на чорне і біле»³⁵⁸, в яких лише в загальних рисах розкрито етнополітичну суть цього конфлікту. При аналізі публікацій «ЛГ» нами не виявлено прийомів маніпуляцій та міфів.

В руслі радянських схем трактувався український визвольний рух в центрально-східній періодиці. Характерною особливістю публікацій цих газет є вживання звинувачуваної безальтернативної риторики, огульної критики та уникнення висвітлення літопису ОУН та УПА в цілому. Зокрема при аналізі донецького регіонального видання газети «Донецкие новости» («ДН») виявлено всього дві тематичні публікації. Перша «Как Донбасс учил националистов»³⁵⁹ формує враження вузької спрямованості та несамотійності українського визвольного руху. Свідчення діяча ОУН Є. Стахів подаються для доказу зміни ідеологічних поглядів українських націоналістів під впливом перебування в східному регіоні України. Друга стаття «Украинский национализм – Drach nach

³⁵⁴ Гамрищак І. СБУ довела, що УПА не співпрацювала з фашистами. *Львівська газета*. 2008. 13 лист. (№ 167). С. 6.

³⁵⁵ Терещук Г. Спецоперації НКВС–КДБ проти українського націоналізму. Там само. 2010. 28 січ. (№ 4). С. 13.

³⁵⁶ Федик І. Фальсифікація історії. Там само. 2009. 12 берез. (№ 11). С. 17.

³⁵⁷ Іваник М. Про Волинь мають говорити історики, а не політики: (Інтерв'ю з В. В'ятровичем). Там само. 2013. 13 черв. (№ 24). С. 1,6.

³⁵⁸ Сирцов О. В історії УПА немає чіткого поділу на чорне і біле. Там само. 2013. 17 черв. (№ 25). С. 12.

³⁵⁹ Шулакова А. Как Донбасс учил националистов. URL: <http://dnews.donetsk.ua/2012/11/05/14622.html> (дата звернення: 05.08.2015).

Osten»³⁶⁰ застосовує відразу декілька прийомів маніпуляції. Зокрема українські націоналісти трактуються як «бандити», «вбивці», «карателі», при цьому автор не подає конкретних фактів та їх джерельного підґрунтя. Немає публікація і логічного завершення: автор несподівано завершує статтю проблематикою корупції в Україні. Головний зміст публікації – подати українських націоналістів як радикалів, які прагнули одноосібної влади, без альтернатив. Вказані публікації не мають посилання на документальні джерела. Експертна думка використана в одній публікації. За своєю тональністю обидві публікації є негативні до оцінки українського підпілля середини ХХ ст.

При аналізі донецької інтернет-газети «Громадська правда» виявлено лише одну статтю, яка має відношення до історії ОУН та УПА – «Ющенко провоцирует очередное противостояние ветеранов ВОВ и бойцов УПА». В короткій за обсягом публікації подана неправдива інформація про заснування УПА С. Бандерою та діяльність повстанців лише на Заході України. Відсутні в публікації посилання на документальні джерела та експертів. Тон публікації виключно негативний. Характерно, що інформація про ОУН та УПА контрастує із численними повідомленнями про протести ветерані Другої світової війни проти героїзації В. Ющенком теми УПА. Водночас газета не намагається пояснити читачам суть звинувачень щодо ідеології та дій повстанців.

Обмежується одиничними згадками про український визвольний рух 40–50-х років ХХ ст. російськомовна харківська газета «Вечерний Харьков». Всього за означений період виявлено 3 публікації. В першій статті «Два фронти УПА»³⁶¹ помітно застосування прийому тоталітаризму джерел та узагальнення без посилання на факти та джерела. Автор голосливо заявляє, що УПА ніколи не воювала з нацистами, а дивізія «Галичина» охороняла нацистські концтабори. Найбільшу кількість прийомів маніпуляції зауважено в статті «Два берега у

³⁶⁰ Котова В. Украинский национализм – Drach nach Osten. URL: <http://dnews.donetsk.ua/2013/07/18/18534.html> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁶¹ Геращенко Т. Два фронти УПА. URL: http://vecherniy.kharkov.ua/archive_paper/?y=2006&m=0&n=113 (дата звернення: 05.08.2015).

одной ли реки ?»³⁶², в якій УПА подано як злочинне «бандитське» формування. Для цього у вигідному світлі зі скороченнями подаються уривки з «Фахового висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА», який визнано заангажованим. Основним джерелом для автора слугують праці канадського публіциста українського походження В. Поліщука, який «доводив»: УПА не була армією, оскільки не була держаною структурою; УПА не була і повстанською армією, оскільки мобілізація здійснювалася за примусом. Подано також лист у редакцію, в якому дії українських націоналістів знову «кваліфікуються» як злочинні³⁶³. Вказані публікації газети «Вечерний Харков» мають негативну тональність, лише в одній статті використано думку експерта та документальні джерела. Знову припаровуються радянський міф про колабораціонізм «банд» УПА, їх злочинну діяльність.

При аналізі газети «Днепр вечерний» було виявлено дві публікації на тему українського підпілля. У статті «Факти вместо мифов»³⁶⁴ подано розлогий позитивний коментар до монографії В. Іваненка та В. Якуніна «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології», в якій безпідставно звинувачено ОУН та УПА у масових убивствах мирного населення та колабораціонізмі. Рецензент застосовує прийом тоталітаризму джерел, не подає документальні джерела. До слова, монографія В. Іваненка та В. Якуніна викликала неоднозначну реакцію науковому середовищі³⁶⁵. В публікації «Хайль живе Україна ?»³⁶⁶ знов викладено звинувачення щодо колабораціонізму українських націоналістів, а також піддано критиці політику В. Ющенка щодо героїзації членів ОУН та вояків УПА. Обидві статті є негативні за своєю тональністю, лише одна публікація залучає документальне джерело, відсутні

³⁶² Тирнова В. Два берега у одной ли реки ? URL: http://vecherniy.kharkov.ua/archive_paper/?y=2007&m=0&n=61 (дата звернення: 05.08.2015).

³⁶³ Общество / Письмо читателя. URL: http://vecherniy.kharkov.ua/archive_paper/?y=2007&m=4&n=44 (дата звернення: 05.08.2015).

³⁶⁴ Єфремова В. Факти вместо мифов. *Днепр вечерний*. 2007. 13 мар. (№ 37). С. 2.

³⁶⁵ Див: Забілий Р. Історія на замовлення?: (Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. 424 с.). *Український визвольний рух*. Львів, 2007. Зб. 9. С. 300–308.; Мотика Г. Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ. АРТ-ПРЕС, 2006. 424 с. *Україна модерна*. 2008. (№ 13 (2)). С. 303–309.

³⁶⁶ Демушкіна В. Хайль живе Україна ? *Днепр вечерний*. 2008. 28 мая. (№ 79). С. 1.

експертні оцінки. У двох статтях повторюється радянський міф про колабораціонізм та бандитизм ОУН і УПА.

У друкованій пресі столиці, попри певні відмінності в тематичних пріоритетах і стилях, редактори газет намагалися зробити тексти привабливими для масової аудиторії, тому вибирали «незаяложені» теми. Характерною рисою таких газет як «День», «Україна молода» (УМ), «Сегодня» та «Комсомольская правда в Украине» (КпУ) є орієнтування на масового читача, виклад власного матеріалу в Інтернеті та розповсюдження по всій Україні.

При аналізі щоденної всеукраїнської газети «День» за вказаний період нами було виявлено 87 публікацій на тему українського визвольного руху періоду Другої світової війни. 45,9% – усіх публікацій газети висвітлюють біографії та факти із біографій членів ОУН та вояків УПА, 3,4% – зупиняються на боротьбі ОУН та УПА з радянською владою, 12,6% – подають інформацію про українсько-польське протистояння в Другої світової війни, 2,2 % – описують відносини українських націоналістів та євреїв, 3,4% – висвітлюють побут УПА, 32,2% – є узагальнюючі та теоретичні. З 87 публікацій експертну думку використано у 16 публікаціях (18,3%). Документальні джерела у чотирьох публікаціях (4,5%). Переважна більшість публікацій – 81,6% є позитивними за тональністю, 18,3% – нейтральні, публікацій з негативним змістом не виявлено.

Загалом різножанрові публікації газети «День» підтримували політику пам'яті помаранчевої команди В. Ющенка і критикували комеморативні заходи Президента України В. Януковича. Редакція насамперед намагалася висвітлювати біографії діячів ОУН та командирів УПА у виключно героїчному стилі, зокрема Л. Ребета³⁶⁷, О. Теліги³⁶⁸, С. Сілаєвої³⁶⁹, В. Кука³⁷⁰, Є. Коновальця³⁷¹, М. Лемика³⁷², О. Ольжича³⁷³, З. Косака³⁷⁴, Є. Стахіва³⁷⁵, Я. Стецька³⁷⁶ та ін.

³⁶⁷ Сюднюков І. Предтеча української державності. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/predtecha-ukrayinskoyi-derzhavnosti> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁶⁸ Червак Б. Національний ідеал Олени Теліги. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/nacionalniy-ideal-oleni-teligi> (дата звернення: 05.08.2015).; Кральнок П. Улас Самчук – про Олену Телігу. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/ulas-samchuk-pro-olenu-teligu.html> (дата звернення: 05.08.2015).; Червак Б. Воїн української революції. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/voyin-ukrayinskoyi-revolucziyi.html> (дата звернення: 05.08.2015).

У статтях «Спартанець ХХ ст.»³⁷⁷, «Старим я не буду ніколи ...»³⁷⁸, «Таємниці Романа Шухевича»³⁷⁹ розкрито воєнну звитягу Головного командира УПА, при цьому «забуто» його короткочасну службу в одному з німецьких батальйонів³⁸⁰. В публікації «Я знаю, що наложу головою ...»³⁸¹ подано жертовно-героїчний образ С. Бандери, до того ж незбалансований у бік віктимізації. В публікації «Бандера малороса»³⁸² подаються не точні твердження про вбивство повстанцями генерала В. Ватутіна УПА, нібито співпрацю С. Бандери з нацистами.

Зважено подано інформацію про ідеологію українського націоналізму, зокрема про одного з її творців Д. Донцова³⁸³. В публікаціях газети спростовується ксенофобське ставлення українських націоналістів до інших

³⁶⁹ Малімон Н. У 19 років – на Колиму. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/u-19-rokiv-na-kolimu> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁰ Малімон Н. Генерал помер. Правда не загине ? URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/general-pomer-pravda-ne-zagine> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷¹ Червак Б. Уроки полковника. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/uroki-polkovnika> (дата звернення: 05.08.2015); Сюдюков І. Убивство в місті біля моря. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/ubivstvo-v-misti-bilya-morya> (дата звернення: 05.08.2015); Червак Б. Де спочиває прах полковника Є. Коновальця. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/de-spochine-prah-polkovnika-konovalcya> (дата звернення: 05.08.2015); Сергієнко П. Таємниця одного теракту. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/tayemniczya-odnogo-teraktu.html> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷² Єгорова І. День відплати. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/den-vidplati> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷³ Сюдюков І. Мужність переконаного чину. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/muzhnist-perekonanogo-chinu> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁴ Липовецький С. «Націоналіст у краватці та салонний революціонер». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nacionalist-u-kravatci-ta-salonnii-revolucioner> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁵ Миколок О. Євген Стахів: В 40-х роках у Донбасі до оунівців ставилися краще, ніж на Галичині. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ievgen-stahiv-v-40-h-rokah-u-donbasi-do-ounivciv-stavilisya-krashche-nizh-na> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁶ Липовецький С. Людина «залізної волі». URL: <http://incognita.day.kiev.ua/lyudina-zaliznoyi-voli.html> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁷ Сюдюков І. Спартанець ХХ ст. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/spartanec-hh-stolittya> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁸ Єгорова І. «Старим я не буду ніколи ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/starim-ya-ne-budu-nikoli> (дата звернення: 05.08.2015); Козловський Б. «Провідник нас вивчати історію, іноземні мови...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/providnik-nas-vivchati-istoriyu-inozemni-movi> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁷⁹ Спільна А. Таємниці Романа Шухевича. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/taiemnici-romana-shuhevicha> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸⁰ Див.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 2005. С. 52-75.

³⁸¹ Липовецький С. «Я знаю, що наложу головою ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ya-znayu-shcho-nalozhu-golovoю> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸² Соколов Б. Бандера малороса. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/bandera-malorosa> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸³ Солодуха О. Нація – найвищий пріоритет (за творчістю Д. Донцова). URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/naciya-pauvishchiy-prioritet> (дата звернення: 05.08.2015).

національностей³⁸⁴ стверджується, що зміна в ідеології українських націоналістів у бік багатопартійності відбулася під впливом перебування оунівців на Сході України³⁸⁵.

Водночас спростовується причетність батальйону «Нахтігаль» до вбивств польських професорів у Львові 1941 р.³⁸⁶. При цьому львівські історики Я. Ісаєвич та К. Науменко об'єктивно висвітлили історіографію та документальну базу проблеми. Окрім цього газета «День» неодноразово критикувала російську історіографію, яка продовжувала звинувачувала Р. Шухевича та батальйон «Нахтігаль» у вбивствах євреїв у Львові³⁸⁷, колаборації УПА³⁸⁸.

Не оминала газета висвітлення гострих проблем українсько-польських відносин першої половини ХХ ст. Газета неодноразова зверталася історії ОУН. Зокрема повідомляла читачів про відплатні акції ОУН щодо польських урядовців та політиків³⁸⁹. Змістовно подано перебіг Варшавського листопада (1935) та Львівського (1936) процесів над оунівцями³⁹⁰. При цьому автор газети С. Гупало намагався розмежувати тероризм та політичну діяльність ОУН³⁹¹. Оригінальною за змістом стала публікація про вбивства українського мирного населення с. Павлокома не розформованим відділом польської АК під командуванням

³⁸⁴ Волошин Л. Правда та вимисел про український націоналізм. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/pravda-ta-vimisel-pro-ukrayinskiy-nacionalizm> (дата звернення: 05.08.2015).; Сохацька Є. «І слово – зброя...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/i-slovo-zbroya> (дата звернення: 05.08.2015).; Червак Б. Неправда «об'єктивних» дослідників. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/nepravda/obektivnih-doslidnikiv> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸⁵ Рижков В. ОУН-УПА на Дніпропетровщині: проти двох фронтів. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/oun-upa-na-dnipropetrovshchini-proti-dvoh-frontiv> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸⁶ Науменко К. На шляху до правди. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/na-shlyahu-do-pravdi> (дата звернення: 05.08.2015).; Вятрович В. Кінець «легенди» про «Nachtigall». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/kines-legendi-pro-nachtigall> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸⁷ Гунчак Т. Шухевич і батальйон «Нахтігаль». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/shuhevich-i-batalyon-nahtigal-0> (дата звернення: 05.08.2015).; Гунчак Т. Шухевич і батальйон «Нахтігаль». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/shuhevich-i-batalyon-nahtigal> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸⁸ Грабовський С. Межа, якої їм не можна перетинати, або де часом закінчується лібералізм і об'єктивність російських істориків. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/mezha-yakoyi-yim-ne-mozhna-peretinati> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁸⁹ Кралюк П. Таємничий замах у Варшаві. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/taiemnichiy-zamah-u-varshavi-0> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁰ Липовецький С. З ясним поглядом на світ. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/zabuti-yuviley/> <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/z-yasnim-poglyadom-na-svit> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹¹ Гупало С. «Не мир, але меч...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ne-mir-ale-mech> (дата звернення: 05.08.2015).

Ю. Бісса³⁹². Загалом об'єктивно описано події 1944 р. в Гуті Пеняцькій, де жертвами нацистської політики стали сотні польських мешканців³⁹³. Водночас лише одна фахова публікація (інтерв'ю) характеризує українсько-польське військово-політичне протистояння на Волині в 1943 р.³⁹⁴ В.В.Ятрович спростовує польські міфи про події 1943 р. на Волині та подає власну оцінку перебігу та наслідкам протистояння українців і поляків.

В публікаціях «За волю всіх народів»³⁹⁵, «Перед викликами імперій – 65 років тому на Волині ОУН провела I Конференцію поневолених народів Східної, Європи та Азії» та ін.³⁹⁶ газета намагалася показати підтримку УПА представниками інших національностей.

Редакція намагалася висвітлити причини повоєнної боротьби УПА з компартійною владою³⁹⁷, яка розгорнула в західному регіоні масові репресивні акції³⁹⁸. До ювілею створення УПА газета подала загальну історичну довідку³⁹⁹, світлини із святкування Великодня вояками УПА.

При аналізі публікацій газети «День» зауважено використання певних прийомів маніпуляції про ОУН та УПА. Прикладом нефахового подання інформації про літопис ОУН та УПА може слугувати публікація «Полонені догми»⁴⁰⁰, якій автор у загальних рисах намагається охарактеризувати ОУН та

³⁹² Козловський І. За ким «б'ють дзвони» Павлокоми. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/za-kim-byut-dzvoni-pavlokom-i-0> (дата звернення: 05.08.2015).; Козловський І. За ким «б'ють дзвони» Павлокоми. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/za-kim-byut-dzvoni-pavlokom-i> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹³ Литвин М. Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/guta-penyacka-nacistskiy-slid-polskoyi-tragediyi-1944-roku> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁴ Савків Б. Будьмо обережними з фальсифікаторами історії. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/budmo-oberezhnimi-z-falsifikatorami-istoriyi> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁵ Багрянний С. «За волю всіх народів». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/za-volyu-vsikh-narodiv> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁶ Баган О. Перед викликами імперій – 65 років тому на Волині ОУН провела I Конференцію поневолених народів Східної, Європи та Азії. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/pered-viklikami-imperiy> (дата звернення: 05.08.2015).; «До 60-річчя утворення УПА (Українська повстанська армія та її коріння)». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/do-60-richchya-utvorennnya-upa-0> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁷ Сонюк В. Віктор Суворов : «Народ переміг і залишився в неволі ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/viktor-suvorov-narod-peremig-i-zalishivsy-u-nevoli> (дата звернення: 05.08.2015); Папакін Г. «Коли всі засоби добрі...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/koli-vsi-zasobi-dobri> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁸ Малімон Н. «І все ж таки – поляки?...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/i-vse-zh-taki-polyaki> (дата звернення: 05.08.2015).

³⁹⁹ До 60-річчя утворення УПА. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/do-60-richchya-utvorennnya-upa-0> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁰⁰ Лосев І. Полонені догми. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/poloneni-dogmi> (дата звернення: 05.08.2015).

УПА, без зазначення причин та характеристики наводить факти вбивства націоналістами простих людей. Хоча у кінцевих висновках ОУН та УПА виступають як організації, які боролися за незалежність України.

Політику пам'яті можна також реконструювати за публікаціями щоденної інформаційно-політичної газети «Україна Молода» (УМ). За вказаний період у ній виявлено 79 тематичних публікацій, з яких: 58,2% висвітлюють біографії відомих діячів українського визвольного руху, 1,3% – характеризують військово-політичні формування українських націоналістів, 7,6% – зупиняються на боротьбі ОУН та УПА з радянською владою, 5,1% – описують боротьбу українських націоналістів з нацистами, 3,8% – приділяють увагу українсько-польському протистоянню, 3,8% – розповідають про взаємозв'язки ОУН та УПА з євреями, 5,1% – висвітлюють побут УПА, 15,1% – узагальнюючі та теоретичні. З 79 публікацій експертну думку використано у 18 публікаціях (22,7%), документальні джерела – у двох публікаціях (2,5%). Абсолютна більшість (93,7%) публікацій газети є позитивними за тональністю, 6,3% – нейтральні, негативні статті відсутні.

Газета «УМ» об'єктивно розкриває основні віхи історії українського визвольного руху в роки Другої світової війни. Публікації мають певну позитивну тенденційність у підборі експертів та джерел інформації. «УМ» одна з небагатьох яка залучає іноземних експертів (польський історик Гжегож Мотика, канадсько-український історик Зенон-Євген Когут). Найбільше виявлених публікацій стосується біографій членів ОУН та вояків УПА: З. Косака⁴⁰¹, В. Кука⁴⁰², О. Ольжича⁴⁰³, С. Каліщука⁴⁰⁴, О. Антоновича⁴⁰⁵, М. Симчича⁴⁰⁶, С. Бандери⁴⁰⁷, П. Полтави (Петро Федун)⁴⁰⁸, О. Басараб⁴⁰⁹, С. Ленкавського⁴¹⁰, Л. Ребета⁴¹¹,

⁴⁰¹ Липовецький С. Націоналіст у краватці. *Україна молода*. 2007. 31 берез. (№ 59). С. 2.

⁴⁰² Кріт З. Прощання з останнім командармом. Там само. 2007. 11 верес. (№ 164). С. 5.; Поклад Н. Таємний провідник. Там само. 2009. 14 січ. (№ 5). С. 8.

⁴⁰³ Жук О. Олег Ольжич неформальний поет і націоналіст. Там само. 2007. 8 серп. (№ 142). С. 10.

⁴⁰⁴ Романюк Н. Українська війна Сергія Каліщука. Там само. 2007. 12 жовт. (№ 187). С. 9.

⁴⁰⁵ Дмитренко Н. Останній зі свідків. Там само. 2008. 15 лют. (№ 31). С. 1, 7.

⁴⁰⁶ Крайній І. «Я вистоя хоча вмерти міг сотні разів». Там само. 2008. 29 лют. (№ 41). С. 17.

⁴⁰⁷ Липовецький С. Невідомий Бандера. Там само. 2008. 23 трав. (№ 94). С. 20.; Шокун Л., Лиховій Д. Останніми його словами були: «Усе в порядку». Там само. 2009. 15 жовт. (№ 191). С. 1, 4–5.

⁴⁰⁸ Липовецький С. Полтава – останній із bastionів УПА. Там само. 2009. 24 лют. (№ 34). С. 9.

⁴⁰⁹ Липовецький С. Розвідниця Ольга. Там само. 2009. 2 верес. (№ 160). С. 10.

⁴¹⁰ Крайній І. Скромний мислитель ОУН. Там само. 2009. 22 верес. (№ 174). С. 8.

Н. Шухевич (рідну сестру Р. Шухевича)⁴¹², Я. Головатюка⁴¹³, Є. Коновальця⁴¹⁴, Н. Хасевича⁴¹⁵, М. Килимчука⁴¹⁶. Провідну роль серед цього масиву біографій відіграють публікації про Р. Шухевича, які висвітлюють різні етапи його життя: про молоді роки⁴¹⁷, політичну та військову діяльність⁴¹⁸, можливе місце захоронення⁴¹⁹.

Газета «УМ» намагається відшукати маловідомі факти з історії ОУН та УПА. Зокрема подано інформацію про українських в'язнів польського концтабору Береза Картузька⁴²⁰, мету проголошення оунівцями Акту відновлення Української держави⁴²¹, жінок-підпільниць⁴²², медичну службу⁴²³, бункери та криївки УПА⁴²⁴, об'єктивні свідчення радянського партизана В. Плотницького про повстанців⁴²⁵. Фахово розкрито створення та діяльність УГВР⁴²⁶, в якій наведено паралелі з різними державними утвореннями з метою легітимізації державно-політичного курсу українського визвольного руху середини ХХ ст. Розглянуто діяльність загонів НКВС, які діяли під виглядом вояків УПА⁴²⁷. У статті «УПА: страх Польщі й ... України»⁴²⁸ показано опір сучасної польської влади щодо перепоховання та вшанування українських повстанців на території Надсяння, Холмщини та Лемківщині, акцентовано на складних

⁴¹¹ Браун А. Реберт повертається додому. *Україна молода*. 2010. 26 жовт. (№ 199). С. 2.

⁴¹² Борковський А. «У ній було щось згори ...». Там само. 2010. 21 серп. (№ 155). С. 12.

⁴¹³ Кульчицький О. Святий який лікував УПА. Там само. 2010. 27 лют. (№ 38). С. 7.

⁴¹⁴ Філоненко Д. Під знаком стрільця. Там само. 2011. 15 черв. (№ 101). С. 7.

⁴¹⁵ Дем'янчук Б. Художник із бункері УПА. Там само. 2005. 12 лист. (№ 212). С. 7.

⁴¹⁶ Мельник В. Танці для фюрера. Там само. 2005. 29 берез. (№ 56). С. 11.

⁴¹⁷ Липовецький С. Юний Шухевич. Там само. 2007. 2 черв. (№ 97). С. 7.

⁴¹⁸ Липовецький С. Командарм безіменних. Там само. 2007. 23 черв. (№ 112). С. 7.; Гаврош О. Командир армії нескорених. Там само. 2007. 19 груд. (№ 235). С. 9.; Борковський А. У лігвищі «Вовка». Там само. 2010. 5 берез. (№ 42). С. 7.; Музиченко Я. Ювілей командарма УПА. Там само. 2007. 19 трав. (№ 88). С. 7.; Трокало Я. Герою УПА – Герою України. Там само. 2006. 26 груд. (№ 241). С. 2.

⁴¹⁹ Музиченко Я. Містика Романа Шухевича. Там само. 2005. 21 жовт. (№ 196). С. 1,5.; Музиченко Я. Збручанська правда. Там само. 2007. 19 трав. (№ 88). С. 7.; Музиченко Я. Кістка в пам'яті. Там само. 2007. 28 черв. (№ 115). С. 1,18–19.

⁴²⁰ Липовецький С. Кров Берези. Там само. 2009. 17 черв. (№ 107). С. 6.

⁴²¹ Липовецький С. Річниця державності. Там само. 2006. 30 черв. (№ 116). С. 18.

⁴²² Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА. Там само. 2005. 9 черв. (№ 105). С. 12.

⁴²³ Крайній І. Непомітні звитязці в білому. Там само. 2010. 12 черв. (№ 106). С. 7.

⁴²⁴ Мичко С. Печерні таємниці УПА. Там само. 2005. 24 груд. (№ 242). С. 6.; Крайній І. Криївка під престолом. Там само. 2011. 8–9 квіт. (№ 58–59). С. 18.

⁴²⁵ Лашенко С. Червоний – про УПА. Там само. 2010. 20 квіт. (№ 72). С. 10.

⁴²⁶ Музиченко Я. Дві барви єдності. Там само. 2010. 15 лип. (№ 128). С. 8.

⁴²⁷ Крайній І. Псевдоповстанці. Там само. 2006. 3 лют. (№ 21). С. 18.

⁴²⁸ Кабачій Р. УПА: страх Польщі й ... України. Там само. 2006. 27 лип. (№ 135). С. 9.

взаємостереотипах народів; при цьому подано коментар польського історика Г. Мотики.

У взаємодії українських націоналістів та євреїв в роки Другої світової війни в «УМ» наголошується на загальній співпраці та вигоді. Так, в публікації «Повстанці з зіркою Давида»⁴²⁹, історик В. В. Ятрович наводить статистику та приклади участі осіб єврейської національності лавах УПА. В публікації детально розглядається вплив нацистів та більшовиків на українсько-єврейське порозуміння. В публікації «Правда проти «української поліції»⁴³⁰ «УМ» звинувачує у вбивствах євреїв на території України нацистів, яким допомагала українська поліція сформована переважно з українців. В газеті наголошується також на суспільно-політичній кон'юктурі українсько-єврейського питання в роки Другої світової війни, звертаються увага в газеті на факти впливу радянської влади на українсько-єврейське порозуміння та спроби дезінформації сучасної РФ⁴³¹.

В боротьбі українських націоналістів з радянською владою «УМ» наголошує на героїчній таких фактів. Особливо в газеті акцентується на злочинних діях загонів НКВС. В публікації «Червона сокира»⁴³² стосовно звинувачень УПА у катуваннях газета заявляє: «Досі теренах України не знайдено жодної «підпільної в'язниці» УПА з катівнями».

У статті «Міфи сучасної України» спростовується радянський міф про колабораціонізм УПА⁴³³, наводять факти та джерела. Вину на співпрацю з нацистами УМ переносить на окремо взятих українців, при цьому заперечується колабораціонізм УПА в цілому⁴³⁴.

Детально українсько-польському протистоянню приділяється одна публікація «Для кого чистили Волинь»⁴³⁵. Головний експерт статті історик

⁴²⁹ Музиченко Я. Повстанці з зіркою Давида. *Україна молода*. 2006. 7 жовт. (№ 185). С. 6.

⁴³⁰ Косик В. Правда проти «української поліції». Там само. 2008. 9 лют. (№ 27). С. 12.

⁴³¹ Фішбейн М. «Єврейська карта» в російських спецопераціях проти України. Там само. 2009. 1 серп. (№ 139). С. 8–9.

⁴³² Музиченко Я. Червона сокира. Там само. 2008. 2 лип. (№ 119). С. 7.

⁴³³ Чумак В. Міфи сучасної України. Там само. 2010. 17 лип. (№ 130). С. 8–9.

⁴³⁴ Залізняк Л. Гріх колаборації. Там само. 2013. 23 лют. (№ 29). С. 7.

⁴³⁵ Музиченко Я. Для кого чистили Волинь. Там само. 2013. 9 лип. (№ 97). С. 10.

В. В□ятрович наголошується, що військово-політичне протистояння українців і поляків потрібно починати з кінця 1942 р. з подій на Холмщині, коли проти українців була застосовано репресії. В. В□ятрович спростовує дані підрахунку кількості загиблих на Волині у 1943 р. польських істориків Владислава та Єви Семашків. Автор публікації наводить цифри кількості жертв українсько-польського за Я. Царуком називаючи їх більш об'єктивними. Загалом при аналізі публікацій УМ маніпуляцій та міфів про ОУН та УПА не виявлено.

Узагальнено також моніторинг політики пам'яті редакцією щоденної одна київської російськомовної газети «Сегодня», в якій за вказаний період виявлено 29 публікацій про історію ОУН та УПА: 41,4% з них висвітлюють біографії відомих діячів українського визвольного руху, 6,9% – приділяють увагу військово-політичним формуванням українських націоналістів, 3,4% – подають оціночну інформацію про боротьбу ОУН та УПА з радянською владою, 3,4% – описують протистояння українських націоналістів з нацистами, 6,9% – характеризують українсько-польське протистояння в Другій світовій війни, 37,9 % це узагальнюючі та теоретичні статті. Експертну думку використано у 5 публікаціях (17,2%), документальні джерела у двох публікаціях (6,8%), 17,3 % публікацій нейтральні, 6,9% – позитивні, 75,8% – негативні за тональністю.

У газеті «Сегодня» зафіксовано велику кількість маніпулятивних прийомів, зокрема щодо однобокого висвітлення історії ОУН та УПА (це проявляється у виборі негативно налаштованих експертів та обмеження у цитуванні документальних джерел). Наявні позитивні статті подаються як контраст до негативних і мають описовий характер. Зокрема в публікаціях газети стверджується, що УПА не воювала за український народ, а за владу (єдиним джерелом виступають праці публіциста В. Поліщука)⁴³⁶.

Виключно негативне спрямування про ОУН та УПА має рубрика «Суботні історії», яку вів публіцист О. Бузини. У його статтях розгорнуто широку критику дій українських націоналістів як «бандитів», «злочинців», «колаборантів»,

⁴³⁶ Соломка А. ОУН–УПА не боролась за украинский народ, она боролась за власть над украинским народом. *Сегодня*. 2005. 24 трав. (№ 114). С. 4.

«ксенофобів», загалом – не героїв⁴³⁷. Журналіст також звинуватив УПА в етнічних чистках на Волині⁴³⁸. Головною доказовою базою публікації виступає некритичне трактування документів НКВС та публікації польських авторів. Супутньою негативною інформацією в статтях виступає звинувачення українських націоналістів у ксенофобській ідеології та вбивстві генерала Радянської армії М. Ватутіна. Помітним індикатором маніпуляції автора є характерна гумористично-саркастична форма подачі біографій С. Бандери⁴³⁹, Р. Шухевича⁴⁴⁰, В. Кука⁴⁴¹, М. Зеленчука⁴⁴², В. Левковича⁴⁴³.

В статті О. Бузини «СС «Галичина» против Украины»⁴⁴⁴ помітно формування нової міфологеми – відірваності Галичини від усієї України та її негативний вплив на Україну загалом. Вказана теза аргументується на прикладі формування та діяльності дивізії «Галичина». При цьому автор свідомо не вказав про те, що більшість українських військових формувань Рейху було сформовано не на Заході, а на Сході України⁴⁴⁵.

Неоднозначно трактує тему українського визвольного руху в роки Другої світової війни щоденна газета «Комсомольська правда в Україні» («КПУ»), аналіз якої дає підставу ствердити про формування матеріалу відповідно до

⁴³⁷ Бузина О. Служба безпеки УПА – кровавое НКВД Бандеры. *Сегодня*. 2006. 27 окт. (№ 243). С. 12–13.; Бузина О. Маскировались под красную армию. Там само. 2006. 27 окт. (№ 243). С. 13.; Бузина О. Семь великих мифов Великой Отечественной войны. Там само. 2006. 12 июн. (№ 136). С. 12–13.; Бузина О. С Гитлером и Бандером за «незалежність» Украины. Там само. 2006. 30 июн. (№ 143). С. 12–13.; Бузина О. Наследие «лісових чортів». К 70-летию раскола в ОУН. Там само. 2010. 6 февр. (№ 27). С. 8–9.; Бузина О. УПА : сексом по схрону. Там само. 2010. 18 дек. (№ 283). С. 8–9.

⁴³⁸ Бузина О. Ветераны УПА пилили пленных, как бревна. Там само. 2007. 19 мая. (№ 110.). С. 12–13.; Бузина О. Волынская резня – преступления ОУН. URL: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/Istoriya-ot-Olesya-Buzina-Volynskaya-reznya-prestupleniya-OUN-447866.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴³⁹ Бузина О. Степан Бандера: «Наша влада буде страшною!». *Сегодня*. 2007. 20 июн. (№ 237). С. 8–9.; Бузина О. Бандера – душитель котлов. Там само. 2010. 30 янв. (№ 21). С. 8–9.

⁴⁴⁰ Соломко И., Студенникова Г. «А кто такой Роман Шухевич для Харькова?». Там само. 2007. 18 июл. (№ 158). С. 3.; Бузина О. День народження злочинця на Государственном уровне. Там само. 2007. 21 июл. (№ 161). С. 8–9.; Бузина О. Роман Шухевич – рекламный агент Гитлера. URL: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/Istoriya-Olesya-Buzina-Roman-SHukhevich-reklamnyy-agent-Gitlera.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁴¹ Харченко А. «Вася бегал в село Глыняны – славные там были девки». *Сегодня*. 2007. 13 сент. (№ 205). С. 5.; Харченко А. «Вася бегал в село Глыняны – славные там были девки». Там само. 2007. 13 сент. (№ 205). С. 5.

⁴⁴² Умер бывший командир ОУН-УПА. URL: <http://www.segodnya.ua/ukraine/Umer-byvshiy-komandir-OUN-UPA.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁴³ Во Львове умер последний полковник УПА. URL: <http://www.segodnya.ua/regions/lvov/Vo-Lvove-umer-posledniy-polkovnik-UPA.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁴⁴ Бузина О. СС «Галичина» против Украины. *Сегодня*. 2009. 25 мая. (№ 87). С. 8–9.

⁴⁴⁵ Див.: Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003. 686 с.

центральної української та російської влади та політичної кон'юнктури⁴⁴⁶. В період президентства В. Ющенка публікації про український визвольний рух були нейтральними, в період В. Януковича – негативні. Всього за означений період виявлено 13 публікацій: 30,8% з них приділяють увагу біографіям відомих діячів українського визвольного руху, 15,4% – характеризують українсько-польського протистояння, 7,6% – висвітлюють побуту УПА, 46,2% – узагальнюючі та теоретичні. Експертну думку використано у п'яти публікаціях (38,4%). Документальні джерела застосовано у двох публікаціях (15,3%), 30,8% нейтральні за тональністю публікації, 15,4% – позитивні, 53,8% – негативні.

Центральною і єдиною фігурою з провідників ОУН, якій приділяє увагу газета, є Р. Шухевич. Газета згадує окремі сюжети його біографії, а також подає розслідування його можливого захоронення⁴⁴⁷. Загалом «КпУ» формує неоднозначний образ про Р. Шухевича: якщо публікації 2005–2008 рр. із згадками про нього були нейтральними, то після 2009 р. – негативні. Так, повідомляючи про Р. Шухевича як керівника торгової фірми «Фама»⁴⁴⁸, автор застосовує гумористичні епітети, програмуючи читача на формування негативного образу про Р. Шухевича. Нейтрально-сенсаційне забарвлення носить публікація про повстанця І. Оберишина, який 40 років на горищі переховувався від радянських силовиків⁴⁴⁹, а також про схованку з фотографіями повстанців у с. Воскресенці Івано-Франківської обл.⁴⁵⁰.

На сторінках «КпУ» фактично відсутні матеріали про весь спектр протистоянь УПА, натомість містяться звинувачення в «бандитизмі» та «антисемітизмі» діячів ОУН та УПА, подаються «свідчення» С. Ківалова про нібито засудження дивізії «Галичина» і УПА на Нюрнберзькому процесі⁴⁵¹.

⁴⁴⁶ Скажем решительное «нет!» прославлению нацистских преступников Украине. *Комсомольская правда в Украине*. 2009. 7 мая. (№ 97). С. 8.; Мусафиров О. Они не пройдут. Там само. 2010. 4 янв. (№ 2). С. 4–5.; Савченко М. В Украине презентуют книгу о «подвигах» нацистов во время войны. Там само. 2012. 27 сен. (№ 213). С. 10.

⁴⁴⁷ Марчук Л. Найдены останки командующего УПА ?. Там само. 2005. 26 окт. (№ 196). С. 2.

⁴⁴⁸ Мусафиров О. Как Роман Шухевич на еротики «поднялся». Там само. 2009. 16–22 окт. (№ 229/42). С. 13.

⁴⁴⁹ Марчук Л. 40 лет на чердаке прятался член ОУН-УПА Илья Оберишин. Там само. 2006. 8 апр. (№ 65). С. 13.

⁴⁵⁰ Марчук Л. О чем рассказал тайник УПА ?. Там само. 2007. 24 жов. (№ 224). С. 5.

⁴⁵¹ Скажем решительное «нет!» прославлению нацистских преступников Украине. Там само. 2009. 7 мая. (№ 97). С. 8.

Прийом надузагальнення, тоталітаризму джерел, навішування ярликів можна помітити в публікації «Молодой гвардии 70 лет: Кто же все-таки бил нацистов в Донбасе ?»⁴⁵². Поряд з героїзацією «Молодої гвардії» в Донбасі українські націоналісти виступають як «філіали гестапо та абвера».

Про застосування прийомів маніпуляції можемо судити з публікацій «Они не пройдут»⁴⁵³, в якій автор програмує негативне оціночне судження про УПА. Застосовується прийом тоталітаризму джерел і стверджується, що Р. Шухевич – есесівець. При цьому використовується прийом посилення на «авторитет» – коментарі прокремлівського історика О. Дюкова.

Прийоми маніпуляції в «КпУ» використано на тему українсько-польського протистояння на Волині 1943 р. Автори бездоказово звинувачують УПА в етнічних чистках на Волині⁴⁵⁴. В публікації «Чтобы не отдать Волинь Польше, ее залили кровью»⁴⁵⁵ для формування вини повстанців у конфлікті наводяться цитати та статистику убитих людей за В. Поліщуком. Слова останнього легітимізуються негативною реплікою директора Європейського центру геополітичного аналізу М. Пискарського. Тоталітаризм джерел використано і публікації «Депутаты польского Сейма назвали Волинскую трагедию «етнической чисткой»»⁴⁵⁶, де провина на українсько-польський конфлікт покладається виключно на українських націоналістів.

Унікає тематику українського визвольного руху тижнева газета «Сіверщина». В шести виявлених публікаціях автори намагаються в загальних рисах подати основні віхи українського визвольного руху. Характерною рисою публікацій «Сіверщини» є інформування читачів про причетність та вагому роль чернігівців у діяльності ОУН та УПА⁴⁵⁷. Фактів маніпуляції та міфів при аналізі публікацій «Сіверщини» не виявлено. 50% публікацій узагальнюючі та

⁴⁵² Молодой гвардии 70 лет: Кто же все-таки бил нацистов в Донбасе ?. *Комсомольская правда в Украине*. 2012. 26 сен. (№ 212). С. 1,16.

⁴⁵³ Мусафиров О. Они не пройдут. Там само. 2010. 4 янв. (№ 2). С. 4–5.

⁴⁵⁴ Савченко М. В Украине презентуют книгу о «подвигах» нацистов во время войны. Там само. 2012. 27 сен. (№ 213). С. 10.

⁴⁵⁵ Лановой Б. Чтобы не отдать Волинь Польше, ее залили кровью. Там само. 2013. 5–11 июл. (№ 144/27). С. 6.

⁴⁵⁶ Федченко А. Депутаты польского Сейма назвали Волинскую трагедию «етнической чисткой». Там само. 2013. 13 июл. (№ 151). С. 2.

⁴⁵⁷ Ясенчук О. Українська повстанська армія на Чернігівщині. *Сіверщина*. 2005. 19 серп. (№ 34). С. 9.

теоретичні, 50% – висвітлюють біографії відомих діячів українського визвольного руху. Експерта думка не використовується. Документальні джерела застосовано в одній публікації (16,6%). За тональністю усі публікації позитивні.

Проаналізовано також два кримських часописах – проросійську «Крымску правду» («КП») і проукраїнську «Кримську світлицю» («КС»). При аналізі російськомовної газети «КП» за вказаний період виявлено 21 публікацію: 9,5 % з них висвітлюють біографії відомих діячів українського визвольного руху, 9,5 % – характеризують військово-політичні формування українських націоналістів, 4,7 % – зупиняються на боротьбі ОУН та УПА з радянською владою, 14,2 % – актуалізують українсько-нацистське протистояння, 57,1 % – узагальнюючі та теоретичні публікації. Експерта думка використана лише в одній публікації (4,7%), документальні джерела – у двох публікаціях (9,5 %). Тональність усіх статей виключно негативна.

Найбільше публікацій про ОУН та УПА в «КП» відведено у 2005 р.; можемо припустити, що це пов'язано із суспільним обговоренням проблематики українського визвольного руху та ухваленням В. Ющенком указів про репрезентантів цього руху. Усі публікації «КП» мають виражене емоційне навантаження, вживаються образливі штампи щодо українського підпілля («бандити», «фашисти», «злочинці», «колаборанти», «карателі»). Головним «авторитетом», на якого постійно посиляються автори, виступає діаспорний «вчений» В. Поліщук⁴⁵⁸. Водночас глорифікувався вклад СРСР, радянської молоді у перемогу над фашизмом⁴⁵⁹.

Негативний образ про ОУН та УПА формує публікація «Западную Украину придавила пята стопроцентowego фашизма. Чему нет названия»⁴⁶⁰, в якій відзначається внесок Я. Галана в боротьбу проти націоналістів, які нібито вбили цього популярного журналіста. Натомість редакція свідомо проігнорувала сучасні

⁴⁵⁸ Філіппов Н. Прада об ОУН-УПА. Взгляд из Канады. *Крымская правда*. 2012. 11 янв. (№ 3). С. 2.; Ющенко намерен реабилитировать фашизм, считает историк. Там само. 2005. 22 фев. (№ 33). С. 3.

⁴⁵⁹ Хриенко Т. Молодежь Крыма о Великой Отечественной войне. Там само. 2005. 23 апр. (№ 75). С. 6.

⁴⁶⁰ Галан Я. Западную Украину придавила пята стопроцентowego фашизма. Чему нет названия. Там само. 2005. 5 авг. (№ 143). С. 5.

публікації українських істориків про організований МДБ замах на цього діяча⁴⁶¹. Ще однією супутньою інформацією, яка має негативне навантаження й подається апріорі, – це розповідь про дівчинку, якій бандерівці нібито нарубили м'яса з її батьків.

Газета піддає критиці «Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» і стверджує, що автори цього висновку проігнорували матеріали Нюрнберзького процесу, а боротьба УПА, її командира Р. Шухевича на два фронти (не лише проти радянської, але й німецької армій) – це пропаганда⁴⁶². Водночас безпідставно звинувачує вояків дивізії «Галичина» у придушенні Варшавського повстання у 1944 р.⁴⁶³. Характерно, що для «КП» існують насамперед радянські захисники СРСР; доля бездержавних українців у шинелях різних армій редакцію не цікавить⁴⁶⁴.

Натомість позитивний образ про ОУН та УПА формувала малотиражна газета «Кримська Світлиця», в якій друкувалося чимало патріотичних, але декларативних нарисів про новітню українську історію. З 122 проаналізованих тематичних публікацій 57,4% висвітлюють біографії відомих діячів з ОУН та УПА, 0,8 % – характеризують військові формування українських націоналістів, 14,8 % – зупиняються на боротьбі ОУН та УПА з радянською владою, 5, 7 % – описують протистояння українських націоналістів з нацистами, 0,8 % – актуалізують взаємини українських націоналістів з євреями, 20,5 % – узагальнюючі та теоретичні публікації. При цьому експерта думка використана

⁴⁶¹ Кисла Ю. «Пост ім. Ярослава Галана». Осінній атентат у Львові. URL: <http://uamoderna.com/blogy/yuliya-/kisla/kysla-galan> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁶² Грач Л. Долой фальсификаторов истории. *Крымская правда*. 2005. 17 сент. (№ 172). С. 3.; Нет коричневой чуме! Там само. 2005. 4 нояб. (№ 206). С. 4.; Горюнов Н. Вызов. Там само. 2005. 12 окт. (№ 189). С. 4.; Пупкова Н. Хочется увидеть нашу победу. Там само. 2009. 15 апр. (№ 66). С. 2.

⁴⁶³ Горюнов Н. С карателями нам не по пути. Там само. 2005. 20 окт. (№ 195). С. 5.

⁴⁶⁴ Пупкова Н. Памяти павших. Там само. 2005. 11 нояб. (№ 210). С. 1.; Совет Крымской организации Союза советских офицеров : Никакого «примирения» не будет Господин Президент! Там само. 2005. 19 мая. (№ 90). С. 1.; Грач Л. Долой фальсификаторов истории. Там само. 2005. 17 сен. (№ 172). С. 3.; Горюнов Н. Вызов. Там само. 2005. 12 окт. (№ 189). С. 4.; Шатский Т. Слово о музеях. Там само. 2008. 18 янв. (№ 9). С. 4.; Горюнов Н. С карателями нам не по пути. Там само. 2005. 20 окт. (№ 195). С. 5.; Хриенко Т. Молодежь Крыма о Великой Отечественной войне. Там само. 2005. 23 апр. (№ 75). С. 6.; Грач Л. Долой фальсификаторов истории. Там само. 2005. 17 сент. (№ 172). С. 3.; Бологов П. Такие преступления срока давности не имеют. Там само. 2006. 14 фев. (№ 28). С. 4.; Вербицкая Ю. Неудобная правда о пособниках фашистов. Там само. 2008. 27 мар. (№ 56). С. 5.; Горюнов Н. Вызов. Там само. 2005. 12 окт. (№ 189). С. 4.; Даренский В. Победа на все времена. Там само. 2010. 6 мая. (№ 78). С. 2.

лише у 8 публікаціях (6,5%). Документальні джерела застосовано у 74 публікаціях (60,6 %). За тональністю 2,5 % публікації «КС» є нейтральні, 96,7% – позитивні, 0,8 % негативні.

Провідною темою «КС» є висвітлення історії українського визвольного руху періоду Другої світової війни через життєписи відомих постатей. Найбільше газета приділяє уваги біографії С. Бандері. В «КС» період 2005 – початку 2006 рр. вміщено повний текст монографії Т. Гордасевич «Степан Бандера: людина і міф», яка загалом складає 55 публікацій. Окрім цього окремо «КС» висвітлює його державно-політичні концепції⁴⁶⁵. Приділено також увагу життєвим долям Р. Шухевича, О. Теліги, Т. Бульби-Борівця, Д. Клячківського, Я. Стецька, М. Зеленчука⁴⁶⁶. Подано об'єктивну інформацію про протистояння ОУН та УПА з радянськими силовиками та нацистами; охарактеризовано методи та засоби дії легендованих повстанських загонів⁴⁶⁷. Водночас заперечено причетність ОУН (б) у творенні дивізії та спростовано звинувачення радянської історіографії у її каральних акціях проти населення⁴⁶⁸.

«КС» також формує позитивний образ ідеології українських націоналістів, заперечує її ксенофобський характер та наголошується на її еволюції 1943 р. у бік демократії⁴⁶⁹. В статті «Українсько-єврейські буржуазні націоналісти»⁴⁷⁰ та ін. газета наводить факти служби євреїв та представників інших національностей в УПА⁴⁷¹. Водночас газета не замовчує про відплатні акції УПА щодо радянських

⁴⁶⁵ Лосев І. Степан Бандера : епізоди революційної боротьби. *Кримська світлиця*. 9 сер. 2013. (№ 32). С. 14.

⁴⁶⁶ Веднєєв Д. Роман Шухевич : таємниця загибелі. Там само. 2007. 28 сер. (№ 26). С. 4.; Смольницька О. Вітрами і сонцем Бог її шлях намітив. Там само. 2007. 20 лип. (№ 29). С. 6.; Полосенко Л. Тарас Бульба-Боровець і його Поліська Січ. Там само. 2008. 5 вер. (№ 36). С. 5.; На Тернопільщині відзначили 100 річчя в Кліма Савура. Там само. 2011. 11 лист. (№ 35–36). С. 15.; До сторіччя Ярослава Стецька. Там само. 2012. 27 січ. № 4. С. 5.; В Івано-Франківській обл. на 89 р. життя помер колишній голова Всеукраїнського братства ОУН-УПА Михайло Зеленчук. Там само. 2013. 25 січ. (№ 4). С. 5.

⁴⁶⁷ Псевдоповстанці : (передрук Україна молода. 2006. 3 лют. (№ 21)). Там само. 2006. 10 лют. (№ 7). С. 4.; Під виглядом бандитів УПА. Там само. 2006. 28 лип. (№ 31). С. 3.; Чиснок С. Упирі. Спецотряд НКВД. Там само. 2007. 14 вер. (№ 37). С. 5.; Чиснок С. Упирі. Спецотряд НКВД. Там само. 2007. 21 вер. (№ 38). С. 7.; Чиснок С. Упирі. Спецотряд НКВД. Там само. 2007. 28 вер. (№ 39). С. 7.; Смольницька О. Бойові дії УПА проти німецьких загарбників, зафіксовано в документах. Там само. 2007. 28 сер. (№ 26). С. 5.; Смольницька О. Ми родились із крові народу. Там само. 2007. 21 груд. (№ 51). С. 9.; Оробчук М. УПА протистояла двом могутнім імперіям. Там само. 2009. 16 жов. (№ 12). С. 4.

⁴⁶⁸ Мисяк М. Дивізія СС «Галичина»: акценти розставлено. Там само. 2009. 24 лип. (№ 30). С. 9.

⁴⁶⁹ Волошин Л. Правда и ложь об украинском национализме. Там само. 2007. 27 лип. (№ 30). (1344). С. 7.

⁴⁷⁰ Вятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти. Там само. 2008. 1 лют. (№ 5). С. 9.

⁴⁷¹ Лашенко С. Сотенний кривоніс. Там само. 2008. 19 вер. (№ 38). С. 1,8.; Гращенко В. Підрозділи УПА в Криму були дієвими. Там само. 2009. 11 вер. (№ 37). С. 4.

активістів⁴⁷². Регулярно (12 публікацій) газета подавала фрагменти «Фахового висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА». Не забуто й про депортаційні акції сталінського режиму в 40-х рр. XX ст.⁴⁷³.

Підсумовуючи результати моніторингу висвітлення історії ОУН та УПА в регіональній та всеукраїнській пресі можна відзначити, що найповніше відображення подій Другої світової війни здійснювалося загальноукраїнською періодикою національного спрямування – «ВЗ», «День», «УМ», «КС», де наводилися численні факти про велич і трагедію українського визвольного руху, свідчення учасників та очевидців подій, соціологічні опитування. Періодика західних областей України (окрім Закарпаття), не зважаючи на зміну владних еліт та її очільників, загалом об'єктивно реконструювала регіональний зріз українського визвольного руху: ознайомлювала читачів не лише з провідниками ОУН та УПА, але й простими підпільниками, публікувала репортажі з ветеранських мітингів та перепоховань повстанців, наукових конференцій, подавала на розсуд читачів документи не лише УПА, але й НКВС. Натомість періодика Сходу та Півдня, яку активно використовували провладні політики, політтехнологи в ході виборчих кампаній, лише спорадично актуалізувала вказану проблему. Більшість її публікацій мало маніпулятивний характер: ОУН та УПА звинувачено у колабораціонізмі, численних вбивствах поляків та євреїв. За участі проросійських часописів фактично підтримувався міф про подвиг єдиного радянського народу, керівників тогочасної Радянської держави, колаборацію ОУН та українських військових формувань у складі різних армій, «бандитизм» провідників українського визвольного руху. При цьому як правило замовчувалися бойові дії УПА проти окупаційних німецької, румунської та угорської армій. Різновекторні політики пам'яті президентів України В. Ющенка та В. Януковича не сприяли системному формуванню національної свідомості населення та

⁴⁷² Паращак Л. Исповедь бившей бандеривки. *Кримська світлиця*. 2009. 6 лют. (№ 6). С. 8.; Боярчук П. Як роблять «правду» про УПА. Там само. 2009. 13 бер. (№ 11). С. 9.

⁴⁷³ Тихонький В. ОУН-УПА завадила Москві здійснити депортацію українців восени 1944 р. Там само. 2011. 14 жов. (№ 25-26). С. 11–14.

засвідчили наявність стійких суспільних стереотипів, сформованих за радянської системи, щодо трактування військово-політичних подій Другої світової війни ⁴⁷⁴.

4.2. Телепередачі та документальні фільми

За даними соціологів на початку 2014 р. українці значну частку інформації отримували від загальнонаціонального телебачення – 94,6%, тоді як від родичів, друзів, знайомих тільки 42,2% ⁴⁷⁵. ЗМІ мали значний вплив на формування оціночних суджень про передумови, перебіг та наслідки Другої світової війни, її героїв та ворогів. Навіть за президентства В. Ющенка лише 37,3% населення України сприймали діяльність ОУН і УПА як національно-визвольну боротьбу українців, 25,0% – як опір тоталітарним режимам, 23,1% – як партизансько-повстанський рух, 25,2% – як союзників фашистської Німеччини. Водночас чітко прослідковувався негативний тиск російських ЗМІ, під впливом яким 60,7% опитаних вважали ОУН і УПА союзниками фашистської Німеччини ⁴⁷⁶.

Інформація про Другу світову війну подавалася з художніх та документальних фільмів, ток-шоу, теленовин, тематичних концертів. Особливо привабливими для глядацької аудиторії стали нові ток-шоу, які приділяли увагу історичній тематиці лише в переддень ювілейних дати. Зокрема у програмі «Свобода слова» С. Шустера від 14 жовтня 2005 р. ⁴⁷⁷ (канал СТБ) історія ОУН та УПА подана коротко, але об'єктивно, викликавши жваве обговорення на сайті телекритики ⁴⁷⁸. Утім, підсумкове голосування відобразило тогочасну

⁴⁷⁴ Попович О. Медіаобраз ОУН та УПА в інформаційному просторі України (2005–2014 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства* / НАН України, ЛІННБУ ім. В. Стефаника; НДІ пресознавства. Львів, 2016. Вип. 6 (15). С. 228.

⁴⁷⁵ Опитування «Настрої України» (січень 2014). URL: <http://www.slideshare.net/victorkylymar/prezent-/socis-kiispress> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁷⁶ Рух самостійників–державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделі пам'яті (аналітична доповідь). URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1653.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁷⁷ 63 года без примирения. URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2005-10-14/text11.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁷⁸ Сидорук А. Помилка Савіка Шустера ?. URL: <http://www.go.telekritika.ua/lyudi/2005-10-20/4096> (дата звернення: 05.08.2015).

поінформованість населення: 48% проголосували за визнання УПА воюючою стороною, 52% – проти ⁴⁷⁹.

Натомість у його новому проекті «Свобода Савіка Шустера» (канал «Інтер», який належав представникам ПР) вказана тема власниками каналу була проігнорована. Шоу «Великі українці» з ведучим С. Шустером, проведене наприкінці 2007 р. – на початку 2008 р. за британським зразком, дало можливість визначити ставлення людей до минулого через відомих постатей. Однак проект закінчився, як засвідчили експерти, великим скандалом: представник ПР Д. Табачник організував фальсифікацію його результатів – перемогу С. Бандери вирішено віддати князю Я. Мудрому та хірургу М. Амосову ⁴⁸⁰, які позитивно сприймалися як україномовним, так і російськомовним населенням. За інформацією «Української правди» до маніпуляцій міг бути причетним «Укргазбанк», який надав персональні дані своїх клієнтів без їхньої згоди ⁴⁸¹. За словами шеф-редактор проекту В. Кіпіані, за два дні до закінчення голосування з великим відривом лідирував С. Бандера ⁴⁸². На думку історика Я. Грицака, цей скандал в шоу виокремив знаковий результат півфінального та фінального голосування: з нього зникли майже всі фігури, що символізували російську та радянську імперські спадщини в Україні. Дискусія навколо «Великих українців» спричинила, на нашу думку, реанімацію національної пам'яті та наповнення новим змістом історичної свідомості. Якщо порівняти його з результатами аналогічного шоу «Имя России» жоден із фіналістів українського шоу не повторився у російських рейтингах, і навпаки ⁴⁸³. Це свідчить, що у період незалежності українські владні еліти намагалися реагувати на зміну часу та населення, особливо молодого.

⁴⁷⁹ Деление аудитории: Нужно ли уравнивать в правах ветеранов УПА и ветеранов Советской Армии ?. URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2005-10-14/11.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁸⁰ Гриценко О. Величання регіонального масштабу. *Критика*. 2008. груд. (№ 12). С. 3–7.

⁴⁸¹ Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення. *Бористен*. 2008. № 7. С. 16–18.

⁴⁸² Вахтанг Кіпіані: Ярослав Мудрий переміг у «Великих українцях» завдяки маніпуляціям. URL: <http://www.telekritika.ua/news/2008-05-18/38443> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁸³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. С. 245.

Причиною обмеженого огляду історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на телеканалі «Інтер» можна вважати фактичний контроль телеканалу «Інтер» бізнесменом і політиком В. Хорошковським, опозиційним до влади В. Ющенка. Саме цим та особистими прагненнями робити кар'єру С. Шустера можна пояснити подальші маніпуляції та не зовсім обґрунтоване висвітлення тематики національно-визвольного руху середини ХХ ст. у суспільно-політичній програмі «Шустер LIVE». Історія актуальних проблем ОУН та УПА на телепрограмі «Шустер LIVE» представлена нерівномірно. Аналіз доступних в мережі випусків засвідчує використання журналістом радянських кліше, пов'язаних з фашизмом та колабораціонізмом українських націоналістів. Так, в телепередачі від 24 квітня 2009 р. через призму ОУН та УПА наголошено на існування в Україні неофашистів⁴⁸⁴. У випуску від 7 травня 2010 р.⁴⁸⁵, напередодні відзначення 9 травня, тему УПА обговорювали насамперед політики та урядовці. Тогочасний міністр освіти Д. Табачники та депутат ВРУ Н. Шуфрич знову звинуватили ОУН та УПА у військових злочинах та колабораціонізмі. Короткий виступ історика В. Сергійчука на захист українського підпілля ведучим було перетворено у політичну дискусію нефахівців. Засобом маніпуляції ведучим аудиторії можна вважати заздалегідь препаровані ілюстрації.

Побіжно можна згадати обговорення трагедії війни школярами Одеси та Львова на «Шустер LIVE» 6 травня 2011 р., коли переважна більшість присутніх погодила з трактуванням УПА як борців за незалежність України.

Найбільшим за часом обговорення телепередача, від 21 червня 2013 р.⁴⁸⁶, присвячена 70 роковинам українсько-польського конфлікту на Волині. Як і в попередніх подібних випусках, до обговорення теми С. Шустер залучив більше політиків, ніж істориків. Зокрема в дискусії взяли участь з української сторони

⁴⁸⁴ Шустер Live: «Угрожает ли Украине неофашизм?». URL: https://www.youtube.com/watch?v=FmH_dZCv6-E (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁸⁵ Шустер Live: Табачник демонстрирует знания истории. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rTet9TiBb9U> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁸⁶ «Шустер LIVE»: О волинской резне (часть 1) на Шустер live. эфир 21.06.2013. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xz8wL6_7D90 (дата звернення: 05.08.2015).; «Шустер LIVE»: О волинской резне (часть 2) на Шустер live. эфир 21.06.2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6ZMdwOE0psQ> (дата звернення: 05.08.2015).

депутати ВРУ П. Порошенко, Ю. Михальчишин, В. Колесніченко, політолог В. Карасьов, журналіст В. Яворівський, а з польської – кінорежисер К. Зануссі. Д. Табачник знову звинуватив ОУН та УПА в загостренні конфлікту на Волині, збройних акціях проти поляків. Намість народні депутати переводили історичну тему в площину сьогодення, закликаючи владу та політиків до взаємопримирення. Запрошені до програми історики в якості експертів С. Кульчицький та В. В'ятрович дали лише короткі коментарі. Проблема третьої сторони конфлікту – нацистів та радянських чинників залишилася в тіні дискусії.

В суспільно-політичному ток-шоу «Свобода Слова» з А. Куликовим (ICTV) вказана тема актуалізувалася рідко, насамперед в переддень роковин певних дат. Зокрема 22 квітня 2013 р.⁴⁸⁷ обговорено проект постанови польського сейму, який пропонував визнати ОУН та УПА, дивізію «Галичина» і українську поліцію на німецькій службі злочинними організаціями, які вчинили геноцид проти польського населення у 1939–1947 рр. Творці передачі віддали перевагу виступам політикам, насамперед провладним. Найемоційнішим став виступ представника ПР В. Колісниченка, який заявив про «беззаперечні дані» про участь УПА та дивізії «Галичина» у розстрілі поляків та українців в 1943 р. Загалом ведучому не вдалося збалансувати думки учасників дискусії щодо дискусійної проблеми. Підсумкове голосування в студії показало, що 68 % українців не готові до історичного примирення з поляками, 32% – заявили, що готові⁴⁸⁸.

Тема Другої світової війни піднімалася в рамках політичного ток-шоу «Велика політика з Євгенієм Кисельовим», яке виходило за участю російського журналіста Є. Кисельова в 2009 – 2012 рр. на телеканалі «Інтер». Однак дискусійна тема ОУН та УПА актуалізована лише в одній передачі 12 жовтня 2012 р.⁴⁸⁹, час відзначень 60-ї річниці УПА. Ведучий намагався не нав'язує присутнім власної думки, дозволивши виступити фахівцям з різними оцінками

⁴⁸⁷ Воспоминания о будущем URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2013-04-22/text624.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁸⁸ Готовы ли украинское и польское общество к историческому примирению ? URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2013-04-22/624.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁸⁹ «Велика політика з Євгенієм Кисельовим» ефір від 12 жовтня 2012. URL: <http://politika.inter.ua/episode/view/id/61> (дата звернення: 05.08.2015).

проблеми В. В□ятровичу, Д. Табачнику, Д. Яневському, Д. Веденєєву, В. Гриневичу, які намагалися проаналізувати причини виникнення УПА, характер її бойових дій, роль ув□язненого С. Бандери у цьому процесі, суть українсько-польського конфлікту на Волині та Холмщині в роки війни. Підсумком дискусії стало констатація ведучим поляризації не лише окремих науковців, але й суспільства щодо даної теми та необхідність визнання владою людей, які боролися за незалежність і соборність Української держави.

Отже, можемо з впевненістю говорити про активізацію центральними каналами висвітлення історичних сюжетів й безсистемність викладу проблем національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. Зважаючи на історичну пам'ять населення окремих регіонів, представники органів центральної влада здебільшого уникали у своїх виступах гострих проблем війни, та участі у ній українців по різні боки фронту.

Слід зауважити, що українські глядачі не обмежуються переглядом рейтингових каналів. Тема історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни була представлена і в регіональних телеефірах. Проте проблеми висвітлення історії національно-визвольного руху середини ХХ ст. в регіональних ЗМІ полягає в тому, що, по-перше, вони, як правило одноразового випуску, по-друге, поганої якості, по-третє, ними цікавилася мала кількість глядачів, та по-п'яте, програми виходили у нічний час. Від так вплив подібних телепередач на національну пам'ять українців була мізерною.

З подібного гатунку шоу можна виділити наступні. Спільний проект телеканалу НТК та газети Коломийська правда суспільно-політичного ток-шоу «Коломия думає»⁴⁹⁰. Основні учасники дискусії солдат УПА М. Симчич-Кривоніс, голова всеукраїнської бурави Братства ОУН–УПА М. Зеленчук, учасник бойових дій Й. Томенчук, дослідника повстанського руху М. Андрусак актуалізували на основних моментах літопису українського підпілля. Ведуча програми Т. Приходько головний акцент зробила на виступи головних учасників

⁴⁹⁰ «Коломия думає»: Телеканал НТК. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IqnP-ohhH9Y> (дата звернення: 05.08.2015).

дискусії. Лейтмотивом програми стало констатація факту героїчної УПА завдяки якій існує сучасна українська держава.

Порушено питання діяльності ОУН та УПА на території України в програмі «Суспільство Ukraine» на телеканалі «Перший Ukraine». В другому випуску програми «Правда про війну» (2013)⁴⁹¹ до обговорення теми були залучені представники Інституту соціології НАН України О. Шульга, А. Арсеєнко та представник УІНП Р. Пилявець разом з ведучим Д. Драбиком. Головний меседж програми – суспільство потребує наукових обґрунтованих оцінок діяльності українських націоналістів в роки Другої світової війни. Водночас на думку Р. Пилявця не подібно постійно гіперболізувати тему ОУН та УПА в регіонах де вони сприймаються неоднозначно. Аналіз програми дає можливість говорити про зважений тон дискусії та відсутність маніпулятивних технологій.

Висвітлена тематика національно-визвольного руху середі ХХ ст. в історичному освітньо-пізнавальному проекті «Машина часу» з А. Охрімовичем на «5 каналі». Програма «Машина часу» почала виходити на «5 каналі» з листопада 2010 р. За час існування проекту в програмі були відображені взаємозв'язки ОУН, радянських партизанів та НКВД, стратегії та тактика УПА, підпільні радіостанції УПА. Недоліком програми можна вважати фрагментарність у поданні історичних подій, відсутність контексту.

Проблеми форм та методів боротьби ОУН та УПА відображено у документально-історичному проекті «Країна. Історія українських земель» (2006) на телеканалі «Інтер», який становить цикл навчально-освітніх фільмів, присвячених історії України. Проект має високу якість оформлення, лаконічний виклад матеріалу та якісно відібраний фактичний матеріал. Історія ОУН та УПА подається у цифрах та фактах.

Огляд телепередач провідних телеканалів України, які приділи увагу висвітленню літопису українського-визвольного руху середини ХХ ст. засвідчує

⁴⁹¹ Суспільство Ukraine – Випуск 2: (Правда про війну). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=w1cgDjfBHKc> (дата звернення: 05.08.2015).

актуальність проектів, які виявилися успішними через новаторство та можливість дискутувати на різні теми. Шоу та телепередачі виступали потужним засобом маніпуляції людьми та формування позитивного або негативного образу про літопис ОУН та УПА в цілому відображаючи стратегію окремих замовників. Будучи зорієнтованими їхніми власниками ток-шоу висвітлюють тематику українського підпілля в день важливих для населення чергових річниць Другої світової війни, виступаючи тим самим частиною їхньої свідомості про минулі події⁴⁹².

Не менш вагому нішу серед медіапростору України займають фільми про причини виникнення, особливості діяльності ОУН та УПА. Зупинимось на знакових фільмах, в якій висвітлюється літопис українського визвольного руху періоду Другої світової війни. Український художній фільм «Далекий постріл» (2005)⁴⁹³, подає долю двох солдатів – червоноармійця та українського повстанця, які потрапили до німецького полону. Кожен із них, за задумом режисера, боровся за власну Україну, населення якої сповідувало протилежні ідеології – радянську/комуністичну та українську державницьку. Лейтмотивом фільму є спроба показати як обидва солдати-українці цінують свободу і лише разом можуть вибратися з полону та побороти ворога. У фільмі також побіжно згадано відносини між українськими та радянськими партизанами (щоправда, незрозуміло які радянські партизани діяли влітку 1941 р.). Українців, які служили в німецькій поліції, показано виключно з негативного боку. Актуальним на 2005 р. можна вважати полеміку двох солдатів в німецькому полоні, де кожен апелює до кривавого історичного минулого народу, який тривалий час відчував гніт чужинської влади.

⁴⁹² Попович О. «Масмедійний дискурс українського визвольного руху періоду Другої світової війни в незалежній Україні (2005–2014рр.)». *Військово-науковий вісник* / Нац. акад. сухопут. військ ім. П. Сагайдачного. Львів: Нац. акад. сухопут. військ, 2000. Вип. 26. 2016. С. 143.

⁴⁹³ «Далекий постріл»: режисер Валерій Шалига, Телерадіокомпанія «Премієр», Україна, 2005. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qikM04_9hB0 (дата звернення: 05.08.2015).

Складна історія ОУН та УПА порушується також у документальнім фільмі «Між Гітлером і Сталіним: Україна у Другій світовій війні» (2005)⁴⁹⁴, у якому на широкому фактичному матеріалі та коментарях істориків та політиків (З. Бжезінський, Н. Дейвіс, Р. Конквест, Д. Армстронг) показано роль українського народу у трагедіях та перемогах Другої світової війни. У фільмі наголошується, що українці добре пам'ятали події 1932–1933-х рр., масові репресії радянської влади та розстріли українських політичних в'язнів у тюрмах НКВС 1941 р. (наводиться цифра 22 тис. вбитих українських політв'язнів) тому, мали всі підстави боротися проти злочинної влади та захищати своє життя та загалом знедоленого українського народу. ОУН і УПА розглядаються як самостійні військово-політичні структури, які боролися за незалежну Україну і не були колаборантами, оскільки не мали національних держав чи маріонеткових урядів, які би підтримували нацисти. У фільмі стверджується: УПА воювала проти двох агресорів (Гітлера і Сталіна) і мала підтримку усього народу України, передовсім молоді. У своїй тактиці українські націоналісти розраховували на підтримку Заходу у боротьбі зі Сталіним (що, як виявилось надалі, було помилковим), тому створювали свої збройні формування під егідою гітлерівської Німеччини. Саме під таким кутом зору, на думку творців фільму, слід розглядати створення німецької дивізії «Галичина», в якій служили на протибільшовицькому фронті тисячі українців. Щодо єврейського питання, то у фільмі побіжно згадується причетність окремих українців до служби в концтаборах та їх участь в облавах на євреїв. Відразу, щоправда, наголошується: багато українців, в тому числі і митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький, переховували євреїв та всіляко їм допомагали.

Фільм отримав схвальні відгуки перш за все через залучення до коментарів західних учених, загалом об'єктивного викладу матеріалу, який ґрунтується на маловідомих секретних архівних документах, спогадах очевидців⁴⁹⁵. За словами

⁴⁹⁴ «Між Гітлером і Сталіним: Україна у Другій світовій війні»: режисер Святослав Новицький, Студія: Дослідно-Документальний Центр, Україна, Канада, 2005. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gktacG1VIfE> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁹⁵ Веретельник Р. Між Гітлером і Сталіним. *Кіно-Театр*. 2004. № 5. С. 49–50.

кореспондентів «Української правди» документальні фільми С. Новицького є важливими кроками у створенні для України саме україноцентристської концепції історії Другої світової війни, тобто концепції, де події тих років розглядалися б саме з української точки зору, а не з точки зору нав'язаних радянських міфів⁴⁹⁶.

Особливу увагу слід звернути на український документальний фільм «ОУН–УПА: війна на два фронти» (2006)⁴⁹⁷ в якому ретельно підібрано конкретно-історичну інформацію. Загалом за короткий час автори фільму вказали не лише на геополітичні причини війни, але й зуміли ретельно відтворити основний перебіг боротьби ОУН та УПА із сталінським тоталітарним режимом. У фільмі стверджується, що українські націоналісти мали моральне та міжнародне право захищати своє життя від окупаційної радянської влади й ставили за мету об'єднати всі українській етнічні території в незалежній соборній державі. Основну роль в цьому протиборстві відгравало УПА як збройне крило ОУН. Щодо українського-польського військово-політичного конфлікту на Волині, то у фільмі стверджується: основна його фаза розпочалася після корінного перелому у Другій світовій війні (1943), і він був спричинений польським еміграційним урядом, який не уявляв майбутньої Польської держави без Волині та Галичини. Радянсько-українське протистояння показано в суперечливому контексті, бо як такого протистояння не було, оскільки після завершення Другої світової війни як українські, так і російсько-радянські військовослужбовці (скеровані після війни боротися проти націоналістичного підпілля) нерідко знаходили спільну мову. Водночас у фільмі наголошується на жорстокості боїв, а також місцевих «перевертнях», які налаштовували мирне населення проти своїх повстанців.

Відзначимо український документальний фільм «Собор на крові» (2006), який складається і з десяти серій (п'яти годин), і створений під патронатом УІНП. Основна концепція фільму полягає у представленні літопису українського визвольного руху в період з 1919 по 1949 рр. як частини загальноєвропейської

⁴⁹⁶ Шара Л. Між Гітлером і Сталінін: Документальний фільм про Другу світову війну в Україні. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2003/11/14/2996477/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁹⁷ «ОУН-УПА: війна на два фронти»: (режисер Андрій Санченко, т/к НТН, Україна, 2006). URL: <http://www.dailymotion.com/video/x2y98me> (дата звернення: 05.08.2015).

історії. На думку телекритиків, такий підхід дозволяє зрозуміти й осмислити підґрунтя подій, вчинків у загальнолюдському/ цивілізаційному розумінні, а не за різними політичними стереотипами⁴⁹⁸. Фільм динамічний, кожна загалом невелика серія (приблизно 30 хв.) розкажує про відомих людей та структури, які боролися за соборну Українську Державу (Є. Коновалець, УВО, ОУН, УПА, А. Волошин, Карпатська Україна, А. Мельник, С. Бандера, Т. Бульба-Боровець, Р. Шухевич, А. Шептицький). В першій серії «Народження великого блефу»⁴⁹⁹ автори фільму послідовно з'ясовують процес формування організованої структури національно-визвольного руху та його контакти з Німеччиною. В другій серії «Цукерки для коменданта»⁵⁰⁰ розкриваються важливість ОУН як політичної структури, показано підґрунтя вбивство Є. Коновальця через небезпеку поширення націоналістичних ідей на радянську Україну. В третій «Одна доба незалежності»⁵⁰¹ та четвертій «Галицьке марево»⁵⁰² серіях автори фільму описують велич і трагедію Карпатської України, яка в їхній інтерпретації є «жагучим прагнення українського народу до незалежності». При цьому подаються плани Гітлера та Сталіна щодо західноукраїнських земель на передодні та в ході вибуху війни. В п'ятій серії «Фальшиве золото вересня»⁵⁰³ творці фільму зупиняються на політиці радянзації, описі становища західних областей після їх «возз'єднання» з радянською Україною. В наступних п'яти серіях

⁴⁹⁸ Кіномистецтво в політичній культурі сучасної України. URL: <http://nonnaaska27.livejournal.com/34141.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁴⁹⁹ «Собор на крові». Перша серія: Народження великого блефу : режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XvQejHsmHLw> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰⁰ «Собор на крові». Друга серія: Цукерки для коменданта: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9Dc3co2q9IM&index=2&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰¹ «Собор на крові». Третя серія: Одна доба незалежності: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qYyZnXaTn9E&index=3&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰² «Собор на крові». Четверта серія: Галицьке марево: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Y747cTWq-/qE&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_&index=4 (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰³ «Собор на крові». П'ята серія: Фальшиве золото вересня : режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-/XIgo6bvAuc&index=5&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

«Політика доконаних фактів»⁵⁰⁴, «Армія без держави»⁵⁰⁵, «Боротьба за народ»⁵⁰⁶, «Альянс над прірвою»⁵⁰⁷, «Тріумф великого блефу»⁵⁰⁸ автори фільму послідовно описують перебіг бойових дій на території України, місце в ньому ОУН та УПА після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Ці сили опору постають справжньою загрозою для нацистів уже 1941 р., що, на думку творців фільму, підтверджують репресії. Не обминаються у фільмі факти протистояння українських націоналістів з Т. Бульбою-Боровцем за місце першості у регіоні та у творенні єдиної сили, яка буде представляти український народ у боротьбі з окупантами. В цілому, на думку творців фільму, ОУН та УПА недостатньо протистояли як гітлерівцям, так і радянській владі через брак ресурсів та не чіткої підтримки Заходу в українському питанні. У критичних зауваженнях на фільм дослідники вказують на неможливість охопити та повністю описати, навіть в такому великому фільмі, наповнений тридцятилітній історії боротьби українців. На думку кіносценариста Є. Шафранського, найпозитивнішим у фільмі є те, що глядачам не нав'язуються власні оцінки. Щодо ототожнення націоналістів як з нацистами, так і з фашистами то це, на думку Є. Шафранського, потрібно розглядати у процесі еволюції ідеологічних засад ОУН та УПА⁵⁰⁹. В цілому позитивно оцінює фільм академік НАН України М. Попович. На переконання відомого філософа фільм спростовує міфи про

⁵⁰⁴ «Собор на крові». Шоста серія: Політика доконаних фактів: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ip5mB47Coxk&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_&index=6 (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰⁵ «Собор на крові». Сьома серія: Армія без держави: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=o30EmB55evo&index=7&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰⁶ «Собор на крові». Восьма серія: Боротьба за народ: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=REBYp_OexkY&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_&index=8 (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰⁷ «Собор на крові». Дев'ята серія: Альянс над прірвою: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u3d-wd-/pf0w&index=9&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰⁸ «Собор на крові». Десята серія: Тріумф великого блефу: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VhL9BzFLfMk&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_&index=10 (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁰⁹ Шафранський Є. Два шляхи – дві логіки націоналізму. URL: <http://www.telekritika.ua/view/2007-08-10/9338>. (дата звернення: 05.08.2015).

колабораціонізм націоналістів та бандерівців як єдиної сили українського визвольного руху. Єдиним недоліком фільму, на думку М. Поповича, є те, що автори фільму не зовсім обґрунтовано вказують на те, що нібито керівництво ОУН очолило боротьбу проти обох загарбників – і коричневого, і червоного. Адже скоріше йшлося про тактичну вигоду, ніж стратегічні плани ⁵¹⁰.

Ілюструє життєві долі вояків УПА документально-історичний фільм «Воля або смерть!» (2006) ⁵¹¹. Загалом за короткий час у фільмі показано основні віхи діяльності УПА, тактику та методи боротьби націоналістів. Наведені цифри ймовірної кількості вояків УПА (40 тис.), приблизну кількість агентури на стороні радянської влади.

Протиборство трьох сторін (радянської, німецької та польської армій) на українських землях та місце в ньому УПА показано у фільмі «УПА. Тактика боротьби» (2007) ⁵¹². За словами режисера фільму В. Загоруйка головне у фільмі було не підтасовувати факти, представляти дві точки зору: винних та потерпілих ⁵¹³. Режисери фільму розвінчують міфи про причетність УПА до масових вбивств євреїв чи інших національностей. Залученні до зйомок історики (В. В'ятрович, В. Мороз, О. Вовк, Р. Забілий) у своїх коментарях героїзують УПА розказуючи про її структуру, діяльність та масову підтримку населення. Особливо у фільмі підкреслюється, що УПА контролювала територію понад 150 тис. км² і мала широку підтримку українського населення, що і дозволило УПА воювала ще принаймні десятиліття після закінчення Другої світової війни. Щодо питання колабораціонізму, то його, на думку авторі фільму, слід розгляди з тактичної сторони – через призму побудови незалежної України всіма доступними заходи.

⁵¹⁰ Попович М. «Взяти з минулого краще і вічне». URL: <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/a/popovich.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵¹¹ «Воля або смерть!»: режисери Наталка Фіщич, Сергій Цимбал, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, Україна, 2006. URL: <http://ptaha.info/catalogue/films/volya-abo-smert/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵¹² «УПА. Тактика боротьби»: режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко, т/к Перший Національний, Україна, 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HeGKW-YJlQc> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵¹³ Голуб'як М. Якщо ти донецький, то це не означає, що ти не патріот – режисер Віталій Загоруйко. URL: http://zik.ua/ua/analytics/2014/12/04/yakshcho_ty_donetskyi_to_tse_ne_oznachaie_shcho_ty_ne_patriot_rezhyser_vitaliy_zagorulko_546257 (дата звернення: 05.08.2015).

Розкрити сутність та роль українців у Другій світовій війні покликаний цикл документальних фільмів «Ціна перемоги» (2007)⁵¹⁴. Безпосередньо діяльність ОУН та УПА режисери фільму розкривають в п'ятій серії «УПА. Третя сила». Лейтмотивом серії виступає УПА як третя самостійна організована сила, яку створено як адекватний захист на дії двох (німецького та радянського) тоталітарних режимів. На основі спогадів безпосередніх учасників цих подій та коментарях істориків діяльність УПА трактується як безкомпромісна війна з радянським режимом до початку 1960-х р. Далі стверджується, що націоналістичний рух не закінчився, а переріс у рух шістдесятників (В. Кук). Щодо ключових подій історії ОУН та УПА, то повідомляється наступне: націоналісти на початку війни пішли на співпрацю з Гітлером через підтримку вождя Третього Рейху українців (Гітлер, як відомо, визнавав Голодомор). До того ж не було більше на кого робити ставку, тому націоналісти виходили з чистої доктрини розрахунку (В. Сергійчук, історик). «Польсько-українська різня» на Волині була первісно спричинена винищенням українців на Холмщині. Автори фільму трактують С. Бандеру як символ визвольного руху, а не реального організатора УПА.

Фільм «Уроки патріотизму» (2007)⁵¹⁵ ілюструє життєву долю та боротьбу генерал-хорунжого, головнокомандувача УПА В. Кука. Цей фільм вийшов у світ незадовго до смерті останнього Командира УПА і містить в собі одне з останніх інтерв'ю з ним. В прес-релізі до фільму зазначається, що стрічка відповідає на багато запитань щодо історії УПА й визвольного руху: чому люди з УПА організовано і без вказівки згори виступили проти тих, хто прийшов порядкувати їх землю; хто такі, на думку В. Кука, націоналісти і патріоти⁵¹⁶. У фільмі також наводиться загальна кон'юнктура діяльності радянської влади та приблизна кількість загиблих націоналістів (без посилання на документальні джерела), які

⁵¹⁴ «Ціна перемоги»: режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко т/к «ТОНІС», Україна, 2007. URL: <http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=46016> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵¹⁵ «Уроки патріотизму»: режисер Олександр Муратов, ТОВ Vita Nova, Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, Україна, 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hIhXD1s405A> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵¹⁶ Діжка. Світ українського кіно. Документальні фільми. URL: <http://dizhka.tv/?showforum=10> (дата звернення: 05.08.2015).

були в лавах ОУН та УПА: 150 тис. убитих, 80 тис. засуджених, 200 тис. депортованих.

Документально-історичний фільм «Українські Державники: Роман Шухевич» (2007)⁵¹⁷ розповідає про Головного командира УПА Р. Шухевича. Творці фільму залучили до зйомок його сина Юрія та істориків. Композиція фільму побудована навколо громадсько-політичної історії Р. Шухевича, через призму котрої висвітлюється історія УПА. Суттєвим недоліком фільму можна вважати некритичний підхід до викладу матеріалу. Так, виникають сумніви щодо термінології (коли йде мова про Карпатську Україну), питання впливу УПА на голод 1946–1947 рр. (в газеті стверджується, що завдяки УПА голод було мінімізовано, а в районах підконтрольних упівцям його взагалі не було), не перевірено свідчення (у фільмі мова зводиться до одного твердження) факту спалення тіла Р. Шухевича та розвіяння його останків над р. Збруч.

За підтримки Львівської обласної організації ВО «Свобода» створено художньо-документальний фільм «Бандерівці» (2008)⁵¹⁸, який висвітлює визвольну боротьбу у Західній Україні в період 1918–1950 рр. Лейтмотивом фільму виступає споконвічне прагнення українців до побудови власної самостійної держави. За задумом творців назва фільму відображає збірне поняття, популярне означення усіх націоналістів, які в роки Другої світової війни боролися проти гітлерівців та радянської влади. Фільм насичений фактологічним матеріалом та документальними кадрами. Особливу увагу приділяється діяльності одного із націоналістів – А. Горбача, наголошується на трагізмі долі жінок та необхідності пам'ятати власну історію. Поряд з цим у фільмі використовується не обґрунтована теза щодо дивізії «Галичина», яку нібито створила «молодь», яка вбачала не лише у сталінській системі, але й у нацистах ворогів та бачила неминучу поразку Німеччини.

⁵¹⁷ «Українські Державники: Роман Шухевич»: режисер Тарас Каляндрук, студія/канал: ЛОДТРК, Україна, 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Im1QjnfahaI> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵¹⁸ «Бандерівці»: режисер Любомир Горбач, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», Львівська обласна організація Всеукраїнського об'єднання «Свобода», Україна, 2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=em-/534bbJpc> (дата звернення: 05.08.2015).

Документально-історичний фільм «Бандерівська столиця» (2008)⁵¹⁹ ілюструє боротьбу УПА через призму історії березівської сотні М. Симчича (Кривоноса). Композиція фільму нагадує художній фільм з вкрапленнями коротеньких історичних довідок. В цілому фільм є пізнавальним через свідчення очевидці, але аж ніяк не документально-історичний як його рекламували в ЗМІ.

Документально-історичний фільм «Степан Бандера. Ціна свободи» (2008)⁵²⁰ знято за підтримки народного депутата України В. Швеця. Фільм знімали у місці перебування головного героя, зокрема на Стрийщині (Львівська обл.), звідки походить родина Бандери. До створення картини було залучено українських істориків – Я. Грицака, Я. Сватка, І. Патриляка, закордонних – Т. Снайдера, Т. Гунчака (США), Г. Мотику (Польща), О. Гогуну (Росія-Німеччина). Використано праці та спогади діячів українського підпілля, кінофотоматеріали. Своїми міркуваннями про життя і діяльність С. Бандери у фільмі поділилися голова Проводу ОУН А. Гайдамаха, президент благодійного фонду «Літопис УПА» М. Посівнич, Ю. Шухевич, рідна сестра провідника О. Бандера, його онук С. Бандера. Основна композиція фільму побудована на висвітленні життєпису С. Бандери в роки Другої світової війни. Детально у фільмі розглянуто мотиви та діяльність провідника ОУН, вказано на причини та осіб, під впливом яких С. Бандера діяв. Фільм не висвітлює дискусійні моменти в історії ОУН та УПА (зокрема причетність до масових вбивств євреїв), але детально показує загальну кон'юнктуру політичних подій в Україні в роки Другої світової війни. Неодноразовий показ фільму засвідчив бажання влади цілеспрямовано впроваджувати офіційну політику пам'яті, яка мала зміцнити національно-державну основу свідомості населення різних регіонів.

Загальну інформацію про діяльність ОУН та УПА можна почерпнути із фільму «1377 спалених заживо» (2009)⁵²¹, у якому акцентовано на трагізмі тисячі

⁵¹⁹ «Бандерівська столиця»: режисер Сергій Цимбал, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, Україна, 2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IjqWdD58zAs> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²⁰ «Степан Бандера. Ціна свободи»: режисери Сергій Сотниченко, Тарас Ткаченко, Олена Ножечкіна, т/к «Перший канал» Україна, Україна, 2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=13PzICwtYJc> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²¹ «1377 спалених заживо»: режисер Іван Кравчишин, т/к «ІНТЕР», Україна, 2009. URL: <http://inter.ua/uk/video/program/documentary/2010/02/19/1337> (дата звернення: 05.08.2015).

українських сіл та їх мешканців, які загинули від рук окупантів. На основі розповідей очевидців тих подій та коментарів істориків охарактеризовано повстанський рух, який в умовах війни використовував збройні відплатні акції проти ворогів та опонентів.

За матеріалами спогадів вояків УПА І.Терлецького та С. Бабія Благодійна ініціатива «Героїка» зняла два документальні фільми. В першому фільмі «Спогади стрільця УПА Івана Терлецького-Вовка» (2011)⁵²² показано бойові дії УПА на території Львівської обл., арешт 1946 р. та перебування радянському концтаборі І.Терлецького. У другому фільмі «Спогади стрільця УПА Степана Бабія-Голуба» (2011)⁵²³ основний акцент робиться на представленні злочинних дій радянської влади на території західних областей України. Бабій детально розповідає про вбивство офіцера Вермахту, доручене йому ОУН (р).

Пізнавальним є документально-історичний фільм «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері» (2012)⁵²⁴, в якому представлено унікальні інтерв'ю колишнього співробітника СБ ОУН «Дуба», особистого охоронця Р. Шухевича Л. Полюги, зв'язкової УПА «Наталки». СБ ОУН у фільмі показана як потужна спецслужба, створена 1940 р. для протидії НКВС та гестапо, охорони членів ОУН, для розвідки, контррозвідки, розслідування кримінальних злочинів, скоєних членами ОУН. СБ ОУН у фільмі показана у виключно позитивному світлі. Серйозним недоліком фільму можна вважати зосередження уваги на загальній кон'юктурі й бажанні авторів фільму та головного консультанта фільму В. В'ятровича представити СБ ОУН як аналогію до подібних спецслужб західних країн, адже не наводиться інформація про конфлікти в середини ОУН та місце в

⁵²² Спогади стрільця УПА Івана Терлецького-«Вовка»: режисер Павло Подобед, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», Україна, 2011. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ch5fnyrfu0M> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²³ Спогади стрільця УПА Степана Бабія-«Голуба»: режисер Павло Подобед, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», Україна, 2011. URL: https://www.youtube.com/watch?v=c4LAcwL_ol4 (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²⁴ «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері»: режисер Віталій Загоруйко, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», України, 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw> (дата звернення: 05.08.2015).

цих конфліктах СБ ОУН. Зрештою, творці фільму так і не дали цілісної картини СБ ОУН, чому підтверджує попереднє обговорення фільму на каналі ТВі⁵²⁵.

Багатий фактичним матеріалом український п'ятисерійний документальний фільм «1941. Заборонена правда» (2013)⁵²⁶. В останній серії зокрема, на основі свідчень та унікальних архівних документів, розвінчують міф Й. Сталіна про те, що на стороні німців воювала «жалюгідна кількість заколотників». Насправді, лише росіян на боці Вермахту воювало 400 тис., а українців – понад 250 тис. І це не враховуючи статистику щодо інших національностей в СРСР. Загалом, зауважено, проти Червоної армії виступило 1 200 000 солдатів, вихідців з СРСР. Причина переходу на німецьку службу була у діях влади, яка не цінувала життя та власний народ.

Український документально-художній фільм «Історія однієї криївки» (2013)⁵²⁷ розповідає про будівництво криївки та боротьбу вояків УПА з енкаведистами. Стрічка присвячена 71-й річниці створення УПА та Дню Українського козацтва⁵²⁸. За словами автора ідеї, метою документально-художнього фільму «Криївка» є відтворення яскравого героїчного періоду боротьби українців за відновлення державності під знаменами УПА у 40–50-х роках минулого століття⁵²⁹. 10% фільму складає хроніка подій із Другої світової війни, а решту – художні постановки на основі історичних джерел. Лейтмотивом фільму виступає бажання захистити себе та власні родити, наголошується на жорстокості «совітського» (радянського) режиму та необхідності боротьби з ним. Також у фільмі є свідчення учасника побудови справжньої криївки.

⁵²⁵ Обговорення фільму: «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xdUbz4oHxTg> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²⁶ «1941. Заборонена правда»: режисер Ігор Кобрин, студія «Телекон», Україна, 2013. URL: <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/projects/1941.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²⁷ «Історія однієї криївки»: режисер Любомир Горбач, Відеостудія «Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», Україна, 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X-rxzaVuqyQ> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²⁸ Нині львів'янам презентують: «Історію однієї криївки». URL: <http://lvivexpres.com/news/2013/10/11/52835-/puni-lvivyanam-prezentuyut-istoriyu-odniyeyi-kryyivku> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵²⁹ У Львові презентують фільм: «Історія однієї Криївки». URL: <http://www.pohlyad.com/news/n/6777> (дата звернення: 05.08.2015).

Історію формування УПА реконструює документальний фільм у двох частинах «Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1945» (2014)⁵³⁰, який відтворює повстанські будні крізь призму свідчень тридцяти чотирьох очевидців та безпосередніх учасників подій (з понад сто опитаних). Творці стрічки пропонують подивитися на український повстанський рух з перспективи «простих людей». Вже у першій частині УПА постає як самостійна організована, із чітким завданням та структура, яка боролася за незалежну Україну. Причиною створення УПА у фільмі названо жорстокі окупаційні дії нацистського режиму проти мирного населення, які були вмотивовані нібито завершенням війни та утвердженням окупаційного режиму на всій території України. Оскільки аналогічну політику проводила Червона армія, то це стало причиною переходу до лав УПА і людей інших національностей. В другій частині фільму подано історію протистояння УПА і Радянської армії після війни. Побіжно згадано протистояння українців та поляків на Волині, яке було спричинене провокаціями німецької окупаційної влади. Окрім цього не обминається питання співпраці польського та радянського уряду і їх спільної політики щодо придушення УПА через позбавлення соціальної бази (селян) шляхом масових депортацій в УРСР та на північ Польщі.

Фільм дістав шквальну критику дослідників. На їхню думку, автори фільму навмисне приховали висвітлення історії подій 1942 р. та місце в них ОУН (б), не охарактеризували взаємозв'язки з Т. Бульбом-Боровцем (приховали факти протистояння з ним). У фільмі також не підтверджено, а взято навмання, дані про здійснення ОУН (б) 2500 антинімецьких акцій та 12000 знищених гітлерівців. Упередженість творців фільму також можна прослідкувати і в підборі зацікавлених очевидців та не зовсім правдивого свідчення про те, що Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 р. проголосили не оунівці, а «українські активісти»⁵³¹.

⁵³⁰ «Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1945»: режисер Тарас Химич, ГО Українська Галицька Асамблея, Україна, 2014. URL: <http://www.documentary.org.ua/uk/upa/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵³¹ Попович О. Висвітлення українського визвольного руху в період Другої світової війни в документальних та художніх фільмах незалежної України (2005–2014). Краєзнавство. 2017. № 1–2. С. 267.

Окремо слід наголосити на фільмах, які висвітлюють протистояння між українцями та поляками на Волині⁵³². Найперше слід виділити документально-публіцистичний чотирисерійний фільм «Синдром пам'яті» – спільний проект тижневика «2000» і студії «KINOART.EL production»⁵³³. У фільмі розкрито причини, перебіг українсько-польського конфлікту 1940-х років. Творці фільму наголошують, що географія українсько-польського протистояння не обмежувалася Волинню, а основні його причини лежали глибоко в релігійному, політичному гнобленні українського населення, діяльності АК. Чотирисерійний фільм насичений коментарями відомих людей та політиків (О. Тягнибок, А. Мохник, Ю. Киричук, А. Іллєнко, А. Вітів, О. Панькевич) та свідків тих подій. Автор сценарію М. Шапка зазначив, що фільм є приголомшливою сповіддю останніх свідків трагедії (використанні ексклюзивні інтерв'ю Ю. Шухевича, ветеранів АК та УПА, колишніх в'язнів концтаборів)⁵³⁴. Фільм викликав неоднозначну реакцію та дискусію стосовно своєї об'єктивності в профільному виданні «Телекритика». Попри насичений матеріал критики фільму відзначили абсолютну упередженість творців фільму у поданні інформації про Греко-католицьку церкву, яку нерідко звинувачували у потуранні вбивств на Волині у 1943 р. Представлена у фільмі думка Д. Табачника про греко-католиків як екстремістів, які дали основу для формування агресивної ідеології на українських землях, нічим неаргументована. Коментарі дослідниці Н. Яковенко подано коротко, що, за задумом творців фільму, мали легімітизувати думку Д. Табачника. Фільм наповнено непідтвердженими фактами⁵³⁵.

За мотивами автобіографічної повісті народного депутата від партії «Батьківщина» Я. Федорчука вийшов документальний фільм «Волинянин» (2011),

⁵³² Детальніше див.: Попович О. Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / Національна академія наук України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. Вип. 9. С. 185–194.

⁵³³ «Синдром пам'яті»: режисер Сергей Иушин, Газетний комплекс «Інтернет-медіа» – тижневик «2000», студія «KINOART.EL production», Україна, 2009. URL: <http://www.ex.ua/4919696?r=82476> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵³⁴ У Києві презентовано документальний фільм, присвячений україно-польським конфліктам на Волині. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/941186-u-kyevi-prezentovano-dokumentalniy-film-prisvyacheniy-ukrayinsko-polyskim-konfliktam-na-volini> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵³⁵ Процків Р. «Синдром пам'яті» чи склероз на держзамовлення ?. URL: <http://www.telekritika.ua/telekino/2010-10-13/56571> (дата звернення: 05.08.2015).

в якому конфліктну ситуацію 1943 р. зображено через призму життєвих історій мешканців конкретного волинського села⁵³⁶.

Об'ємним та наповненим фактами за своєю структурою можна вважати документальний фільм «Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення» (2013)⁵³⁷, сюжет якого побудовано на основі відеозаписів свідчень очевидців конфлікту з обох сторін та їх нащадків⁵³⁸. Коментарі до фільму здійснювали відомі історики, філософи та політики обох країн: В. В'ятрович, Л. Зашкільняк, І. Патриляк, В. Сергійчук, М. Кучерепа, Я. Царук, Є. Свєртюк, Л. Кравчук, Б. Клімчук, А. Кунерт та Л. Попик. У фільмі наголошено, що кожен із ідейних супротивників протистояння (українці та поляки) мали свою правду і виходили із реалій життя. Основними причинами конфлікту – ставлення європейських держав та окупантів до цього питання. Щодо існування наказу на фізичне знищення поляків від проводу ОУН (б) то припускається, що такий наказ міг бути усний, але конкретних свідчень цьому немає. Щодо масовості вбивств поляків в липні 1943 р. то українські історики зауважують (І. Патриляк), що в ОУН (б) просто бракувало людей на фізичне знищення поляків.

Існують і спільні проекти українських та іноземних кінематографістів. Зокрема, навесні 2010 р. в Каннах було представлено документальний фільм «Три історії Галичини»⁵³⁹, сюжетна лінія якого побудована навколо свідчень українки (переховувала Р. Шухевича), єврея (врятований українською родиною) та поляка

⁵³⁶ «Волинянин»: VOLYNIANYN_Title_1 (режисер Микола Солянка, Україна, 2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RcjVTo09OO8&feature=youtu.be> (дата звернення: 05.08.2015).; «Волинянин»: VOLYNIANYN_Title_2 (режисер Микола Солянка, Україна, 2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VHFPXMVZVmY> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵³⁷ «Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення»: режисери: Юлія Савчук, Микола Кушнірук, Україна, 2013. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fBpz7_Cu720 (дата звернення: 05.08.2015).

⁵³⁸ У Луцьку презентували фільм про Волинську трагедію та роздумували чи вибачать українці та поляки одні одним. URL: <http://www.pravda.lotik.ua/ukr/news/52517/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵³⁹ «Три історії Галичини»: режисери Сара Фаргат, Ольга Онишко, США, Кінокомпанія виробник: «Sense Film», Україна, 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Nws4Yqf-Lzg> (дата звернення: 05.08.2015).

(ксьондза Бармінського). Як зазначили режисери фільму, його головною метою було показати, що «герой живе в кожному з нас»⁵⁴⁰.

Аналіз документальних та художніх фільмів на предмет висвітлення історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни дає змогу говорити про детальний аналіз історії ОУН та УПА. Кожен із фільмів несе власну пропагандивну ціль і служить потужним модератором національної пам'яті. Недоліком усіх проаналізованих фільмів можна вважати їх малореєтинговість, представлення ОУН та УПА виключно у героїчному світлі, брак коштів на якісні режисуру та монтаж. Вважаємо, що влада не достатньо намагалася впроваджувати політику пам'яті, не фінансуючи більшість із проаналізованих фільмів.

⁵⁴⁰ Гришук Х. "Три історії Галичини" став першим українським фільмом, який подорожує континентами. URL: http://gazeta.ua/articles/culture/_tri-istoriji-galichinistv-pershim-ukrajinskim-filmom-yakijpodorozhuekontinen/506634 (дата звернення: 05.08.2015).

РОЗДІЛ 4

НАВЧАЛЬНО-ОСВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА

5.1. Шкільні підручники та посібники

Спробою конструкції національного історичного наратива, «уніфікації» пам'ятей через нав'язування певного образу суспільству виступає навчально-освітня література, в якій розкриваються (або мають розкриватися) актуальні питання літопису національно-визвольного руху 40–50-х рр. ХХ ст. Поряд з академічною історією, яка оперує всім масивом історичних фактів, шкільна історія ретельно відбирала інформацію відповідно до визначеної мети та вікових особливостей учнів. Сам факт брався як абсолютно вірогідний без усіляких суб'єктивних нашарувань. Як наслідок: шкільна історія позбавлялася полемізму і сумніву. Шкільна історія фактично слугувала засобом ретрансляції владної політики пам'яті, через це вона, з одного боку, була консервативнішою за академічну історію і довше зберігала усталені погляди на події; з другого боку – була більше зорієнтована на сьогодення, на пошук у минулому способів вирішення актуальних проблем, тому в ній яскравіше відображалися нові інтерпретації⁵⁴¹.

Вплив на свідомість учнів та засвоєння конкретного історичного матеріалу сприяла актуальність самої професії вчителя. За даними опитування, проведеного у вересні 2006 р. фахівцями Центру Разумкова, 26,7% респондентів в Україні повністю довіряють учителям; 54,9% скоріше довіряють, ніж ні; 10,3% скоріше не довіряють; і лише 3,5% повністю не довіряють. Для порівняння, у випадку з професією політика ці показники становитимуть відповідно 1,9%; 16,8%; 37,5% та 35,7%⁵⁴². Вищим ступенем довіри, аніж у вчителів, не користується жодна з інших професій.

Провідну роль серед навчальної літератури, в якій подано історію українського визвольного руху відомого за аббревіатурами ОУН та УПА,

⁵⁴¹ Баханов К. Специфіка методики навчання історії у вищій школі. URL: <http://vuzlib.com/content/view/239/84/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁴² Наскільки Ви довіряєте представникам наступних професій ?. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=254 (дата звернення: 05.08.2015).

відігравали підручники для 11 класу з історії України, схвалені Міністерством освіти і науки України (МОН). Підручники та посібники, які мали на меті дати цілісний образ з історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни опиралися на багатий фактологічний матеріал та найновіші досягнення історичної науки. Ґрунтовно та творчо подано матеріал в підручнику для 11-го класу авторства С. Кульчицького та Ю. Шаповала⁵⁴³. Текст ілюстровано якісними фотографіями, фактами, творчими завданнями. Український визвольний рух в роки Другої світової війни подано у параграфі «Течії руху опору в Україні» у часи радянсько-німецької війни, як найголовнішої частини Другої світової війни. На думку С. Кульчицького та Ю. Шаповала, український визвольний рух у Другій світовій війні бере свій початок з поляризації українського суспільства через соціальну та ідеологічну базу. Український визвольний рух розглядається як цілісне явище, головною метою якого було «створення незалежної від нацистів і комуністів Української держави»⁵⁴⁴. Дослідники не обмежуються коментарями про розколотість визвольного руху на прихильників С. Бандери та А. Мельника⁵⁴⁵. Стисло охарактеризовано в підручнику створення у квітні 1941 р. й діяльність військових формувань «Нахтігаль» та «Роланд»⁵⁴⁶. Окремо автори зупинилися на характеристиці німецької дивізії «Галичина», в якій служили українці⁵⁴⁷. Характеризуючи складні відносини між командуванням УПА та АК, С. Кульчицький та Ю. Шаповал справедливо зазначають: «Армія Крайова...була ще однією силою, якій протистояла УПА», поряд з німецькими та радянськими військами. Стисло охарактеризовано у підручнику III Надзвичайний Великий Збір ОУН (б) (1943), який, за оцінкою дослідників, став консолідуючим чинником учасників руху опору різних національностей, «об'єднанні їхніх зусиль у боротьбі проти

⁵⁴³ Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1939–2001): підруч. для 11-го кл. Київ: Генеза, 2005. 345 с.

⁵⁴⁴ Там само. С. 32–33.

⁵⁴⁵ Там само. С. 33.

⁵⁴⁶ Там само. С. 34.

⁵⁴⁷ Там само. С. 41.

загарбницької політики Москви та Берліна»⁵⁴⁸. Провідною тезою в підручнику є висновок про Другу світову війну, яка не відігравала межову роль для історії України. Автори підручника не уникають терміну «Велика Вітчизняна війна» як найголовнішої частини Другої світової війни, вживаючи термін «радянсько-німецька війна»⁵⁴⁹.

Висвітлення історії українського визвольного руху в роки Другої світової війни знайшло своє відображення в наступному підручнику для 11 кл. авторства С. Кульчицького та Ю. Лебедевої⁵⁵⁰. Підручник побудований з метою подати дитині якісно та доступно матеріал без перенавантажень максимально зрозуміло. Після кожного параграфа в підручнику вміщено тести на закріплення фактажу. Однак попри якісне оформлення в підручнику абсолютно відсутня характеристика національного визвольного руху в роки Другої світової війни. Автори подають матеріал трактування Другої світової війни через радянське кліше «Великої Вітчизняної війни». Творення УПА згадано лише одним реченням.

Дискусійні висновки про ОУН та УПА подають автори аналогічного підручника Ф. Турченка, С. Тимченка та П. Панченко⁵⁵¹. Український рух опору в підручнику подано за різними векторами діяльності. В цьому, на думку авторів, немає нічого дивно – адже в антифашистському русі опору течії з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Відтак Україна не була винятком⁵⁵². Автори також детально зупинилися на проблемах функціонування радянських партизанів та підпільних осередків у гітлерівському тилу, розвінчуючи міф про загальнонародний характер партизансько-підпільного руху на українських землях на початковому етапі війни: «Радянський підпільно-партизанський рух у перші місяці окупації зазнав великих втрат і лише в 1942 р., діставши допомогу з-за лінії фронту, став поширюватися на Наддніпрянщину,

⁵⁴⁸ Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України. С. 41–43.

⁵⁴⁹ Там само. С. 23.

⁵⁵⁰ Кульчицький С., Лебедева Ю. Історія України: підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл.; рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2011. 304 с.

⁵⁵¹ Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): підручник для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. Вид. 5-те, доопрац. й допов. Київ: Генеза, 2006. 384 с.

⁵⁵² Там само. С. 23–24.

втягуючи в боротьбу десятки тисяч незадоволених грабіжницько-терористичним режимом і завдаючи суттєвих втрат гітлерівським окупантам»⁵⁵³. У параграфі «Рух Опору в Україні в 1943 році» показано взаємовідносини ОУН з радянськими та польськими партизанами. Автори наголошують на несприятливих умовах, в яких перебував український визвольний рух (нестача зброї, відсутність міжнародної підтримки) та бажанням співпрацювати з радянськими партизанами, зокрема під час Карпатського рейду С. Ковпака⁵⁵⁴. Характеризуючи взаємозв'язки з АК автори слушно зазначають: «УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося»⁵⁵⁵.

На думку О. Радзивілл окремі запитання викликають і терміни згаданого підручника. Зокрема у тексті відсутня аргументація як щодо поняття «Велика Вітчизняна війна», так і щодо хронологічного відрізка – 1939–1945 рр. У самому ж підручнику термін «Велика Вітчизняна війна» зустрічається лише в підсумковому параграфі у такому контексті: «Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки й 4 місяці із загальних 3 років 11 місяців Великої Вітчизняної війни»⁵⁵⁶, отже в одному реченні маємо і «німецько-радянську війну» і «Велику Вітчизняну війну», але обидві дефініції подані читачеві без пояснень та відповідної аргументації⁵⁵⁷.

Матеріал підручника авторства Ф. Турченка, С. Тимченка та П. Панченка недостатньо наповнені фактографічним матеріалом. В підсумку автори повертаються до згадки про визвольну боротьбу 1917–1920 рр., яка, на їх переконання, разом з визвольною боротьбою УПА стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня

⁵⁵³ Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України. С. 69–70.

⁵⁵⁴ Там само. С. 44.

⁵⁵⁵ Там само. С. 45.

⁵⁵⁶ Там само. С. 4, 68–69.

⁵⁵⁷ Радзивілл О. Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1969–2007). *Сучасні дискусії про Другу світову війну*: Зб.наук. ст. та виступів українських і зарубіжних істориків. С. 208–215.

1991 р.⁵⁵⁸. При цьому автори не уникають констатації факту про те, що визвольна боротьба не охопила всієї сучасної території України.

Об'єктивно намагається сформувати думку про українське підпілля підручник для 11-го класу Н. Гупана, О. Пометун та Г. Фреймана⁵⁵⁹. Анонсований як «підручник нового покоління», він містить вдалий дидактично відібраний матеріал та ретельно розроблений методологічний апарат. Учні пропонується працювати з численними схемами, таблицями, витягами з історичних документів, картами. На думку авторів підручника причинами розгортання руху опору в Україні стали: «окупація земель загарбниками»; «жорстокість окупаційного режиму»; «організаційна діяльність радянського керівництва». Наслідком цих причин стало розгортання діяльності ОУН. Основну інформацію про три течії руху опору в Україні автори подають у таблиці, з якої можна довідатися про час, мету, чисельність та територію діяльності українського націоналістичного, радянського та польського руху опору в Україні в роки Другої світової війни. Суттєвим недоліком підручника можна вважати зведення усієї інформації до структурованого фактажу без аналізу взаємозв'язків, як внутрішніх так і зовнішніх в русі опору в Україні⁵⁶⁰.

В наступних перевиданнях підручник доповнювався та редагувався двома основними авторами О. Пометун та Н. Гупаном. У виданнях 2011 р.⁵⁶¹ та 2012 р.⁵⁶² автори розширили трактування поняття колабораціонізму, названо основна його причина – недбале відношення радянської влади до власного народу. На основі поданих документів наголошено, що прості люди йшли на контакти з німецькою владою, щоб вижити. Певним недоліком перевидань підручників можна вважати вживання терміну «Велика Вітчизняна війна», відсутність інформації щодо ставлення населення до націоналістичного руху, абсолютно не охарактеризований українсько-польський конфлікт, історія

⁵⁵⁸ Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України. С. 70–71.

⁵⁵⁹ Гупан Н., Помету О., Фрейман Г. Новітня історія України: 11 кл. Київ: Видавництво А.С.К., 2007. 384 с.

⁵⁶⁰ Там само. С. 34–39.

⁵⁶¹ Гупан Н., Помету О. Історія України історія України: підручник для 11-го кл. загальноосв. навч. закл. Київ: Освіта, 2011. 340 с.

⁵⁶² Пометун О., Гупан Н. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. Рівень. Харків: Січ, 2012. 333 с.

націоналістичного руху висвітлена дуже сухо. Автори також зазначають, що ОУН (м) відмежувалася від ОУН (б) і співпрацювала з німцями. У висновках резюмується, що в цілому, як в роки війни так і після неї ОУН та УПА боролися проти сталінського тоталітарного режиму за створення Української незалежної держави ⁵⁶³.

Варто зауважити, що українські автори шкільних підручників та посібників частково врахували вимоги Ради Європи у 2008–2009 рр. до навчальних програм для 12-річної школи ⁵⁶⁴. Зокрема передбачалося під новим кутом зору висвітлювати великий терор не лише як спосіб керування державною за тоталітарного режиму, а й чинника змін у масовій психології та свідомості населення; акцентується увага на формуванні пропагандистського ідеалу радянської людини ⁵⁶⁵. В трактуванні історії Другої світової війни передбачалося зробити акцент на особливостях життя населення України в умовах окупації, розкритті невинуватності злочинів проти людяності, здійснюваних у концтаборах, Голокості, діяльності українців – праведників світу, житті оstarбайтерів, евакуйованих ⁵⁶⁶. Особливу увагу мало приділятися необхідності для учнів оволодіти певними компетентностями: так, за намірами авторів програми, внаслідок вивчення теми «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)» учень (учениця) повинні вміти, спираючись на карту та інші джерела інформації, характеризувати геополітичні плани СРСР та Німеччини щодо України, показувати на карті території, де відбувалися воєнні події Другої світової війни й розгортався визвольний рух; порівнювати ставлення до війни різних верств населення та політичних сил в українських землях; описувати події Другої світової війни; описувати повсякденне життя та визначати зміни, пов'язані з війною; характеризувати та порівнювати діяльність національного та радянського антифашистського рухів, давати їм власну оцінку; складати характеристики українських військових діячів періоду війни; визначати причини

⁵⁶³ Пометун О., Гупан Н. Історія України : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. С. 84.

⁵⁶⁴ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10-12 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ, Генеза, 2009. 142 с.

⁵⁶⁵ Там само. С. 3.

⁵⁶⁶ Там само. С. 4.

створення УПА; оцінювати внесок України в перемогу антигітлерівської коаліції; розповідати про наслідки війни для України, висловлювати власну позицію щодо ролі війни у житті людства ⁵⁶⁷.

Необхідно підкреслити, що автори підручників по різному врахували рекомендації Ради Європи у 2008–2009 рр. На наше переконання, об'єктивно охарактеризовано українського визвольний рух у підручнику з історії України авторства Ф. Турченка ⁵⁶⁸, подав влучні формулювання вузлових дискусійних тем з історії руху опору. Зокрема колабораціонізм у підручнику трактовано як спосіб виживання в жорстоких умовах окупації ⁵⁶⁹. На думку Ф. Турченка оунівці співпрацювали з гітлерівською Німеччиною через те, що радянський більшовизм був спільним ворогом як ОУН, так і німецьких націонал-соціалістів. Під таким кутом зором і варто розглядати новоутворені за сприяння ОУН (б) і згоди нацистського командування батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Ф. Турченко також намагається простежити еволюцію ідеології ОУН, злам якої на його думку, відбувся після III Надзвичайно великого збору ОУН (б) (1943) та поширення діяльності націоналістів на Сході. Щодо відносин з радянськими та польськими партизанами, то зазначається, що радянські партизани від початку війни вороже ставилися до ОУН та УПА в цілому. Водночас протистояння УПА з радянськими партизанами було успішним і на початок 1943 р. їх було навіть витіснено з Волині у Білорусь та Східне Поділля. Щодо поляків, то відносини українців з ними склалися трагічно. В основі українсько-польського конфлікту було взаємне звинувачення з боку українців у бажаннях поляків відновити свою державу за рахунок українських етнічних земель, з боку поляків – непоступливість українців. Відтак, резюмує автор, «жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення» ⁵⁷⁰.

⁵⁶⁷ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. С. 4.

⁵⁶⁸ Турченко Ф. Історія України: 11 кл.: підруч. для загальноосв. навч. закл.: проф. рівень. Київ: Генеза, 2011. 400 с.

⁵⁶⁹ Там само. С. 32.

⁵⁷⁰ Там само. С. 52.

Складний літопис ОУН і УПА висвітлює підручник з історії України (11 кл.) авторства О. Струкевича, І. Романюка та С. Дровозюка⁵⁷¹. Автори справедливо зауважують, що ОУН ще до війни нав'язала контакти з нацистами; на початку війни вони короткочасно співпрацювали, зокрема у напрямку створення антирадянських збройних сил (батальйони «Нахтігаль», «Роланд», пізніше дивізія «Галичина»)⁵⁷². На думку дослідників, новоутворені збройні батальйони («Нахтігаль» і «Роланд») мали стати ядром армії майбутньої Української держави. Щодо дивізії «Галичина», то її автори трактують її як суто німецьку дивізію, порівнюючи її створення з подібними організованими військовими формуваннями інших європейських країн: «Розпочалося формування національних збройних частин, зокрема Російської визвольної армії (РВА) та дивізії з представників різних європейських народів (усього 21) під німецьким керівництвом»⁵⁷³. Поряд з тим автори звертають увагу на те, що ОУН (б) ніби то «скористалась» німецькою «допомогою»: «Бандерівці були проти створення дивізії «Галичина»...Не маючи змоги протистояти створенню дивізії, ОУН (б) вирішила скористатися її тренувальними центрами для бойового вишколу бійців і старшин УПА, які після навчання поверталися до її лав»⁵⁷⁴. Щодо конфлікту з АК, то автори висловлюють думку, що конфлікт на Волині був спричинений бажанням польських командирів АК взяти під контроль землі утрачені Польською державою 1939 р. Через це в Галичині та на Волині загинуло понад 100 тис. українців та поляків⁵⁷⁵. Після закінчення Другої світової війни протистояння УПА з радянським режимом не припинилося і мало жорстокий характер.

З-поміж інших вище згаданих підручників, саме у підручнику О. Струкевича, І. Романюка, С. Дровозюка вперше вміщений пункт про ідеологію націоналістів «Еволюція світогляду ОУН». Автори послідовно описують у

⁵⁷¹ Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.; рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Грамота, 2011. 320 с.

⁵⁷² Там само. С. 41.

⁵⁷³ Там само. С. 48.

⁵⁷⁴ Там само. С. 48–49.

⁵⁷⁵ Там само. С. 49.

підручнику зміну ідеології радикалізму у бік демократизму, доповнення економічної складової, формування чіткішої програми соціальних та політичних змін. Відрадно і те, що автори подають діяльність не лише ОУН (б), але й ОУН (м), зокрема у Києві; зазначають про їх страти нацистами у Бабиному Яру⁵⁷⁶.

В підручнику подано карту «Розгортання руху опору», в якій зазначено територію діяльності українських повстанців, радянських партизанів та інших підпільних формувань. У додатку до основного тексту вміщено документ «Акт проголошення Української держави від 30 червня 1941 р.». Автори вдало підібрали запитання до параграфа та розділів, які дають учневі змогу краще засвоїти матеріал: «Порівняйте радянський партизанський і повстанський антинацистський рухи за такими критеріями: ідейна основа, підтримка населення та держави, райони, масштаби дії. Складіть таблицю». В завершальних параграфах автори звертають увагу учнів на складне суспільно-політичне становище в західних областях України, наводять дані про репресії органів радянської влади. Окремим пунктом висвітлюється «Операція Вісла» (1947), у ході якої польська комуністична влада виселяла патріотично налаштованих українців на північно-західні землі Польщі. Приділено увагу й окремим акціям українських повстанців на захист депортованих українців.

Надалі український націоналістичний рух у підручнику не згадується. Проте варто зазначити, що саме цей підручник дозволяв учням сформулювати уявлення про націоналістичний рух як явище, самостійно визначитись у своєму ставленні до нього та його представників, дати власну оцінку.

Серйозним недоліком усіх підручників для 11-х класів, починаючи з 2011/2012 навчального року стала реорганізація програми. МОН України змінило структуру підручників для 10-х та 11-х класів. В новій редакції підручники з історії України для 10-го класу закінчувалися 1921 р., а у наступному 11-му класі

⁵⁷⁶ Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. С. 41.

починалися 1939 р.⁵⁷⁷. Тобто втрачався практично цілий міжвоєнний період (з Голодомором, масовими репресіями 30-х рр.), що негативно позначилося на подальшому викладі матеріалу, і як наслідок засвоєння його учнями. Чи не це змусило окремих науковців та педагогів підготувати альтернативні посібники, які намагалися об'єктивніше та фахово подати характер та особливості українського визвольного руху середини ХХ ст.

За ініціативою Львівської обласної ради у 2012 р. вийшов посібник «Історія України» для 10-11 класів⁵⁷⁸, який фахово структурований, а його теми наповнені оригінальним фактографічним матеріалом, подаються уривки з документів. В розділі «Партизанський рух в Україні. Діяльність Української Повстанської Армії» львівські автори підручника послідовно і лаконічно розкривають мету та завдання руху опору в Україні; характеризують взаємозв'язки українських націоналістів з АК та радянськими партизанами; детально наводяться цифри та факти бойових зіткнень відділів УПА із загонами партизанського з'єднання С. Ковпака. На переконання авторів посібника рейд С. Ковпака 1943 р. був направлений як проти гітлерівців, так і проти українських повстанців. У посібнику наголошено на тому, що УПА стала народною армією, яка боролася як проти радянських військ, так і проти нацистів. Детально охарактеризовано мотиви створення та дії військових формувань «Нахтігаль», «Роланд» та дивізії «Галичина». Подається в посібнику матеріал про «Буковинський курінь». Зокрема зазначено, що «Буковинський курінь» був розформований нацистами через приналежність багатьох членів до ОУН, багато членів куріння в надалі воювало проти нацистів у Франції, дехто згодом став громадянином цієї країни. Недоліком посібника можна вважати уникнення характеристики про українсько-польське військово-політичне протистояння на Волині та Галичині.

Широкого розголосу в засобах масової інформації набув посібник для вчителів під назвою «Україна і Росія на перехрестях історії», надрукований

⁵⁷⁷ Загорулько Ю. Висвітлення українського націоналістичного руху в курсі "Історія України" у старшій школі. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 50. С. 158.

⁵⁷⁸ Історія України: посіб. для 10–11 кл. / Б. Галайко та ін. Львів: ЛА «Піраміда», 2012. 256 с.

наприкінці грудня 2012 р. Посібник став напрацюванням Українсько-російської робочої групи з розробки спільного навчального посібника для вчителів історії, яка була створена у жовтні 2010 р. Хоч комісія не дійшла згоди щодо концепції спільного підручника з історії України⁵⁷⁹ через проросійське лобі в МОН, та все ж було вирішено українською стороною видати цей посібник. Як і слід було очікувати, в четвертому модулі⁵⁸⁰ характеристика вкладу ОУН та УПА у визвольний рух відсутня. За словами істориків і в Росії і в Україні такий «проект модерності» незавершений, відтак на даному етапі спільний підручник є політично кон'юнктурним гаслом, а спільний посібник – редукацією цього гасла у політичній практиці⁵⁸¹.

В окрему групу видань з історії України слід виділити підручники для 5 класу, які мають узагальнювальний характер, їхнє головне завдання чітко та лаконічно подати основні віхи історії України для учнів молодшого віку. В основу викладу матеріалу було покладено «Вступ до історії України», який неодноразова перевидавався, авторства В. Власова у співавторстві з різними авторами. Особливо поширеним в середині 2000-х років набув підручник В. Власова та О. Данилевської⁵⁸². Другій світовій війні автори приділяють увагу у параграфі «І знову війна», де охарактеризовано дві течії українського руху опору. У спеціальній таблиці детально пояснена мета та завдання різних підпільних структур. Щодо взаємин з радянськими партизанами та основного завдання УПА, то автори зазначають наступне: «В лісовій та лісостеповій зонах Сумщини й Чернігівщини діяли сотні партизанських загонів, великі з'єднання під командуванням Сидора Ковпака, Олексія Федорова та ін. На Волині й у Поліссі розгорнувся широкий самооборонний повстанський рух. Було створено Українську повстанську армію (УПА)... УПА воювала як проти гітлерівських

⁵⁷⁹ Спільного російсько-українського підручника з історії не буде: науковці не змогли домовитися. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/25jan2011/history.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁸⁰ Колястук О., Шубін О. Україна та Росія на перехрестях історії. Модуль 4: Повсякденне життя радянської людини (друга половина XX ст.). Київ: Освіта, 2012. 78 с.

⁵⁸¹ Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 64.

⁵⁸² Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: підручник для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл.; заг. ред. Ю. Мицик. Київ: Генеза, 2005. 199 с.

загарбників, так і проти Червоної армії, прагнучи створити незалежну Україну»⁵⁸³. У виданні 2013 р.⁵⁸⁴ авторства В. Власова матеріал подано без фактажу, при чому суттєво урізано частину, яка стосується українського визвольного руху в роки Другої світової війни. Збройне протистояння українців у роки Другої світової війни в підручнику В. Власова розглядається як нова трагедія для українських земель, а УПА – рух опору проти окупантів.

Поряд з підручником В. Власова та О. Данилевської, у школах використовували підручники з історії України для 5 кл. авторства В. Мисана⁵⁸⁵. Характерною особливістю підручника є подання матеріалу з малою кількістю фактажу та термінів. В параграфах «Нескорений народ», «Війна» досвідчений педагог-методист В. Мисан коротко подав інформацію про партизанські загони, які діяли на території України в роки Другої світової війни. На думку автора, УПА було сформовано восени 1942 р. в лісах на Волині. Основне завдання УПА полягало у боротьбі на два фронти: «Проти нацистських окупантів та проти радянських військ і партизанів. Вони не бажали бачити на українській землі ні гітлерівців, ні радянської влади»⁵⁸⁶.

Відмінну структуру та виклад має інший підручник з історії України для 5 кл.⁵⁸⁷. Написаний з подачі Д. Табачника та погано оформлений підручник не служив засадам об'єктивності. Автори підручника О. Пометун, І. Костюк, Ю. Малієнко головну увагу приділили радянському міфу «Великої Вітчизняної війни» та жертвності радянського народу. Про радянський подвиг написано досить багато, про опір компартійно-радянській владі – ані слова. В підручнику лише зазначається, що був «рух опору», до якого, з одного боку, входили радянські партизани, а з іншого – УПА. Натомість про С. Бандеру немає жодної згадки, а щодо УПА, одним реченням, прямо заявляється: «Діяльність радянських партизанів та учасників УПА і досі оцінюють по-різному».

⁵⁸³ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: підручник для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. С. 175.

⁵⁸⁴ Власов В. Історія України (Вступ до історії): підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2013. 256 с.

⁵⁸⁵ Мисан В. Вступ до історії України: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2005. 182 с.

⁵⁸⁶ Там само. С. 156–157.

⁵⁸⁷ Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії): підручник для 5 класу. Київ: Освіта, 2013. 191 с.

Не рекомендований МОН, але популярний посібник «Вступ до історії України» львівського педагога А. Закалюка⁵⁸⁸. Посібник став запереченням прорадянської (проросійської) історії України, яку намагалося подати МОН на чолі з Д. Табачником. Діячі ОУН та вояки УПА в посібнику подаються як борці за незалежність України та герої України. Втім, варто зауважити, що посібник насамперед використовували як додатковий матеріал, і особливого поширення він набув тільки на Львівщині й окремих школах західного регіону України.

Прикладом не зовсім якісної методичної складової є посібник для старшокласників Ю. Мицика, О. Бажана, В. Власова⁵⁸⁹. Зокрема київські автори розчиняють історію ОУН та УПА в масиві фактів та довідок. В хронологічно викладеному матеріалі та біографіях провідних націоналістів обминаються судження про причини й зміст поведінки членів ОУН та вояків УПА. Ігнорується українсько-польський конфлікт на Волині та Галичині. Щодо причетності дивізії «Галичина» до воєнних злочинів, то в посібнику зазначається, що на Нюрнберзькому процесі не було представлено конкретних доказів⁵⁹⁰.

Окрему увагу слід звернути на підручники патріотично-військового характеру до курсу «Захист Вітчизни». У цих виданнях літопис українського визвольного руху розглядається крізь призму формування українського війська. Найпоширенішому і часто передрукованому підручнику «Захист Вітчизни»⁵⁹¹ стверджено: ОУН (б) – це організація, яка вела боротьбу за визволення України силами українського народу, без орієнтації на Німеччину та інші держави⁵⁹². На думку авторів, формування ОУН та УПА постійно відчували підтримку та допомогу населення Західної України, проте, позбавлені реальної масової підтримки більшості українського народу, своєї мети не досягли⁵⁹³. В цілому автор лаконічний у своєму викладі дій ОУН та УПА і більше уваги приділяє

⁵⁸⁸ Закалюк А. Вступ до історії України : навч. посіб. для 5-го кл. Львів: Астролябія, 2012. 160 с.

⁵⁸⁹ Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. для старшокласників. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2005. 576 с.

⁵⁹⁰ Там само. С. 464.

⁵⁹¹ Бак М., Квашньов Ю., Литвиненко А. Захист Вітчизни: підруч. для 10-11 кл. загальноосвіт. навч. закладів.; за ред. Ю. Квашньова та А. Литвиненка. Київ: Вежа, 2006. 448 с.

⁵⁹² Там само. С. 46.

⁵⁹³ Там само. С. 47.

радянським партизанам. Водночас відзначається участь підневільних українців у збройних формуваннях білої і червоної Росії; замовчується примусовий характер набору українців до російської армії як царської, так і «Збройних Сил СРСР». До слова, розділ «Вогнева підготовка» підручника «Захист Вітчизни» написаний не українською літературною мовою, а «малорасейським» суржилом. Автор розділу дванадцятий рік вперто не помічає «Російсько-українського словника для військовиків», надрукованого військовим видавництвом «Варта» у 1996 р. та рекомендованим як нормативний словник Міністерством оборони України.

В підручнику «Захист Вітчизни»⁵⁹⁴ (2011) УПА згадується лише одним коротким реченням – констатацією не зовсім вдалого факту, що вона діяла на Західній Україні. Основна увага приділяється українцям, які воювали в Радянській армії.

Зауважимо і те, що в добу президентства В. Януковича активно нав'язувалася думка суспільству про необхідність створення спільного українсько-російського підручника, який би мав би виробити спільну політику пам'яті; рух опору на території СРСР мав відображати лише його радянську складову (діяльність партизанських загонів та радянського підпілля), натомість антирадянські національні збройні формування на зразок УПА мали підватися критиці. Влучну думку з цього приводу висловив львівський методолог історії Л. Зашкільняк: «Замовчування цих питань (ОУН та УПА) у ситуації підвищеної чутливості до них суспільства є помилковим, адже воно підриває довіру до «науковості» підручника в цілому»⁵⁹⁵.

Про значення та вплив на формування свідомості населення засобами шкільних підручників з історії України можна судити за соціологічними даними. Одне з таких анкетувань було проведено у 2007 р. Запитання, запропоновані 216 одинадцятикласникам чотирьох шкіл м. Бердянська (Запорізька обл.), були спрямовані на виявлення певних образів історії ХХ ст., що закарбувалися в їхній

⁵⁹⁴ Захист Вітчизни: підруч. для учнів 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. рівень стандарту для хлопців / І. Герасимів та ін. Тернопіль: Видавництво «Астон», 2011. 280 с.

⁵⁹⁵ Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії). *Шкільна історія очима істориків-науковців*: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упорядник Н. Яковенко. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 81.

пам'яті. Під час анкетування учні не користувалися жодними підручниками, покладаючись лише на власну пам'ять. Узагальнюючи відповіді учнів, експерти ствердили, що ХХ ст. уявляється школярами як століття воєн, конфліктів та постійних протистоянь. Саме ці події й процеси зумовили його періодизацію⁵⁹⁶.

Знаковою подією у формуванні образу УПА в українських школярів стало відзначення 70-річчя від її створення. У Західних областях України уроки пройшли з акцентом на героїзм ОУН та УПА, чому сприяли методичні розробки подібних уроків. Наприклад, один зі сценаріїв першого уроку називався «Українська Повстанська Армія у вирі боротьби (До 70-річчя УПА)»⁵⁹⁷. Аналіз структури даного уроку показує: основне завдання подібних занять – формування в учнів національної історичної пам'яті та поглиблення розуміння понять, пов'язаних із українським визвольним рухом. По-іншому до річниці УПА підійшли на Сході України. Так, у Луганську за приклад виховання патріотизму було взято не УПА, а радянську підпільну молодіжну організацію «Молоду гвардію», 70-річчя створення якої також відзначалося 2012 р. У зв'язку з цим Луганський навчально-методичний центр спеціально видав для вчителів методичні рекомендації⁵⁹⁸.

Як бачимо, в сучасних шкільних підручниках є певна інформація про український визвольний рух середини ХХ ст., однак вона дуже часто не систематизована та неструктурована, й випадає з європейського антифашистського руху опору. В підручниках відсутні картосхеми українського підпілля на Заході та Сході України, прізвища членів Проводу ОУН, командирів повстанських сотень. Практично не згадуються праці визначного ідеолога повстанського руху Петра Федун (Полтава), які нещодавно опублікував Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁵⁹⁹.

⁵⁹⁶ Баханов К. Історія ХХ ст. в уявленнях одинадятикласників. *Історія ХХ століття*. Нові підходи до змісту шкільного курсу: Історія та правознавство. 2007. Лип.(№ 19-21). С. 10.

⁵⁹⁷ Галина М. «Українська Повстанська Армія у вирі боротьби (До 70-річчя УПА)». URL: <http://lib.exdat.com/docs/21/index-14432.html> (дата звернення: 05.08.2015).

⁵⁹⁸ Молода гвардія: навчальний посібник / укл. В. Тіханова. Луганськ: НМЦ ПТО у Луганській обл., 2012. 112 с.

⁵⁹⁹ Докл. див.: Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів, 2008. 720 с.; Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів, 2013. 896 с.

Для удосконалення змісту та структури шкільних підручників та посібників можемо подати наступні рекомендації. Є велика необхідність висвітлення історії українського визвольного руху періоду Другої світової війни в конкретно взятому регіоні; введення в шкільну літературу з історії України сюжетів, пов'язаних із бойовими діями на території України в роки Другої світової війни польських, румунських та угорських армій; мінімізація пропагандистської риторики у трактуванні історії українського визвольного руху, необхідність аналізу національного складу збройних українських формувань, в яких служило чимало росіян, білорусів, грузин та інших народів СРСР. Вважаємо за необхідне більше уваги приділити характеристиці ролі та місця церкви в духовному збереженні загальнолюдських та національних цінностей. Зміст підручників могли б збагатити сюжети, пов'язані із участю українців у світовому антигітлерівському русі опору. Недоцільно також подавати в шкільній літературі неперевірені узагальнюючі цифри стосовно, яких ведуться дискусії, зокрема щодо кількості жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Слід також пам'ятати, що підручники не повинні бути заполітизовані адже мета шкільної історичної освіти – навчити дитину відрізняти суттєве від несуттєвого, вміти визначати упереджені судження й розуміти алгоритми здійснення певних соціально важливих акцій⁶⁰⁰.

5.2. Навчальна література для вищої школи

Навчальний процес, як і навчальна література для вищої школи, є багатогранною і поєднує різні підходи та практики. Специфікою історичних знань, які опановують студенти у вищих навчальних закладах, є своєрідність методики, яка полягає у застосуванні наукових методів пізнання (загальнонаукових, специфічно історичних та міждисциплінарних). Можна

⁶⁰⁰ Попович О. Висвітлення українського визвольного руху періоду Другої світової війни в шкільних підручниках та посібниках (2005–2014). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 4. С. 74–75.

погодитися з думкою О. Баханова про те, що головне завдання історії у вищій школі, покликане реконструювати минуле наближаючи нас до істини ⁶⁰¹.

Працюючи на семінарських, лабораторних заняттях, опрацьовуючи джерела студенти набували практичних знань, вмінь та навичок, які формували у них оцінювальні судження про історичні події як складової національної пам'яті, та свідомості. У цьому контексті національну пам'ять можна розглядати як феномен суспільної свідомості та складову політики пам'яті держави – сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які мали вирішальний вплив на становлення нації, її самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення, та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутнього ⁶⁰².

Підручники та посібники для вищої школи для нас важливі через масовий тираж та доступність у викладі матеріалу. Навчальна література подібного характеру та змісту зазвичай сприймалася апріорі і слугувала, як правило, основним джерелом сприйняття інформації про літопис ОУН та УПА.

Наголосимо на найбільш знакових підручниках та посібниках з історії України, які подавали події Другої світової війни. У навчальному посібнику авторства Я. Шабали ⁶⁰³ український визвольний рух постав в обрізаному вигляді. Автор означає події 1941–1945 рр. як радянсько-німецька війна. Уся інформація збита і суха за викладом. За характеристикою вченого в період Другої світової війни на території України діяло дві течії руху опору: комуністична та націоналістична. До націоналістичної Я. Шабала зараховує ОУН та «Поліську Січ» без будь яких уточнень та коментарів. Щодо утворення УПА зазначено наступне: «Спочатку ОУН не мала зв'язку з УПА ... пізніше, восени 1942 р.,

⁶⁰¹ Баханов К. Специфіка методики навчання історії у вищій школі. URL: <http://vuzlib.com/content/view/239/84/> (дата звернення: 05.08.2015).

⁶⁰² Історична освіта у вищому навчальному закладі як інструмент формування національної пам'яті (Тези доповіді директора Українського інституту національної пам'яті, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Валерія Солдатенка на міжнародній науково-практичній конференції «Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва» (23–25 травня 2011 р., Маріупольський державний університет). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/memory-gov-ua-main-ua-news-detail-452-htm/memory-gov-ua-main-ua-news-detail-452-htm.pdf> (дата звернення: 05.08.2015).

⁶⁰³ Шабала Я. Історія України. Для випускників шкіл та абітурієнтів : навч. посіб. Київ: Кондор, 2005. 268 с.

сформувалися підрозділи під проводом ОУН»⁶⁰⁴. За підрахунками історика, УПА в роки Другої світової війни налічувала від 30 до 100 тис. осіб⁶⁰⁵. Відсутні в навчальному посібнику сюжети пов'язані з українсько-польським протистоянням та повоєнним протистоянням з радянською владою.

Не повним за змістом є навчальний посібник авторства О. Реєнта та В. Шевченко⁶⁰⁶. Дослідники трактують термін рух опору, зазначаючи, що він був національним за своєю суттю, адже його складовими були ОУН (м) та ОУН (б)⁶⁰⁷. Автори неточно характеризують мету створення батальйонів «Роланд» та «Нахтігаль», які у посібнику виступають партизансько-військовими формуваннями. Водночас відсутня важлива інформація щодо українсько-польського військово-політичного протистояння та повоєнного протистояння ОУН та УПА з радянською владою.

Крізь призму боротьби з радянським режимом розглядають діяльність ОУН та УПА Б. Лановик та М. Лазарович⁶⁰⁸. В посібнику зауважено, що ОУН (б) була революційною і мала солідний досвід руху опору, до початку Другої світової війни, на відміну від поляків⁶⁰⁹. УПА стала «грізною військовою силою», і зокрема на Волині сформувала українське державне управління, яке впроваджувало місцеве самоврядування⁶¹⁰. АК автори розглядають як третю силу (поряд з «фашистами та радянськими партизанами»), основне завдання якої полягало у взятті під контроль західноукраїнські землі використовуючи терор проти мирного населення. Зокрема на Холмщині впродовж 1943–1944 рр. поляками було «замордовано» приблизно 5 тис. українців. За характеристикою істориків УПА відповіла адекватною збройною боротьбою проти поляків⁶¹¹. З радянськими партизанами УПА вели безкомпромісну збройну боротьбу. Хоча між деякими партизанськими загонами (з С. Ковпаком) існували домовленості

⁶⁰⁴ Шабала Я. Історія України. Для випускників шкіл та абітурієнтів: навч. посіб. С. 195.

⁶⁰⁵ Там само. С. 196.

⁶⁰⁶ Реєнт О., Шевченко В. Історія України у схемах та таблицях: навч. посіб. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 162 с.

⁶⁰⁷ Там само. С. 125–127.

⁶⁰⁸ Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., випр., і доп. Київ: Знання-Прес, 2006. 598 с.

⁶⁰⁹ Там само. С. 426.

⁶¹⁰ Там само. С. 437.

⁶¹¹ Там само.

про ненапад. Про далекоглядність таких домовленостей можна суди з нападу, за наказом Сталіна, партизанського загону С. Ковпака в тил УПА⁶¹². На переконання авторів посібника провід «ОУН–УПА» вів боротьбу до кінця 1950-х років проти радянського режиму після Другої світової війни оскільки надіявся на зіткнення західних країн і СРСР⁶¹³.

Не чітко подано літопис українського визвольного руху в посібнику авторства В. Литвина⁶¹⁴. Попри великий обсяг матеріалу у посібнику та його перевиданнях не уточнюються сфери діяльності ОУН та конкретні бойові дії поетапно УПА. З назви параграфу випливає, що події 1939–1945 рр. одночасно є як Другою світовою війною так і Великою Вітчизняною війною, хоча автор не пояснює нічим власне твердження. За переконання історика УПА утворилася в жовтні 1942 р. на Волині шляхом об'єднання кількох військово-партизанських частин⁶¹⁵. Відсутня детальна характеристика щодо військових батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд». У виданні за 2008 р. батальйони Нахтігаль та Роланд називаються Дружиною українських націоналістів⁶¹⁶. Позитивним моментом підручника є характеристика протистояння українських націоналістів з нацистами та радянською владою, зокрема вчений наводить статистику та факти. За оцінкою історика «ОУН–УПА» боролася на два фронти⁶¹⁷. Характеризуючи українсько-польський військово-політичний конфлікт автор стверджує, що додатковим фактором ескалації українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни стала заміна українців поляками в допоміжній поліції⁶¹⁸. У підручнику також вказується, що 21–22 квітня 1943 р. частина першої групи під командуванням Дубового (І. Литвинчука) винищила жителів польського села Іванова Долина Костопільського р-ну Рівненської області. Підсумовуючи

⁶¹² Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., випр., і доп. С. 439.

⁶¹³ Там само. С. 442.

⁶¹⁴ Литвин В. Історія України: підручник. Київ: Наукова думка, 2006. 728 с.; Його ж. Історія України: підручник. Київ: Науково-виробниче підприємство “Видавництво Наукова думка” НАН України, 2008. 815 с.; Його ж. Історія України: підручник. Київ: Науково-виробниче підприємство “Видавництво Наукова думка” НАН України, 2010. 830 с.

⁶¹⁵ Литвин В. Історія України: підручник. Київ: Наукова думка, 2006. С. 410.

⁶¹⁶ Литвин В. Історія України: підручник. Київ: Науково-виробниче підприємство “Видавництво Наукова думка” НАН України, 2008. С. 576.

⁶¹⁷ Литвин В. Історія України: підручник. Київ: Наукова думка, 2006. С. 411.

⁶¹⁸ Там само. С. 579.

характеристику українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, історик спрощено зауважує, що у кожного була своя правда⁶¹⁹. Поряд з тим в підручнику відсутня характеристика діям АК, зокрема на Холмщині.

Спрощено висвітлює український визвольний рух В. Литвин у співавторстві з іншими істориками у виданні за 2006 р.⁶²⁰. Вчені наголошують на героїчності боротьби ОУН та УПА за відродження української держави. Відстоюють концепцію двофронтвої боротьби УПА⁶²¹ та дуже коротко характеризують повоєнне протистояння УПА з радянською владою⁶²².

Намагається висвітлити літопис українського визвольного руху посібник за редакцією Л. Дещинського⁶²³. Левову частку посібнику займає пояснення взаємодії українських націоналістів з нацистами. Зокрема історики зауважують, що у досягненні своїх політичних цілей ОУН покладалася на Німеччину⁶²⁴. Результатом такої співпраці стало створення двох батальйонів – Нахтігаль та Роланд. У співпраці з нацистами, на думку авторів посібника, ОУН усвідомлювала усі недоліки такої співпраці⁶²⁵. У виданні за 2005 р.⁶²⁶ історики цитують П. Мірчука у відсутності політичних зобов'язань у співпраці з гітлерівською Німеччиною⁶²⁷ та спростовують причетність батальйону Нахтігаль до вбивств євреїв у Львові⁶²⁸. Детально вчені подають склад українських націоналістів, зокрема вказують, що були три групи українських націоналістів:

⁶¹⁹ Литвин В. Історія України : підручник. Київ: Наукова думка, 2006. С. 579.

⁶²⁰ Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. Литвин та ін.; за ред. В. Литвина. Київ: Знання-Прес, 2006. 400 с.

⁶²¹ Там само. С. 313.

⁶²² Там само. С. 323.

⁶²³ Історія України та її державності: курс лекцій; навчальний посібник для студентів і викладачів вищих навчальних закладів / Л. Дещинський та ін.; за науковою редакцією Л. Дещинського; Міністерство освіти і науки України, Національний університет "Львівська політехніка". Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. 476 с.

⁶²⁴ Там само. С. 351.

⁶²⁵ Там само. С. 351–352.

⁶²⁶ Дещинський Л. Історія України та її державності: навчальний посібник / Л. Дещинський та ін.; за науковою редакцією Л. Дещинського. Серія "Дистанційне навчання". № 25. Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2005. 384 с.; Історія України та її державності: курс лекцій; навчальний посібник для студентів і викладачів вищих навчальних закладів / Л. Дещинський та ін.; за науковою редакцією Л. Дещинського; Міністерство освіти і науки України, Національний університет "Львівська політехніка". Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. 476 с.

⁶²⁷ Дещинський Л. Історія України та її державності: навчальний посібник / Л. Дещинський та ін. Львів, 2005. С. 306.

⁶²⁸ Там само. С. 309.

УНР в екзилі чолі з А. Лівицький, монархісти на чолі з П. Скоропадським, і націоналісти⁶²⁹. Серед груп націоналістів автори посібника зауважують, що ОУН (революційна) яку очолював М. Лебідь першою виступила проти співпраці з гітлерівською Німеччиною⁶³⁰. Недоліком посібника є відсутність характеристики українсько-польського військово-політичного протистояння.

Побіжно характеризують літопис ОУН та УПА Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов⁶³¹. Автори зокрема у виданні навчального посібника за 2008 р. називають батальйони «Нахтігаль» та «Роланд» сформованими дивізіями у складі вермахт⁶³². Аналізуючи українсько-польське протистояння дослідники вказують на першість поляків, які здійснили напади на українців у 1942 р. на Захід від річок Західний Бух та Сян (насамперед на Холмщині)⁶³³. В навчальному посібнику детально охарактеризовано післявоєнне протистояння українських націоналістів з радянською владою, подано біографії лідерів та командирів УПА. У посібнику за 2010 р. історики надають УПА оборонний характер: УПА боронила українське населення не тільки від німецьких «карателів», а й від радянських та польських партизанів⁶³⁴. Подано в посібнику біографію Р. Шухевича⁶³⁵. Вчені акцентують на протистоянні українських націоналістів з гітлерівцями. Зокрема наводиться статистика знищених УПА нацистів у 1943 р.⁶³⁶. Перша реальна сутичка українських націоналістів з нацистами відбулася 7 лютого 1943 р. в м. Володимирець на Рівненщині⁶³⁷. 1944 р. були випущені на волю С. Бандера,

⁶²⁹ Історія України та її державності: курс лекцій; навчальний посібник для студентів і викладачів вищих навчальних закладів / Л. Дещинський та ін. Львів, 2009. С. 352.

⁶³⁰ Там само. С. 357.

⁶³¹ Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. Київ: Видавничий дім "Києво Могилянська академія", 2008. 591 с.; Їх же. Історія України: навч. посіб. Київ: Видавничий дім "Києво Могилянська академія", 2010. 595 с.

⁶³² Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. Київ, 2008. С. 449.

⁶³³ Там само. С. 463.

⁶³⁴ Там само. С. 457.

⁶³⁵ Там само. С. 457–458.

⁶³⁶ Там само. С. 462.

⁶³⁷ Там само. С. 456.

А. Мельник, Я. Стецько, Т. Бороець – але вони відмовилися співпрацювати з гітлерівцями⁶³⁸.

На боротьбі українських націоналістів з нацистами акцентує навчальний посібник авторства О. Каденюка⁶³⁹. Рубіжною датою протистояння між нацистами та націоналістами на думку історика став 1941 р. адже саме тоді «співробітництво» зазнало повного провалу⁶⁴⁰. Описуючи дії радянських партизанів історик наголошує, що на території України радянський партизанський рух не розрісся за своїми масштабами до всенародної війни, адже часто радянські партизани вступали за прямим наказом із Москви у сутички з УПА. Вчений не конкретний у своєму викладі матеріалу про український визвольний рух. Зокрема батальйони Нахтігаль та Роланд автор відразу називає Легіоном українських націоналістів (ЛЮН). Спрощено трактує утворення УПА не вказуючи про протистояння ОУН (б) із загонами Т. Боровця. Тривіально звучить висновок історика про те, що в ході братовбивчої війни постраждали сотні тисяч людей як від рук ОУН–УПА так і від каральних органів радянської влади.

Побіжно підходить до висвітлення літопису ОУН та УПА В. Світлична⁶⁴¹. Авторка у навчальному посібнику наводить загальні дані про взаємозв'язки ОУН з гітлерівською Німеччиною без будь-яких коментарів. Спрощено зазначає про виникнення УПА як відповідь на масові репресії окупантів. Щодо конфлікту з українців з поляками В. Світлична обмежується лише згадкою про те, що водночас із боротьбою проти німецьких окупантів та радянських партизанів УПА довелося вирішувати складну проблему україно-польських взаємин, які мали історичне коріння і час від часу загострювалися до збройної конфронтації⁶⁴².

⁶³⁸ Мищик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. Київ, 2008. С. 464.

⁶³⁹ Каденюк О. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2005. 396 с.; Його ж. Історія України: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2008. 408 с.; Каденюк О., Сивирин М. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти. 2-ге вид. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2010. 395 с.

⁶⁴⁰ Каденюк О. Історія України: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2008. С. 203.

⁶⁴¹ Світлична В. Історія України: навч. посіб. 4-те вид. Київ: Каравела, 2006. 308 с.; Її ж. Історія України: навч. посіб. 5-те вид. Київ: Каравела, 2008. 400 с.; Її ж. Історія України: навч. посіб. / ред. Ю. Алексєєва. 3-те вид. Київ: Каравела, 2005. 408 с.

⁶⁴² Світлична В. Історія України: навч. посіб. 4-те вид. Київ: Каравела, 2006. С. 263.

Характерно, що в наступних перевиданнях навчального посібника інформація про український визвольний рух залишалася без змін.

В загальних рисах характеризує літопис ОУН та УПА навчальний посібник авторства М. Пасічника⁶⁴³. Історик вказує на те, що ОУН ще до Другої світової війни співпрацювала з нацистською Німеччиною. Наслідком такої співпраці стало створення дох батальйонів Нахтігаль та Роланд. Однак репресії нацистів проти членів ОУН змусили воювати українських націоналістів з гітлерівцями. Дослідник подає кількість боїв та статистику українсько-німецького протистояння⁶⁴⁴. Детально вчений зупиняється на протистоянні українських націоналістів з радянською владою. Зокрема про рейд Ковпака та його наслідки⁶⁴⁵. За характеристикою автора після закінчення Другої світової війни рух УПА був масовий за своїм спрямуванням⁶⁴⁶. У виданні за 2011 р.⁶⁴⁷ автор повторює стрижневі тези діяльності українського визвольного руху. Уточнюючого характеру набула характеристика повоєнного протистояння, яке було спрямоване проти загонів НКВС, членів більшовицької партії і тих хто співпрацював з радянським режимом⁶⁴⁸. Загалом дії УПА наближали звільнення України від німецьких окупантів⁶⁴⁹.

Героїзує український визвольний рух В. Остафійчук⁶⁵⁰. За характеристикою вченого ОУН до початку німецько-радянської війни вступила в контакти з гітлерівською Німеччиною⁶⁵¹. Історик не вказує на причини та наслідки подібної взаємодії, не називає з якими інституціями співпрацювала ОУН. Розлогу інформацію дослідник подає про протистояння УПА з радянською владою в роки війни та після її закінчення. Позитивним моментом можна вважати

⁶⁴³ Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2006. 735 с.

⁶⁴⁴ Там само. С. 574–575.

⁶⁴⁵ Там само. С. 576.

⁶⁴⁶ Там само. С. 591.

⁶⁴⁷ Пасічник М., Пасічник С., Василишин О. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / 2-ге вид., стер. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 760 с.

⁶⁴⁸ Там само. С. 562.

⁶⁴⁹ Там само. С. 559.

⁶⁵⁰ Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2006. 422 с.

⁶⁵¹ Там само. С. 300–301.

характеристику діяльності визвольного руху періоду Другої світової війни на Чернігівщині, Волині, Донбасі ⁶⁵². Негативним моментом відсутність в навчальному посібнику характеристики українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни.

Емоційне забарвлення має висвітлення українського визвольного руху в роки Другої світової війни у навчальному посібнику В. Короля з грифом рекомендації МОН ⁶⁵³. За характеристикою автора ОУН на початку війни виступила в союзі з Німеччиною ⁶⁵⁴. Наслідком цього союзу було створення дох батальйонів – «Нахтігаль» та «Роланд», які називаються істориком відразу Дружиною українських націоналістів (ДУН). Історик подає розлогу характеристику протистояння УПА з радянською владою в часи Другої світової війни ⁶⁵⁵ та після війни ⁶⁵⁶. За характеристикою вченого протистояння УПА та АК мала етнічне забарвлення. АК «вирізала» більшість місцевого українського населення Холмщини, а оунівці так само вчинили з поляками Волині (при цьому автор вказує, що українська сторона вважає першопочатковими події на Холмщині 1942 р.). Стосовно чисельності жертв, то, за О. Субтельним, історик називає 60–80 тис. польських чоловік, жінок і дітей, що їх знищили «загони» служби СБ ОУН ⁶⁵⁷. У наступному виданні цього ж посібника за 2008 р. ⁶⁵⁸ дії ОУН постають як народна боротьба, а УПА стала складовою партизанського руху ⁶⁵⁹. Коротко в посібнику подано інформацію про українсько-нацистське протистояння ⁶⁶⁰, інформація про українсько-польське протистояння залишалася без змін. Одним реченням охарактеризовано боротьбу ОУН та УПА після війни ⁶⁶¹.

⁶⁵² Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. С. 305–306.

⁶⁵³ Король В. Історія України: навч. посіб. Київ: Вид. центр. „Академія”, 2005. 496 с.; Його ж. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. Київ: ВЦ „Академія”, 2008. 496 с.

⁶⁵⁴ Король В. Історія України: навч. посіб. Київ: Вид. центр. „Академія”, 2005. С. 381.

⁶⁵⁵ Там само. С. 382.

⁶⁵⁶ Там само. С. 391–392.

⁶⁵⁷ Там само. С. 383.

⁶⁵⁸ Король В. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. Київ: ВЦ „Академія”, 2008. 496 с.

⁶⁵⁹ Там само. С. 381.

⁶⁶⁰ Там само. С. 382.

⁶⁶¹ Там само. С. 391.

Висвітлено діяльність українського визвольного руху в популярному навчальному посібнику О. Бойка⁶⁶². Автор подає короткі та вдалі коментарі щодо окремих сюжетів військово-політичної діяльності ОУН та УПА, наводить біографії провідних діячів українських націоналістів. Історик намагається висвітлити діяльність українського визвольного руху у всіх його аспектах. В окремому розділі «збройна боротьба ОУН–УПА в 1941–1944рр.» автор наголошує на революційності ОУН (б) та її орієнтацію на гітлерівську Німеччину. Щодо ідеології українських націоналістів у підручнику зауважується, що обидві ОУН залишалися вірними інтегральному націоналізму і ставили перед собою одну мету – незалежну Україну⁶⁶³. Історик не заперечує насильного залучення загонів Т. Бульби-Боровця ОУН (б) до власних формувань⁶⁶⁴. Щодо відносин українських націоналістів з нацистами вчений подає висновок О. Субтельного: кожна сторона прагнула використати іншу у власних, часто протилежних цілях⁶⁶⁵. Лояльніше до нацистів ставилися ОУН (м)⁶⁶⁶. Наводиться в посібнику дані про протистояння українських націоналістів з нацистами⁶⁶⁷. До ескалації у військово-політичного конфлікту українських націоналістів з поляками, на думку О. Бойка, спричинилися масові вбивства АК українців Холмщини і Підляшшя у 1942 р. Автор відзначає безуспішність спроб керівництва УПА і митрополита А. Шептицького досягнути порозуміння. Жертвами подій стали десятки тисяч мирних жителів – і українців, і поляків⁶⁶⁸.

В підручнику авторства С. Євсеєнка⁶⁶⁹ український рух опору не був однорідний із самого початку. За характеристикою історика обидві ОУН орієнтувалися на Німеччину⁶⁷⁰. Автор вказує, що у німецькій армії було створено

⁶⁶² Бойко О. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид., випр., і доп. Київ: Академвидав, 2007. 688 с.

⁶⁶³ Там само. С. 475.

⁶⁶⁴ Там само. С. 479.

⁶⁶⁵ Там само. С. 475.

⁶⁶⁶ Там само. С. 477.

⁶⁶⁷ Там само. С. 481–482.

⁶⁶⁸ Там само. С. 480–481.

⁶⁶⁹ Євсеєнко С., Грив В. Історія України: сучасний погляд: підручник; Донец. акад. автомобил. трансп. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2012. 321 с.

⁶⁷⁰ Там само. С. 234–235.

українське збройне об'єднання ЛУН⁶⁷¹. Після війни радянське командування для боротьби з УПА створила цілу армію НКВС⁶⁷². В підручнику подані короткі біографії члені ОУН та вояків УПА.

За означенням С. Цвілюка⁶⁷³ в русі опору діяло два самостійні напрямки: радянський комуністичний та український націоналістичний⁶⁷⁴. Український націоналістичний рух опору головним чином створений та репрезентований ОУН, яка створила і керувала УПА⁶⁷⁵. На думку історика, лідери українського «чинного націоналізму», були введені в оману нацисткою пропагандою, тому сподівалися на співпрацю з Німеччиною⁶⁷⁶. В цілому автор підсумовує: «ОУН та УПА, як і весь рух опору в тилу нацистів, наближував звільнення України та загальний крах Третього Рейху»⁶⁷⁷.

Більше уваги висвітленню ОУН приділяє С. Алексєєв⁶⁷⁸. Зокрема в посібнику подано детально діяльність ОУН в міжвоєнний період. ОУН подається як цілісна організація, яка з ентузіазмом зустріла напад Німеччини на СРСР. Головною метою ОУН було скористатися війною і розширити свій вплив на всю Україну⁶⁷⁹. Щодо характеристики УПА то автор тільки зазначає, що її очолював Р. Шухевич.

Обмежену інформацію про український визвольний рух подає навчальна література авторства Ю. Бадаха⁶⁸⁰. В навчальному посібнику з історії України літопис українського визвольного руху зводиться до констатації факту існування без характеристики, відсутня інформації про українсько-польське протистояння.

⁶⁷¹ Євсеєнко С., Гриб В. Історія України: сучасний погляд: підручник. С. 235.

⁶⁷² Там само.

⁶⁷³ Цвілюк С. Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять. Одеса: Астропринт, 2014. 295 с.

⁶⁷⁴ Там само. С. 202.

⁶⁷⁵ Там само.

⁶⁷⁶ Там само. С. 203.

⁶⁷⁷ Там само. С. 204.

⁶⁷⁸ Алексєєв Ю. Історія України: навч. посіб. Київ: КСУ, 2005. 338 с.; Алексєєв Ю., Довбна О., Лашенко Є. Історія України: короткий курс лекцій (для студентів вузів усіх спеціальностей та усіх форм навчання). Краматорськ: ДДМА, 2007. 228 с.

⁶⁷⁹ Там само. С. 203.

⁶⁸⁰ Бадах Ю. Історія України. Практикум: навч. посіб. Київ, 2011. 408 с.

Тенденційно підібрано джерела в практикумі, зокрема лише одне джерело (коментар Я. Грицака)⁶⁸¹ говориться про протистояння з радянською владою.

Обмежений виклад матеріалу про український визвольний рух подає історія України авторства С. Кульчицького, Ю. Мицика, В. Власова⁶⁸². В посібнику подається фактажно інформація про Другу світову війну, однак відсутня характеристика діяльності ОУН, про УПА без характеристики згадується лише місце та час діяльності. Детально охарактеризовано післявоєнне протистояння українських націоналістів і радянської влади⁶⁸³.

Характеризує літопис ОУН та УПА донецький навчальний посібник авторства О. Мармазової та О. Романуха⁶⁸⁴. За оцінкою вчених ОУН внесла значний вклад у розвиток руху опору. За підтримки Німеччини було сформовано ЛУН («Нахтігаль» і «Роланд»)⁶⁸⁵. Дослідники детально характеризують протистояння українських націоналістів з нацистами, зокрема вказують на перший бій 7 лютого 1943 р., подається в посібнику статистика щодо людських та матеріальних втрат українських націоналістів. Автори також зауважують, що між українськими націоналістами та гітлерівцями не були союзницькі відносини, а вимушені кроки обох сторін⁶⁸⁶. В посібнику детально описано післявоєнне протистояння УПА з радянською владою⁶⁸⁷.

Розкриває діяльність українського визвольного руху посібник авторства О. Уривалкіна⁶⁸⁸. За характеристикою історика рух опору в Україні в роки Другої світової війни увібрав у себе сили, які стояли на різних політичних позиціях. Посібник компактний за викладом матеріалу. Основний зміст про літопис українського визвольного руху подається в таблиці⁶⁸⁹. В посібнику

⁶⁸¹ Бадах Ю. Історія України. Практикум: навч. посіб. С. 302.

⁶⁸² Кульчицький С., Мицик Ю., Власов В. Історія України: повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів: довідник для абітурієнтів та школярів. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ: Літера ЛТД, 2012. 528 с.

⁶⁸³ Там само. С. 415–416.

⁶⁸⁴ Мармазова О., Романуха О. Історія України : навч. посіб. для студ. екон. і торг. спец. та слухачів підготов. відня; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Донецьк: ДонНУЕТ, 2012. 445 с.

⁶⁸⁵ Там само. С. 346.

⁶⁸⁶ Там само. С. 347.

⁶⁸⁷ Там само. С. 362–364.

⁶⁸⁸ Уривалкін О. Історія України. Кінець XVII – початок XXI століття: посібник. Київ: КНТ, 2007. 436 с.

⁶⁸⁹ Там само. С. 275.

поміщено біографію Провідника ОУН С. Бандери та генерала УПА Р. Шухевича⁶⁹⁰. Зазначається, що ОУН (б) виступила проти створення дивізії Галичина⁶⁹¹. Характеризуючи боротьбу українських націоналістів з нацистами автори не категоричні у висновках, адже на переконання дослідників боротьба з гітлерівцями має білі плями⁶⁹². Щодо українсько-польського військово-політичного протистояння вчені одним реченням заявляють про першість у конфлікті АК⁶⁹³. Детально характеризується в посібнику повоєнне протистояння українських націоналістів з радянською владою. Негативним моментом посібника є подання дискусійних маніпулятивних тверджень зокрема автори посібника стверджують, що Р. Шухевич був гауптманом у батальйоні Нахтігаль⁶⁹⁴.

Спрямовує на зорове запам'ятання історія України у схемах та таблицях авторства О. Гісема та О. Мартинюка⁶⁹⁵. Автори не хронологічно та вибрано подають найважливішу на їх переконання інформацію яка стосується подій Другої світової війни. Коментуючи українсько-польський військово-політичний конфлікт автори однобічно зазначають, що основою конфлікту стало ксенофобське ставлення ОУН до поляків. Звідси не зовсім вдалий висновок: одним з головних завдань УПА було знищення поляків, які перешкоджали українцям⁶⁹⁶. У виданні також подано хронологію подій українсько-польського військово-політичного протистояння в роки Другої світової війни⁶⁹⁷. Наводять історики склад, чисельність ОУН та УПА⁶⁹⁸. Не зовсім коректною є об'єднання дослідниками таких військово-політичних формувань як батальйони Нахтігаль та Роланд, дивізію «Галичина», допоміжну українську поліцію та охоронну поліцію в єдину групу під назвою збройні формування українців у складі німецької армії

⁶⁹⁰ Уривалкін О. Історія України. Кінець XVII – початок XXI століття: посібник. С. 279, 283.

⁶⁹¹ Там само. С. 282.

⁶⁹² Там само. С. 287.

⁶⁹³ Там само. С. 285.

⁶⁹⁴ Там само. С. 280.

⁶⁹⁵ Гісем О., Мартинюк О. Історія України: опорні схеми, таблиці, коментарі. 2-ге видання випр., доп. і перероб. Кам'янець-Подільськ: Абетка, 2010. 488 с.

⁶⁹⁶ Там само. С. 386.

⁶⁹⁷ Там само. С. 387–390.

⁶⁹⁸ Там само. С. 391–392.

та каральних органів⁶⁹⁹. Детально автори подають діяльність УПА на завершені та після Другої світової війни⁷⁰⁰.

Короткі та не завжди обґрунтовані тези про ОУН та УПА подає навчальний посібник авторства Ю. Лебедєєвої⁷⁰¹. Дослідниця виділяє три течії руху опору в Україні: радянські партизани, підпільники, націоналістичні сили⁷⁰². За суб'єктивною оцінкою історика ОУН сама сформувала УПА⁷⁰³. Першими почали поляки з Підляшшя та Холмщини, а УПА захищала мирне населення⁷⁰⁴. Коротко охарактеризовано протистояння УПА з радянською владою після війни⁷⁰⁵.

Короткі тези про літопис українського визвольного руху подано в історії України авторства В. Губарева⁷⁰⁶: ОУН (м) рішуче відмежувалася від ОУН (б) і пішла на співпрацю з нацистами⁷⁰⁷; Бандерівці примусили об'єднатися усі партизанські загони⁷⁰⁸; УПА знищила 60–80 тис. поляків⁷⁰⁹; УПА не вела активних дій з нацистами тому що не хотіло їх провокувати⁷¹⁰. В підручнику наголошується, що цивільне населення стало заручником повоєнного протистояння УПА з органами радянської влади, основний етап якого тривав до 1953 р.⁷¹¹.

Дуже описово подає інформацію про ОУН та УПА в навчальному посібнику В. Білоцерківського⁷¹². За характеристикою історика українські націоналісти воювали як з Червоною армією так і з «фашистами» з 1943 р.⁷¹³. На думку дослідника, в українсько-польському протистоянні першими почали поляки на

⁶⁹⁹ Гісем О., Мартинюк О. Історія України: опорні схеми, таблиці, коментарі. 2-ге видання. С. 393.

⁷⁰⁰ Там само. С. 396–397.

⁷⁰¹ Лебедєва Ю. Історія України: навчальний посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Київ: Генеза, 2010. 184 с.

⁷⁰² Там само. С. 124.

⁷⁰³ Там само. С. 125.

⁷⁰⁴ Там само.

⁷⁰⁵ Там само. С. 133–134.

⁷⁰⁶ Губарев В. Історія України: конспект лекцій. Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2007. 352 с.

⁷⁰⁷ Там само. С. 250.

⁷⁰⁸ Там само. С. 251.

⁷⁰⁹ Там само. С. 252.

⁷¹⁰ Там само.

⁷¹¹ Там само. С. 269–270.

⁷¹² Білоцерківський В. Історія України: навчальний посібник. Вид. 2-ге, випр. і доп. Харків: “ОВС”, 2007. 576 с.

⁷¹³ Там само. С. 456.

Холмщині⁷¹⁴. Коротко описується протистояння УПА з органами радянської влади після війни⁷¹⁵.

Аналізує історію ОУН та УПА львівський історик К. Кондратюк⁷¹⁶. Дослідник наголошує на трагічній долі українського народу в Другій світовій війні та жертвній боротьбі ОУН та УПА, яка всілякими доступними методами намагалися побудувати незалежну Україну. Інформація про літопис українського визвольного руху подана фактажно. В посібнику присутня характеристика військових батальйонів Нахтігаль та Роланд⁷¹⁷, діяльність Т. Бульби-Боровця⁷¹⁸, побіжно охарактеризовано українсько-польський конфлікт на Волині⁷¹⁹.

На думку М. Потапенко⁷²⁰ ОУН (б) розглядала Німеччину як силу яка сформує військові загони⁷²¹. Історик подає статистику протистояння українських націоналістів з нацистами та органами радянської влади⁷²². Коротко характеризує повоєнне протистояння УПА з радянською владою⁷²³.

Спрощено характеризує діяльність ОУН та УПА навчальний посібник авторства В. Сулько⁷²⁴. Так, автор наголошує лише на загальних фактах взаємозв'язків українських націоналістів з нацистами⁷²⁵. Історик зазначає, що ОУН (б) оцінюють війну Німеччини та СРСР як можливість звільнення України від більшовиків і передумову створення власної держави⁷²⁶. Відсутня в посібнику характеристика українсько-польського військово-політичного протистояння в роки Другої світової війни. Не обґрунтовує автор вживання й окремих оцінювальних тверджень: «ОУН було відведено роль третьої сили», «дії

⁷¹⁴ Білоцерківський В. Історія України: навчальний посібник. Вид. 2-ге, випр. і доп. С. 456.

⁷¹⁵ Там само. С. 478–479.

⁷¹⁶ Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945рр.: навч. посіб. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 260 с.

⁷¹⁷ Там само. С. 219.

⁷¹⁸ Там само. С. 220.

⁷¹⁹ Там само. С. 224.

⁷²⁰ Історія України: навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання неісторичних факультетів / укл. М. Потапенко. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2007. 267 с.

⁷²¹ Там само. С. 120.

⁷²² Там само.

⁷²³ Там само. С. 123–124.

⁷²⁴ Сулько В. Історія України: навч. посіб. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т., Каф. історії України. Рівне : Вид. О. Зень, 2011. 543 с.

⁷²⁵ Там само. С. 289–292.

⁷²⁶ Там само. С. 289.

інтегральних націоналістів», «на весні 1943 р. військові формування ОУН (б) об'єдналися з УПА»⁷²⁷. В цілому за висновком дослідника боротьба ОУН–УПА проти радянських сил польських і чехословацьких каральних загонів тривала аж до середини 60-х р.⁷²⁸.

Наголосимо на тому, що ряд підручників та посібників негативно та суб'єктивно подає інформацію про літопис українського визвольного руху. Зокрема результатом такої характеристики про ОУН та УПА стає її обірваність, відсутність зовнішньополітичного та внутрішнього контексту, зведення усієї інформації про літопис українських націоналістів до загальновідомої довідки. Зокрема в навчальному посібнику авторства З. Гриценко⁷²⁹ по одному реченню охарактеризовано діяльність ОУН та УПА: «результатом переговорів з гітлерівською Німеччиною стало утворення двох батальйонів Ніхтігаль та Роланд»⁷³⁰; «В Україні діяло дві основні течії руху опору – підпільна комуністична та «ОУН–УПА»⁷³¹.

В навчальному посібнику Н. Котова⁷³² ОУН (б) примусово сформувала загони УПА. Коротко автор згадує про чисельний склад УПА. Одне загальне речення про АК⁷³³. Повоєнне протистояння УПА з радянською владою характеризує під назвою «радянська-2»⁷³⁴.

В посібнику О. Каденюк⁷³⁵ військові батальйони «Нахтігаль» та «Роланд» називаються відразу ЛУН⁷³⁶. Зазначається, що у працях радянських істориків ОУН та УПА фігурували як об'єкт критики⁷³⁷. АК хотіла закріпити польськість на українських землях⁷³⁸. Описує в цифрах бої з НКВС⁷³⁹.

⁷²⁷ Сулько В. Історія України: навч. посіб. С. 290–291.

⁷²⁸ Там само. С. 292.

⁷²⁹ Гриценко З. Історія України (15 лекцій): навч. посіб. / Харк. нац. аграр. ун-т. ім. В. Докучаєва. 2-е вид., виправл. і доповн. Харків: Факт, 2006. 256 с.

⁷³⁰ Там само. С. 214.

⁷³¹ Там само. С. 217.

⁷³² Котова Н. Історія України: навч. посіб. для неспеціальних факультетів. Харків: ТОВ "Одіссей", 2005. 416 с.

⁷³³ Там само. С. 245–247.

⁷³⁴ Там само. С. 250–251.

⁷³⁵ Каденюк О., Сивирин М. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти., 2-ге вид. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2010. 395 с.

⁷³⁶ Там само. С. 215.

⁷³⁷ Там само. С. 221.

⁷³⁸ Там само. С. 222.

⁷³⁹ Там само. С. 226.

В київському навчальному посібнику вміщена характеристика міжвоєнної діяльності ОУН⁷⁴⁰. Автори вживають не зовсім коректне поняття Легіон українських націоналістів щодо діяльності батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд»⁷⁴¹. Описуючи карпатський рейд С. Ковпака історики нічого не говорять, що за наказом Москви червоні партизани задали удару по УПА⁷⁴². Відсутні коментарі вчених щодо протистояння ОУН (б) з Т. Бороцем⁷⁴³, факт звільнення лідерів ОУН у 1944 р.⁷⁴⁴. У підсумку автори підручника зазначають, що у 1952 р. УПА як масова озброєна сила припинила своє існування⁷⁴⁵.

Про це зокрема вказується і в навчальному посібнику І. Гавриленка⁷⁴⁶. За характеристикою дослідника ОУН (б) сподівалася, що ці частини стануть ядром для розбудови майбутньої національної армії⁷⁴⁷.

За оцінкою Г. Казьмирчука, А. Коцура, О. Вербового⁷⁴⁸ національно-визвольна боротьба проходила під проводом ОУН та УПА⁷⁴⁹. Автори підручника згадують про розкол ОУН⁷⁵⁰, називають батальйони Нахтігаль та Роланд ЛУН⁷⁵¹. Позитивним моментом підручника є характеристика діяльності ОУН (м) та ОУН (б) на початок німецько-радянської війни. Недоліком підручника можна вважати відсутність подачі протистояння українських націоналістів з гітлерівцями. Повторюють вчені ті ж самі тези щодо українського визвольного руху в роки Другої світової війни і в російськомовному підручнику⁷⁵².

Намагається подати літопис українського визвольного руху в таблицях Н. Ісакова⁷⁵³. Основні висновки з візуального матеріалу посібника можна зробити

⁷⁴⁰ Гарін В., Кіпчар І., Кондратенко О. Історія України: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. С. 161.

⁷⁴¹ Там само. С. 165.

⁷⁴² Там само. С. 171–172.

⁷⁴³ Там само. С. 173.

⁷⁴⁴ Там само. С. 175.

⁷⁴⁵ Там само. С. 181.

⁷⁴⁶ Гавриленко І. Історія України: навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей. Полтава: АСМІ, 2005. 178 с.

⁷⁴⁷ Там само. С. 135.

⁷⁴⁸ Історія України: підручник / Г. Казьмирчук та ін.; ред. Г. Казьмирчука. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. 695 с.

⁷⁴⁹ Там само. С. 551.

⁷⁵⁰ Там само. С. 552.

⁷⁵¹ Там само.

⁷⁵² История Украины: учеб. для иностр. студ. высш. учеб. заведений / Г. Казьмирчук и др.; ред. Г. Казьмирчука. Киев: Издательско-полиграфический центр. Киевский университет., 2010. 631 с.

⁷⁵³ Ісакова Н., Кропивко О., Паламарчук Н. Історія України. Київ: Аграрна освіта, 2005. 218 с.

наступні: ОУН об'єднала у жовтні 1942 р. в усі підпільні загони українців в УПА; УПА діяла проти АК, нацистів та більшовиків.

В навчальному посібнику А. Мельника⁷⁵⁴ рух опору створений і спрямований ОУН на боротьбу з окупаційними силами⁷⁵⁵. Довідкова інформація подається в посібнику про батальйони «Нахтігаль» та «Роланд». У висновках автор зазначає, що УПА боролася на два фронти⁷⁵⁶.

Наголошує на загальних фактах з літопису ОУН та УПА А. Безуглий⁷⁵⁷. Автор стислий у своєму викладі, більше уваги приділяє характеристиці загальному перебігу боїв Червоної армії. До позитивних моментів посібника можна віднести характеристику українсько-польського військово-політичного протистояння.

Серед навчальної літератури виділяються підручники та посібники з упередженим та відверто негативним ставленням до літопису українського визвольного руху. Серед такого роду навчальної літератури можемо виділити наступні підручники та посібники з відкритою критикою в адрес ОУН та УПА. Насамперед це стосується історії України авторства В. Семенченка⁷⁵⁸. Викладаючи матеріал в науково-публіцистичному стилі автор виключно звертає на факти та події про, які не пишуть або мало згадують інші дослідники. За характеристикою дослідника ОУН це зразок фашистського тоталітарного режиму в Італії; протистояння між ОУН (б) та ОУН (м) носило кривавий характер (всього бандерівці «ліквідували» до 4 тис. мельниківців); конфлікт між українцями та поляками наскрізь дискусійний та зумовлений діями третьої сторони; співпраця українських націоналістів з гітлерівською Німеччиною мала взаємовигідний характер і виходила з ідеології ОУН⁷⁵⁹.

⁷⁵⁴ Мельник А. Історія України: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 88 с.

⁷⁵⁵ Там само. С. 67.

⁷⁵⁶ Там само. С. 68.

⁷⁵⁷ Історія України (для студентів всіх бакалаврських напрямів): навчальний посібник / Безуглий А. та ін. Вінниця: ВНТУ, 2008. 118 с.

⁷⁵⁸ Семенченко В. Історія України: Прихована правда: від козацьких часів до сьогодення. Харків: Видавн. Дім «Школа», 2010. 400 с.

⁷⁵⁹ Там само. С. 320–335.

Вчений називає вояків УПА бойовиками. Згадує про «Дерманську трагедію» 1944–1948 рр. в якій за оцінкою автора СБ ОУН знищила 450 жителів ⁷⁶⁰. Історик також обурюється чому Д. Клячківському стоїть пам'ятник в м. Рівне (вул. Соборна 16) ⁷⁶¹.

Необґрунтовані тези про ОУН та УПА подає В. Іваненко та Г. Кривчик ⁷⁶². В загалом короткому за обсягом навчальному посібнику автори невдало об'єднують такі військові формування як «Нахтігаль» та «Роланд», Поліська січ, УПА та дивізія «Галичина» у «збройну третю силу ОУН» ⁷⁶³. Використовують історики і не зовсім наукові терміни. Зокрема вказують, що «бандерівці» виявили більшу активність, щоб зашкодити діям радянських партизанів ⁷⁶⁴. Викликає заперечення у дослідників й існування УПА як цілісної армії відповідно до воєнного часу. Така характеристика зокрема помітна в означенні діяльності УПА як терористичної, обмеженої у своїй силі та виключно направленої на підриг просування Червоної армії в Україні ⁷⁶⁵. Українсько-польське протистояння зводиться до короткої згадки і зазначення, що першими почали поляки на Холмщині ⁷⁶⁶.

Неоднозначну оцінку українським націоналістам подає харківський навчальний посібник з історії України ⁷⁶⁷. За характеристикою авторів керівництво ОУН скористалося відступом Червоної армії, вважаючи німців своїми союзниками. В русі опору було дві течії: комуністичне й українське підпілля, останнє боролось за незалежну Україну. Дискусійна інформація подається в посібнику щодо Р. Шухевича. Зокрема зазначається, що генерал УПА у батальйоні «Нахтігаль» та 201-й батальйон допоміжної поліції брав участь у

⁷⁶⁰ Семенченко В. Історія України: Прихована правда: від козацьких часів до сьогодення. С. 333.

⁷⁶¹ Там само. С. 335.

⁷⁶² Іваненко В., Кривчик Г. Історія України: нав. посіб. для студ. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2012. 184 с.

⁷⁶³ Там само. С. 133.

⁷⁶⁴ Там само. С. 134.

⁷⁶⁵ Там само.

⁷⁶⁶ Там само.

⁷⁶⁷ Історія України: навч. посіб. / Г. Каніщев та ін. Харків: Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського "Харківський авіаційний інститут", 2014. 447 с.

каральних акціях окупантів проти радянських партизанів на території Білорусі ⁷⁶⁸. УПА провела операцію по встановленню контролю над територією Волині яка отримала назву «Волинська різня», її жертвами стали 50–60 тис. польських мирних жителів ⁷⁶⁹. ОУН та УПА після вигнання нацистів з території України зосередила свою увагу на організації терору в тилу Червоної армії і проти органів радянської ладі у Західній Україні ⁷⁷⁰. Хоча автори підсумовують що український визвольний рух після війни мав народний характер ⁷⁷¹.

Дискусійним є посібник авторства Р. Іванченко ⁷⁷². Авторка наводить багато фактажу, але невдало і помилково ним оперує. Так, батальйони «Нахтігаль» і Роланд відразу виступають похідними групами ОУН (б), а польський еміграційний уряд обопільно співпрацює з гітлерівською Німеччиною, щоб захопити західноукраїнські землі. С. Бандера виступав проти створення дивізії «Галичина» та основним ворогом бачив СРСР ⁷⁷³. Національно-визвольний рух у західних землях України переважно пішов у підпілля, а на весні 1942 р. він розгорнув свою діяльність збройно, виникла УПА ⁷⁷⁴. Від березня 1943 р. починаються систематичні антинацистські виступи ⁷⁷⁵. Щодо українсько-польського військово-політичного конфлікту в роки Другої світової війни Р. Іванченко наголошує на шовіністичному ставленні поляків, зокрема польський еміграційний уряд не визнавав Акт відродження української держави від 30 червня 1941 р. і хотів за допомогою гітлерівців повернути собі втрачені землі. Авторка також характеризує польські військові загони, які розстрілювали мирних жителів ⁷⁷⁶.

Окремо можемо також виділити підручники та посібники, які навмисне оминають тематику українського визвольного руху в роки Другої світової війни

⁷⁶⁸ Історія України: навч. посіб. / Г. Каніщев та ін. С. 235.

⁷⁶⁹ Там само.

⁷⁷⁰ Там само. С. 238.

⁷⁷¹ Там само. С. 254.

⁷⁷² Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності: навчальний посібник для вузів. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: МАУП, 2006. 622 с.

⁷⁷³ Там само. С. 415–416.

⁷⁷⁴ Там само. С. 421.

⁷⁷⁵ Там само. С. 422.

⁷⁷⁶ Там само. С. 424–426.

поряд з розлогою характеристикою діям Червоної армії та органам радянської влади. Зокрема до такої навчальної літератури відноситься історія України авторства Н. Черкашина де літопис українського визвольного руху висвітлюється всього на двох сторінках⁷⁷⁷ зі згадуванням про існування ОУН та УПА як таких. Препаровані тези про ОУН та УПА подає короткий курс лекцій авторства С. Алексєєва, О. Довбна, Є. Лашенко⁷⁷⁸. Поряд з довідковою інформацією про український визвольний рух контрастує розлога негативна характеристика героїки ОУН та УПА В. Ющенком. В навчальному посібнику авторства Р. Руденко⁷⁷⁹ негативно оцінюється Акт від 30 червня 1941 р. так само як двофронтowa боротьба УПА⁷⁸⁰. Післявоєнне протистояння УПА та радянської влади характеризує як громадянську війну⁷⁸¹. Нічого конкретного з літопису українського визвольного руху не подає навчальний посібник авторства В. Анісімова⁷⁸², в якому коротко подається час створення ОУН та УПА та основне місце їх діяльності.

До подібного роду можна віднести й навчальний посібник авторства І. Рибак та А. Матвєєва⁷⁸³. Автори констатують, що в роки Другої світової війни мала місце діяльність ОУН та УПА, однак не подають абсолютно характеристику цієї діяльності, не називають діячів та подій пов'язаних з діяльністю українського визвольного руху. Щодо характеристики протистояння українських націоналістів з нацистами автори навчального посібника вказують на заперечення радянською історіографією такого факту. Щодо українсько-польського конфлікту історики відзначають вигоду третьої сторони – «німецьких фашистів». У взаємних

⁷⁷⁷ Черкашина Н. Історія України: від давніх часів до сьогодення: навч. посіб. Київ: ВД "Професіонал", 2005. С. 162–163.

⁷⁷⁸ Алексєєв Ю., Довбна О., Лашенко Є. Історія України: короткий курс лекцій (для студентів вузів усіх спеціальностей та усіх форм навчання). Краматорськ: ДДМА, 2007. 228 с.

⁷⁷⁹ Руденко Р. Історія України : навчально-практичний посібник / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний економічний університет. Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. 152 с.

⁷⁸⁰ Там само. С. 94.

⁷⁸¹ Там само. С. 102–103.

⁷⁸² Анісімов В. Історія України: навчальний посібник / Національний банк України, Університет банківської справи. Київ: УБС НБУ, 2010. 426 с.

⁷⁸³ Рибак І., Матвєєв А. Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 200 с.

терористичних актах загинуло не менше 40 тис. поляків і приблизно стільки ж українців (при цьому жертв не називають мирними жителями краю)⁷⁸⁴.

Відсутній конкретний фактографічний матеріал в навчальному посібнику за головного авторства М. Олійника⁷⁸⁵. Історики детально подають інформації про загальний перебіг Другої світової війни в якому український визвольний рух перебуває на маргінальних позиціях. У виданні історії України за 2012 р. у розділі «Україна у Другій світовій війні» ОУН згадується двічі, а УПА лише один раз. Хоча і підсумовуються: «Свій внесок у перемогу над гітлерівцями зробили ОУН і бійці УПА. Ними було проведено ряд успішних акцій проти вермахту»⁷⁸⁶. Однак це єдина характеристика українському визвольному рухові.

В навчальному посібнику за редакцією С. Смоленського⁷⁸⁷ загально подано інформацію про бойові дії УПА з радянською та німецькою владою, не названо імена, факти цифри. Хоча в посібнику велика кількість джерел конкретно по тематиці Другої світової війни.

Дуже стисло подається літопис українського визвольного руху в навчальному посібнику авторства М. Юрія⁷⁸⁸. Інформація про ОУН та УПА зводиться до короткої інформації. Не наведено характеристики українсько-польського протистояння, хоча й автор стверджує про загибель 80 тис. людей на Волині. Дуже коротко охарактеризовано післявоєнне протистояння українських націоналістів та радянської влади⁷⁸⁹.

Публіцистично і дуже загально подає інформацію про український визвольний рух навчальний посібник авторства О. Голікової⁷⁹⁰. За характеристикою дослідниці націоналістичний рух був представлений

⁷⁸⁴ Рибак І., Матвеев А. Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях. С. 67.

⁷⁸⁵ Олійник С., Ткачук І. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид., випр., і доп. Київ : Новий світ-2000, 2009. 264 с.; Олійник С., Сидорук С. Історія України: конспект лекцій для студентів неісторичних факультетів вищих навчальних закладів України; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: О.В. Сисин : Абетка, 2012. 172 с.

⁷⁸⁶ Олійник С., Сидорук С. Історія України. С. 142.

⁷⁸⁷ Філіппенко Р., Савченко Н., Куделко С., Малютіна О. Історія України: навчальний посібник; ред. С. Смоленського. Київ: Алерта, 2013. 352 с.

⁷⁸⁸ Юрій М. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2008. 252 с.

⁷⁸⁹ Там само. С. 167–168.

⁷⁹⁰ Голікова О. Історія України: навч. посіб. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків: ХНАУ, 2010. 120 с.

частинами ОУН та УПА. УПА воювала з усіма, хто виступав проти незалежності України⁷⁹¹. Діяльність ОУН та УПА мала суперечливий характер⁷⁹². Абсолютна відсутня характеристика повоєнного протистояння УПА з радянською владою.

Не конкретно та дуже загально характеризують український визвольний рух київські історики⁷⁹³. Інформація про ОУН та УПА зводиться до підрядкових посилай. Автори використовують дуже загальні не конкретні терміни, наприклад посібнику сказано, що УПА протистояла з 1943 р. фашистам⁷⁹⁴.

Сухо подається інформацію про ОУН та УПА в історії України за редакцією В. Щербатюка⁷⁹⁵. Автори посібника поміщають тематику українського визвольного руху в історію України у складі СРСР з 1922 по 1945 рр. наслідок чого текст виходить не наповнюючим. Автори не вдаються в деталі і заявляють, що усі рухи опору боролися з нацистами. УПА намагалася зберегти власні сили.

Одним абзацом коротко характеризує діяльність ОУН та УПА в роки Другої світової війни адаптований київський навчальний посібник⁷⁹⁶. В навчальному посібнику наголошується на загальній інформації діяльності українських націоналістів⁷⁹⁷.

Фрагментарно подає літопис українського визвольного руху В. Нартов⁷⁹⁸. Автор зокрема зазначає, що УПА була створена бандерівцями⁷⁹⁹; АК проводила терор проти українців тому УПА захищала мирне населення⁸⁰⁰. Вміщено в посібнику інтерв'ю ветеранів Другої світової війни⁸⁰¹.

⁷⁹¹ Голікова О. Історія України: навч. посіб. С. 97–98.

⁷⁹² Там само. С. 98.

⁷⁹³ Історія України. Ч. 3. Українські землі в першій половині XX ст.: навчальний посібник для слух. підгот. курсів НМУ / О. Редькіна та ін. Київ: КІМ, 2010. 176 с.

⁷⁹⁴ Там само. С. 87.

⁷⁹⁵ Історія України: курс лекцій / В. Щербатюк та ін.; ред. В. Щербатюка; Національна академія внутрішніх справ. Київ: Фенікс, 2014. 376 с.

⁷⁹⁶ Кучменко Е., Кучменко Б. Історія України: адапт. навч. посіб.; Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості. Київ: ІПК ДСЗУ, 2007. С. 234.

⁷⁹⁷ Там само. С. 239–240.

⁷⁹⁸ Нартов В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного Дозвілля”, 2006. 352 с.

⁷⁹⁹ Там само. С. 273.

⁸⁰⁰ Там само. С. 276.

⁸⁰¹ Там само. С. 277, 278, 279.

Усю діяльність ОУН та УПА в роки Другої світової війни О. Якименко⁸⁰² подає на двох сторінках⁸⁰³ та одною сторінкою описано післявоєнне протистояння УПА з органами радянської влади⁸⁰⁴.

В історії України авторства В. Газіна та А. Пристай⁸⁰⁵ коротко охарактеризовано діяльність ОУН та повоєнне протистояння УПА з радянською владою. Однак за своїм форматом посібник скоріш може слугувати шпаргалкою ніж навчальною літературою.

Відсутня характеристика українсько-польського протистояння та українсько-нацистського протистояння в посібнику З. Комаринської⁸⁰⁶ та посібнику авторства О. Каденюка⁸⁰⁷. На загальній кон'юктурі наголошує навчальний посібник В. Заруби та Р. Васковського⁸⁰⁸. В конспекті лекцій Е. Перегуда згадує тільки про чисельний склад УПА⁸⁰⁹. Коротко на 283–284 та 293 сторінках описує діяльність ОУН та УПА навчальний посібник авторства А. Чуткого⁸¹⁰.

Прикладом якісного висвітлення літопису українського визвольного руху, на наше переконання, можна вважати навчальний посібник авторства М. Лазарович⁸¹¹. Автор вдало інтерпретує та подає інформацію про український визвольний рух, наводить уточнення щодо дискусійних історіографічних сюжетів. За характеристикою історика на початку Другої світової війни діячі обох течій ОУН виявили найбільшу державотворчу активність, керівництво якої напередодні німецько-радянської війни ставилося до Німеччини та її військ як до союзників

⁸⁰² Якименко О. Історія України: навчально-методичний посібник. Київ: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2007. 260 с.

⁸⁰³ Там само. С. 194–195.

⁸⁰⁴ Там само. С. 203.

⁸⁰⁵ Історія України ХХ – поч. ХХІ століття / упоряд.: В. Газін, А. Пристай. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 176 с.

⁸⁰⁶ Комаринська З. Історія України: навчальний посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять для студентів вищих навчальних закладів. Львів: ЛБІ НБУ, 2005. 191 с.

⁸⁰⁷ Каденюк О. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2005. 396 с.; Його ж. Історія України: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2008. 408 с.; Каденюк О., Сивирин М. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти. 2-ге вид. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2010. 395 с.

⁸⁰⁸ Заруба В., Васковський Р. Історія України (з найдавніших часів до сьогодення): навчальний посібник для абітурієнтів. Дніпропетровськ: Юридична академія Міністерства внутрішніх справ України. 2005. 484 с.

⁸⁰⁹ История Украины: конспект лекций / Е. Перегуда и др. Киев: КНУСН, 2013. 56 с.

⁸¹⁰ Чуткий А. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2006. 352 с.

⁸¹¹ Лазарович М. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, виправл. і допов. Київ: Знання, 2011. 685 с.

майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. Результатом такої співпраці зокрема стало створення військових батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд»⁸¹². Автор не пояснює прямо проблему колабораціонізму ОУН, однак зауважує, що в меморандумі до німецького уряду від 23 червня 1941 р. лідери ОУН (б) висували власні державотворчі традиції⁸¹³. Подає історик сюжети протистояння ОУН (б) та УПА з нацистами та радянською владою. Зокрема по окремих роках наводить статистику кількості боїв, матеріальні та людські втрати УПА за І. Патриляком. Характеризує українсько-польський конфлікт вчений зазначає, що українські повстанці змушені були вести тривалу боротьбу проти польської АК, яка прагнула взяти під контроль втрачені Польщею у 1939 р. землі. За характеристикою дослідника діяльність АК супроводжувалася терористичними акціями. Зокрема на Холмщині в період 1943–1944 рр. було «замордовано» 5 тис. українців⁸¹⁴. Історик характеризує повоєнне протистояння ОУН та УПА з радянською владою. Головною надією українських націоналістів у цьому протистоянні було ймовірне зіткнення західних країн з СРСР⁸¹⁵.

Об'єктивно та структуровано подає перебіг діяльності ОУН та УПА підручник В. Петровського, Л. Радченко, В. Семененка⁸¹⁶. Детальний та об'єктивний виклад матеріалу висвітлює історію ОУН та УПА від часу її створення до згортання діяльності в роки війни. Характерним підходом авторів посібника є визначення пріоритетів ОУН та УПА: боротьби, зовнішньополітичних концепцій, взаємин із третім рейхом. Ця складна проблема на сторінках книги не передається чорно-білих тонах, а в порівняльному ракурсі, що дає можливість з'ясувати мотиви людей, які сповідували діаметральну протилежну ідеологію і мали цілком відмінний погляд на статус України, як не «союзної», а насправді суверенної держави. Зокрема у міжвоєнний період ОУН виступає як організація яка адекватно відповідає на дії польської влади вдаючись до індивідуального

⁸¹² Лазарович М. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, виправл. і допов. С. 475.

⁸¹³ Там само.

⁸¹⁴ Там само. С. 479.

⁸¹⁵ Там само. С. 484.

⁸¹⁶ Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, випр. та допов. Харків: ВД «Школа», 2008. 608 с.

терору. Щодо ідеології ОУН (б) зазначається, що в ній було більше авторитаризму ніж в ОУН (м). Співпраця з німцями мала взаємовигідний характер. Однак в часи німецько-радянської війни побудова національних органів в Україні здавалася небезпечною для німців «через відповідну патріотичну реакцію російського населення»⁸¹⁷. В основі українсько-польського конфлікту лежало прагнення на оволодіння землі з боку українців. При цьому зауважується, що становище польського населення погіршилося і в Литві. Наводяться і цікаві факти про вбивство невідомими 10 липня 1943 р. чотирьох членів польської делегації у переговорах з ОУН (б), що спричинило «різанину з подвоєною силою». У пік українсько-польського конфлікту на Волині (11–12 липня 1943 р.) українці знищили 60 населених пунктів. Такі дії викликали відповідь АК стосовно українців Холмщини. До українсько-польського конфлікту долучалися радянські партизани, які підтримували поляків⁸¹⁸. Автори також звертають увагу читачів на наказ Р. Шухевича підписаний у січні 1944 р. про знищення поляків та польських сіл⁸¹⁹. Що до кількості жертв, то лише побіжно згадано, що сучасні дослідники називають цифру 40–50 тис. осіб чоловік з кожного боку. Детально охарактеризовано взаємозв'язки українських націоналістів з нацистами наприкінці війни та післявоєнне протистояння з радянською владою.

Висвітлення українського визвольного руху в роки війни найшло своє відображення у посібниках з історії України, які у публіцистичній формі намагаються актуалізувати на діяльності ОУН та УПА в цілому або на окремих моментах. Зокрема в посібнику авторства М. Подільського⁸²⁰ розмежовується український націоналізм і московський націоналізм, чинний націоналізм Д. Донцова та ідеологія ОУН та УПА. На переконання дослідника в основі українського націоналізму була покладена шевченківська ідея боротьби за

⁸¹⁷ Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України: Неупереджений погляд. С. 422.

⁸¹⁸ Там само. С. 456–457.

⁸¹⁹ Там само. С. 458.

⁸²⁰ Подільський М. Історія України: "хвороба булавизни". Київ: Сталь, 2006. 478 с.

визволення поневоленої нації⁸²¹. Автор подає статистику, щодо боїв УПА та її чисельного складу⁸²².

Крізь призму державотворчих процесів розглядає діяльність ОУН та УПА В. Панібудьласка у співавторстві з іншими авторами⁸²³, зокрема аналізує Акт відновлення української державності від 30 червня 1941 р. Коротко намагається подати основні актуальні питання історії України у форматі питання-відповіді посібник авторства В. Плисюка та Ю. Романишина⁸²⁴. Автори зокрема зазначають, що відносини ОУН з фашистською Німеччиною не були однозначними. У квітні 1941 р. Другий Великий збір ОУН (б) підтвердив принцип опори «на власні сили»⁸²⁵. Що відносин з радянськими партизанами то відносини з ними склалися напружено С. Руднеєв (ініціатор примирення з УПА) був розстріляний⁸²⁶.

Різностороннім є посібник «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна»⁸²⁷. Автори посібника не ставлять собі за мету представити одну думку, а подають багато позицій та коментарів на історичні події. Особливу увагу приділяють українсько-польському протистоянню на Волині лейтмотивом якого є трагедія людських відносин. Однак це єдиний сюжет з українського визвольного руху.

Підсумовуючи аналіз навчальної літератури для вищої школи слід наголосити на ряді важливих концептуальних та фактажних помилках. Зокрема у більшості з означених підручників виявлено: стару радянську термінологію і неузгодженість використання історичних термінів (націоналізм, націоналіст та ін.) серед сучасних українських дослідників. Друга світова війна сприймається авторами як єдине поняття без характеристики національних армій. Наслідуючи радянську школу історіографії українські історики детально подають основні

⁸²¹ Подільський М. Історія України: "хвороба булави". С. 224.

⁸²² Там само. С. 262.

⁸²³ Історія України: навч. посіб. / В. Панібудьласка та ін. Київ: КНУБА, 2006. 152 с.; Історія України: навч. посіб. / В. Панібудьласка та ін. 2-ге вид., доп. Київ: КНУБА, 2010. 140 с.

⁸²⁴ Плисюк В., Романишин Ю. Історія України. Львів: Сполом, 2010. 75 с.

⁸²⁵ Там само. С. 53.

⁸²⁶ Там само. С. 55.

⁸²⁷ Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посіб. / Всеукр. асоц. викл. історії та суспіл. дисциплін „Нова доба”; авт. та упоряд.: О. Кісь та ін.; голов. ред. П. Кендзьор. Львів: ЗУКЦ, 2012. 331 с.

воєнні кампанії війни, статистичні дані кількості людських та матеріальних втрат, біографії відомих діячів цього часу. Натомість серед цього масиву матеріалу літопис ОУН та УПА подається схематично або коротко, окремі течії українського націоналізму не розмежовуються та заносяться до однієї групи «ОУН–УПА». В частині українських підручників за старими схемами подається українсько-радянського протистояння. Натомість відсутня характеристика українсько-німецького протистояння, яке як правило, опускається або подається в загальних відомостях. Звісно, в такому вигляді літопис українського визвольного руху середини ХХ ст. постає як певний дисонанс: з одного боку учневі/студенту/пересічній людині важко сформулювати єдине об'єктивне оціночне судження про перебіг та значення Другої світової війни, з другого боку інформації про учасників українського підпілля наповнена скрупульозною сухою інформацією, яка зводить літопис ОУН та УПА до «згадок» в загальній концепції Другої світової війни. Результатом подібної подачі літопису українських націоналістів стає опускання важливої інформації про сфери діяльності, бойові дії, міжетнічне протистояння.

Часто повторювана неточність навчальної літератури стосується означення військових батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд», які при характеристиці називаються істориками узагальнюючою єдиною назвою – «Легіон українських націоналістів» або «Дружиною українських націоналістів».

Частиною дослідників робиться спроба «українізувати» радянський підхід до подачі «Великої Вітчизняної війни». Як правило, історики поєднують терміни Другої світової війни та Велика Вітчизняна війна, не уточнюючи яка між ними різниця та суть. Вчені занадто концентрують увагу на визвольній місії Червоної армії та її перемозі, що відволікає увагу від трагедії, що завдав Україні сталінізм.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено й подано нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в дослідженні функціонування політики пам'яті та свідомості населення про діяльність ОУН і УПА середини ХХ ст. в Україні протягом 2005–2014 рр.

Підкреслено, що зародження вивчення наукової теорії національної пам'яті відбулося на заході в першій половині ХХ ст. на ґрунті соціології та соціальної антропології. Шляхом розбудови методологічного апарату західна історіографія запропонувала систему методів та підходів до означення суті політики та структури національної пам'яті, розробила способи збереження, відтворення та передачі пам'яті в усній традиції, у міжособистісній взаємодії, у контексті повсякденного життя. Як наслідок, поняттєвий апарат, що обслуговує науковий дискурс теорії та практики функціонування пам'яті, став надзвичайно полісемантичним. З'ясовано, що теоретичне дослідження та зацікавлення політикою пам'яті в Україні починається із падінням комуністичного режиму та проголошення незалежності України. Цей період позначився появою наукових праць, спробами перейняття методик західних науковців із студій пам'яті. У кінцевому підсумку це дало поштовх до створення понятійно-категоріального апарату із студій щодо політики пам'яті. Проте на даному етапі дослідження в українській історіографії спостерігається відірваність методології, практики та конкретизації специфіки галузевих дискурсів студій пам'яті, завдань і цілей понятійно-категоріального апарату.

Охарактеризовано теоретико-методологічні властивості явища національної пам'яті, що є складовою свідомості та основні напрямки його дослідження. З'ясовано, що подібна тематика належить до кола актуальних напрямів сучасної української історичної науки. Останнє зумовлює активніше використання в сучасних дослідженнях нестандартних міждисциплінарних підходів та методик критики, аналізу та синтезу джерел, ширше залучення методів і матеріалів повсякденної історії, їх поєднання з традиційними постпозитивістськими

методиками. Рекомендовано інколи вживати термін «національна пам'ять» на заміну терміну «історична пам'ять». Це зумовлено тим, що в понятті «історична пам'ять» відсутній зв'язок між суспільством, яке читає цю історію, і групами, які були свідками чи учасниками тих подій, про які в ній йдеться; тобто немає зв'язку між історією як наукою та пам'яттю як сферою людської рефлексії. Запропоновано означувати поняття «національна пам'ять» як сукупний образ індивіда/групи/народу про суспільно-важливу історичну подію, яка стала визначальною у їх розвитку, носить ознаки героїчності та наслідування або трагізму. Поряд із удосконаленням змісту поняття «національна пам'ять» визначено характерні її риси, показано її функції та механізми, вказано на зв'язок з історичними міфами та стереотипами.

Простежено генезу здійснення державної комеморативної політики. Охарактеризовано діяльність державних структур у поширенні та формуванні об'єктивного образу про ОУН та УПА в українському суспільстві – СБУ та УІНП. Встановлено, що основною діяльністю СБУ у сфері пропагування тематики ОУН та УПА в період президентства В. Ющенка стало: підтримання архівно-пошукової роботи; створення робочої групи істориків при СБУ з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка ініціювала публікації низки наукової літератури про діяльність ОУН та УПА в період Другої світової війни; проведення громадських слухань про діяльність ОУН та УПА на території Південної, Центральної та Східної України; презентація пересувних фотовиставок «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених»; відкриття інформаційно-довідкових залів розсекречених архівних матеріалів СБУ по всій території України. З приходом до влади нового Президента України, В. Януковича, та призначенням головою СБУ В. Хорошковського відбулась зміна політики у діяльності СБУ: призупинено організаційно-пошукову працю та популяризацію теми ОУН та УПА, поповнення електронного архіву СБУ; замінено керівництво Галузевого архіву СБУ.

Діяльність УІНП мала суперечливий характер: з одного боку УІНП з самого початку заснування у 2006 р. не мав відповідного штату співробітників, коло функціональних обов'язків інституту було досить широким, що не вносило

ясності у завдання та значення самої інституції, за весь час інститут спромігся стати співорганізатором поодиноких конференцій та круглих столів з історії діяльності українського визвольного руху середини XX ст.; з другого боку з 2010 р. реформований інститут не зміг налагодити системну науково-дослідну роботу, виробити засади наукового забезпечення політики пам'яті.

Виявлено, що офіційна законодавча політика В. Ющенка та В. Януковича носила екстенсивний характер і залежала від політичних уподобань обох Президентів та їх оточення. Присвоєння високих державних нагород Р. Шухевичу, С. Брандерові та низки законодавчих актів із популяризації та об'єктивного вивчення ОУН та УПА породили численні політичні дебати, які відображали симпатії виборців за регіональною ознакою прихильників та противників героїки літопису ОУН та УПА – Заходу та Сходу України. Віктимність комеморативної політики В. Ющенка породила потребу на героїзм, чим скористався В. Янукович звернувшись до героїзації Великої Вітчизняної Війни. Екстенсивність впровадження історичного наратива про літопис ОУН та УПА в українське суспільство здійснювалася без належного науково-історичного та юридичного супроводу, суспільного обговорення при державній та регіональній підтримці радянської версії трактування Другої світової війни. На місцях влада саботувала ті чи інші комеморативні заходи передбачені відповідними указами Президента України, що призводило до антипатії та нігілізму у ставленні до тематики визнання, статусу та героїки членів ОУН та вояків УПА в українському суспільстві.

Розкрито роль монументів у формуванні національної пам'яті про український визвольний рух середини XX ст. Аналіз пам'ятково-меморіального будівництва на честь діячів українського визвольного руху підштовхує до висновку про різну політичну, культурно-естетичну та пам'яттєву самоідентифікацію жителів країни, яка мала різні вектори розвитку: від прагнення до власної ідентичності до космополітизму, від вимоги свободи особистості до потреби повернення у колишню систему державно-політичного устрою тоталітарного режиму. Ця неоднорідність підтверджує умовний поділ

українського суспільства на Західну, Східну та Південну Україну з відповідною інтегративною орієнтацією історичного наратива – позитивного, негативного, нейтрального ставлення до українського визвольного руху в цілому. Меморіальне будівництво засвідчило несприйняття навмисного та відверто експлуатованого обраного історичного образу українського визвольного руху для легітимізації поточної політики, і як наслідок породження відвертої негативної реакції населення східних та південних регіонів, особливо старшого покоління, у великій частини якого домінувала радянська свідомість.

Окреслено основні тенденції відображення політики пам'яті в ЗМІ. Доведено їх вагому роль у формуванні та поширенні інформації про літопис українського визвольного руху середини ХХ ст. Шляхом методу контент-аналізу проведено вибірку та проаналізовано рейтингову та поширену періодику по кожних регіонах України. Опрацьований відібраний матеріал дав можливість говорити про наступні висновки. Західноукраїнська періодика здебільшого позитивно подавала матеріали про ОУН та УПА, насамперед їх провідників. Центральна-східна періодика тенденційна у плані висвітлення тематики літопису українського визвольного руху середини ХХ ст. У ній помітні дві крайні тенденції: уникнення теми ОУН та УПА поряд із висвітленням історії Другої світової війни та наявність найбільшої кількості прийомів маніпуляції серед усіх періодичних видань у трактуванні діяльності ОУН та УПА. Проаналізовані публікації періодичних видань центрально-східного регіону України використовують здебільшого пропаганду радянської доби, суть якої спростована сучасною українською історіографією. Аналіз публікацій центральної загальнонаціональної періодики дає підстави говорити про широкий спектр висвітлення діяльності в роки Другої світової війни та після неї ОУН та УПА. Саме центральна періодика найбільш відкрита до залучення іноземних експертів (істориків) у коментуванні окремих сюжетів українського визвольного руху середини ХХ ст., наявності окремих тематичних колонок та серій із літопису ОУН та УПА. У річниці так званих Волинських подій доводилося постійно спростовувати аргументи польських політиків та істориків щодо передумов та кількості жертв конфлікту. Водночас

дуже мало з'являлося публікацій, присвячених протистоянню на Холмщині в 1942–1943 рр., де польські військові формування знищили чимало цивільного населення.

Встановлено, що важливим модератором політики пам'яті про події Другої світової війни та участь в них українських націоналістів були ток-шоу: «Шустер Live», «Велика політика», «Свобода слова». Аналіз дискусії цих програм, котрі стосувалися літопису ОУН та УПА, засвідчує їх кон'юнктурний характер, незацікавленість у трансляванні провідними телеканалами подібного роду дискусій, залучення до обговорення здебільшого не спеціалістів з історії українського визвольного руху середини ХХ ст., а політиків та політологів. Представлені якісні проекти стали винятком в медіапросторі України та водночас малореєтинговими.

Аналіз документальних та художніх фільмів на предмет висвітлення історії національно-визвольного руху в роки Другої світової війни дає змогу говорити про їх детальний розгляд літопису ОУН та УПА. Фільми, як правило, несли пропагуючі цілі й служили потужним модератором політики пам'яті. Проблеми пов'язані із малим переглядом та обізнаністю простих українців із подібними фільмами можна вважати неякісну режисерську роботу, брак коштів на рекламу, представлення ОУН та УПА виключно у героїчному світлі, відсутності реальної державної підтримки фільмів про проблему українського державотворення.

Досліджено засадничі властивості навчальної літератури на предмет формування національної свідомості, зокрема творенню об'єктивного образу про український визвольний рух середини ХХ ст. через матеріал шкільних підручників та навчальної літератури для вищої школи. Встановлено, що у шкільній літературі є певна інформація про український визвольний рух середини ХХ ст., однак вона дуже часто несистематизована та неструктурована, й випадає з європейського антифашистського руху опору. В підручниках відсутні картосхеми українського підпілля на Заході та Сході України, прізвища членів Проводу ОУН, командирів повстанських сотень. Потребує удосконалення висвітлення історії українського визвольного руху періоду Другої світової війни в конкретно взятому

регіоні; введення в шкільну літературу з історії України сюжетів, пов'язаних із бойовими діями на території України в роки Другої світової війни польських, румунських та угорських армій; мінімізація пропагандистської риторики у трактуванні історії українського визвольного руху, необхідність аналізу національного складу збройних українських формувань, в яких служило чимало росіян, білорусів, грузин та інших народів СРСР. Вважаємо за необхідне більше уваги приділити характеристиці ролі та місця церкви в духовному збереженні загальнолюдських та національних цінностей. Зміст підручників могли б збагатити сюжети, пов'язані із участю українців у світовому антигітлерівському русі опору. Недоцільно також подавати в шкільній літературі неперевірені узагальнюючі цифри стосовно, яких ведуться дискусії, зокрема щодо кількості жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Підручники не повинні бути заполітизовані, адже мета шкільної історичної освіти – сформувати національну свідомість, навчити дитину відрізняти суттєве від несуттєвого, вміти визначати упереджені судження й розуміти алгоритми здійснення певних соціально важливих акцій.

При аналізі навчальної літератури для вищої школи виявлено ряд важливих концептуальних та фактографічних помилок: застарілість підходів до вивчення проблеми і несумісність застосованих термінів серед українських та зарубіжних дослідників. При нагромадженні великої кількості наукової літератури з історії руху опору в Україні, в проаналізованій навчальній літературі немає системи у подальшій конкретизації руху опору в Україні та теоретичного осмислення напрацьованого матеріалу. Наслідуючи радянську школу історіографії сучасні історики детально подають основні воєнні кампанії Другої світової війни, наводять статистичні дані кількості людських та матеріальних втрат, біографії відомих діячів цього часу. Натомість серед цього масиву матеріалу літопис ОУН та УПА зводиться до загальної інформації. Натомість відсутня характеристика українсько-німецького протистояння, яке, як правило, опускається або подається в загальних відомостях. Звісно в такому вигляді літопис українського визвольного руху постає як певний дисонанс: з одного боку учневі/студенту/пересічній людині

важко сформувати єдине об'єктивне оціночне судження про перебіг та значення Другої світової війни, з другого боку інформації про учасників українського підпілля наповнена скрупульозною сухою інформацією, яка зводить літопис ОУН та УПА до «згадок» в загальній концепції Другої світової війни. Результатом подібної подачі літопису українських націоналістів стає опускання важливої інформації про сфери діяльності, бойові дії, міжетнічні відносини. Часто повторювана неточність навчальної літератури стосується означення військових батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд», які при характеристиці називаються істориками узагальнюючою єдиною назвою – «Легіон українських націоналістів» або «Дружиною українських націоналістів». Необ'єктивно застосовувати водному ряді тавтологію «український рух Опору» та «національний рух Опору». Терміни «ОУН–УПА» та «ОУН і УПА» потрібно застосовувати в залежності від поставленої цілі дослідження. Чітко розрізняти ОУН (б) та ОУН (м), ОУН та УПА на різних етапах Другої світової війни.

Частина дослідників прагнула «українізувати» радянський підхід до трактування «Великої Вітчизняної війни». Історики нерідко поєднували терміни Друга світова війна та Велика Вітчизняна війна, не уточнюючи між ними різницю та суть. В цілому це призвело до фрагментарної подачі місця та ролі населення України, українських військових формувань у Другій світовій війні. При цьому вчені занадто концентрували увагу на визвольній місії Червоної армії та її перемозі, що відволікало увагу читачів від численних поразок, масових полонень, депортаційних акцій.

Проведений аналіз впровадження політики пам'яті про ОУН та УПА в Україні дає можливість говорити про її неоднорідність сприйняття та деструкцію в суспільних середовищах. На усіх рівнях формування національної пам'яті спостерігаємо відсутність належного фахового здійснення історичної політики, що зумовлено низкою причин: низьким рівнем історичних знань людей причетних до здійснення комеморативних заходів, використанням національної пам'яті в політичних дискусіях та виборчих кампаніях задля досягнення короточасного ефекту рейтингу в українському суспільстві, нехтування позицій професійних

істориків в представленні ОУН та УПА. Бачення минулого, котре «нав'язується» державою своїм громадянам, має сигніфікуватися у такий спосіб, щоб воно було толерантно сприйнятим у суспільстві при відсутності надмірної архаїзації, етнізації та фольклоризації національного минулого.

Поряд з аналізом функціонування політики пам'яті та свідомості населення про діяльність ОУН і УПА середини ХХ ст. в українському суспільстві рекомендовано: розширити хронологічний період для проведення порівняльного аналізу комеморативних практик державної влади, Президентів України та політичних партій незалежної України; дослідити вплив органів влади іноземних держав, особливо РФ і РП, на процес прийняття рішень щодо героїзації членів ОУН та вояків УПА; вказати роль українців у віковому, соціальному, політичному та ідеологічному зрізах щодо оцінки українського визвольного руху середини ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. В. Негативная діалектика / пер. с нем. Е. Л. Петренко. М.: Научный мир, 2003. 374 с.
2. Адорно Т. В. Что означает "проработка прошлого" / пер. с нем. М. Габовича. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2/3. С. 36–45.
3. Алексєєв Ю., Довбна О., Лашенко Є. Історія України: короткий курс лекцій (для студентів вузів усіх спеціальностей та усіх форм навчання). Краматорськ: ДДМА, 2007. 228 с.
4. Алексєєв Ю. Історія України: навч. посіб. Київ: КСУ, 2005. 338 с.
5. Алея пам'яті жертвам ОУН і УПА з'явилася у Харкові. URL: http://gazeta.ua/articles/life/_aleya-pamyati-zhertvam-oun-i-upa-zyavilasya-u-harkovi/161455?mobile=true (дата звернення: 05.08.2015).
6. Амар Тарік Сиріл. Інакша, але подібна, чи подібна, але інакша ? Публічна пам'ять про Другу світову війну у пострадянському Львові. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/183-/taryk-syryl-/amar-inaksha-ale-podibna-chy-podibna-ale-inaksha-publichnapamyat-pro-druhu-/svitovu-viynu-u-/postradyanskomu-lvovi> (дата звернення: 05.08.2015).
7. Андрій Лопушанський відкрив пам'ятник Степану Бандері у Турці. URL: <https://www.facenews.ua/news/2012/88899/> (дата звернення: 05.08.2015).
8. Анісімов В. Історія України: навчальний посібник / Національний банк України, Університет банківської справи. Київ: УБС НБУ, 2010. 426 с.
9. Бабка В. Л. Політика пам'яті в перші роки незалежності України. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 360–364.
10. Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 – поч. 2010 рр.): ключові тенденції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 99–118.
11. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки Інституту*

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ, 2014. № 6 (74), листопад – грудень. С. 201–215.

12. Баган О. Перед викликами імперій – 65 років тому на Волині ОУН провела I Конференцію поневолених народів Східної, Європи та Азії. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/pered-viklikami-imperiya> (дата звернення: 05.08.2015).

13. Багрянний С. «За волю всіх народів». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/za-volyu-vsih-narodiv> (дата звернення: 05.08.2015).

14. Бадах Ю. Історія України. Практикум : навч. посіб. Київ, 2011. 408 с.

15. Базу даних електронного архіву СБУ отримали два університети. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/1988173.html> (дата звернення: 05.08.2015).

16. Бак М., Квашньов Ю., Литвиненко А. Захист Вітчизни: підруч. для 10-11 кл. загальноосвіт. навч. закладів.; за ред. Ю. Квашньова та А. Литвиненка. Київ: Вежа, 2006. 448 с.

17. «Бандерівська столиця» : режисер Сергій Цимбал, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, Україна, 2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IjqWdD58zAs> (дата звернення: 05.08.2015).

18. «Бандерівці»: режисер Любомир Горбач, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», Львівська обласна організація Всеукраїнського об'єднання «Свобода», Україна, 2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=em-534bbJpc> (дата звернення: 05.08.2015).

19. Барашевський С. Минуле не повинно визначати майбутнє. *Високий Замок*. 2006. 15 трав. (№ 83). С. 2.

20. Барг М. Эпохи и идеи: Становление историзма. М.: Мысль, 1987. 348 с.

21. Барт Р. Мифологии. Москва: Издательство Сабашниковых, 1996. 288 с.

22. Баханов К. Історія XX ст. в уявленнях одинадцятикласників. *Історія XX століття*. Нові підходи до змісту шкільного курсу: Історія та правознавство. 2007. Лип.(№ 19-21). С. 5–10.

23. Баханов К. Специфіка методики навчання історії у вищій школі. URL: <http://vuzlib.com/content/view/239/84/> (дата звернення: 05.08.2015).
24. Бігун І. Міф 34. Шарль де Голль мріяв командувати УПА, а Че Гевара захоплювався стійкістю українських повстанців. URL: <http://www.ww2.memory.gov.ua/mif-34-sharl-de-goll-mriyav-komanduvaty-upa-a-/che-gevara-zahoplyuvavsya-stijkisty-ukrayinskyh-povstantsiv/> (дата звернення: 05.08.2015).
25. Біла книга 2008. Служба безпеки України. Київ: Інститут оперативної діяльності та державної безпеки, 2009. 80 с.
26. Білоцерківський В. Історія України: навчальний посібник. Вид. 2-ге, випр. і доп. Харків: "ОВС", 2007. 576 с.
27. Біля залізничного вокзалу в м. Дубні з'явилася скульптура Богородиці – пам'ятник воїнам УПА. *Дзеркало плюс*. 2012. 4 жовт. (№ 40). С. 8.
28. Бойко О. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид., випр., і доп. Київ: Академвидав, 2007. 688 с.
29. Бойко О. Колективна пам'ять: природа, суть, структура. *Національна та історична пам'ять*. 2012. Вип. 3. С. 93–105.
30. Бологов П. Такие преступления срока давности не имеют. *Крымская правда*. 2006. 14 фев. (№ 28). С. 4.
31. Боляновський А. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.): монографія; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. Івана Крип'якевича. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2013. 878 с.
32. Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003. 686 с.
33. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377–400.

34. Бондаренко Б. Мого діда занадто демонізували. *Експрес*. 2014. 2–9 січ. (№ 1). С. 15.
35. Борисовський Л. ведмідь в загоні УПА. *Високий Замок*. 2007. 11–17 жовт. (№ 186). С. 8.
36. Борковський А. Президентська молитва: сьогодні на Львівщині Віктор Ющенко та Лех Качинський вшанують пам'ять замордованих поляків та українців: участь Президентів України та Польщі Віктора Ющенка і Леха Качинського в церемонії вшанування пам'яті загиблих жителів знищеного 28 лютого 1944 р. польського села Гута Пеняцька на Львівщині. *Україна молода*. 2009. 28 лют. (№ 38). С. 2.
37. Борковський А. У лігвищі «Вовка». *Україна молода*. 2010. 5 берез. (№ 42). С. 7.
38. Борковський А. «У ній було щось згори ...». *Україна молода*. 2010. 21 серп. (№ 155). С. 12.
39. Борців за волю України у Любомлі увіковічнив у меморіалі їхній побратим. URL:
http://www.volynnews.com/news/archive/bortsiv_zh_volyu_ukrayiny_u_lyubomli_u/vikovichnyv_u_memoriali_yikhni/_u_pobratym_foto/ (дата звернення: 05.08.2015).
40. Боярчук П. Пам'ять красного саду буде вшановано. URL:
<http://memorial.kiev.ua/statti/1293-pamjat-krasnogo-sadu-bude-vshanovano.html>
(дата звернення: 05.08.2015).
41. Боярчук П. Як роблять «правду» про УПА. *Кримська світлиця*. 2009. 13 бер. (№ 11). С. 9.
42. Браун А. Реберт повертається додому. *Україна молода*. 2010. 26 жовт. (№ 199). С. 2.
43. Бузина О. Бандера – душитель котів. *Сьогодні*. 2010. 30 янв. (№ 21). С. 8–9.
44. Бузина О. Ветерани УПА пилили пленных, как бревна. *Сегодня*. 2007. 19 мая. (№ 110.). С. 12–13.

45. Бузина О. Волынская резня – преступления ОУН. URL: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/Istorii-ot-Olesya-Buziny-Volynskaya-/reznya-prestuplenie-OUN-447866.html> (дата звернення: 05.08.2015).
46. Бузина О. День народження злочинця на Государственном уровне. *Сегодня*. 2007. 21 июл. (№ 161). С. 8–9.
47. Бузина О. Маскировались под красную армию. *Сегодня*. 2006. 27 окт. (№ 243). С.13.
48. Бузина О. Наследие «лісових чортів». К 70-летию раскола в ОУН. *Сегодня*. 2010. 6 февр. (№ 27). С. 8–9.
49. Бузина О. Роман Шухевич – рекламный агент Гитлера. URL: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/Istorii-Olesya-Buziny-Roman-/SHuhevich-reklamnyy-agent-Gitlera-html> (дата звернення: 05.08.2015).
50. Бузина О. С Гитлером и Бандером за «незалежність» Украины. *Сегодня*. 2006. 30 июн. (№ 143). С. 12–13.
51. Бузина О. Семь великих мифов Великой Отечественной войны. *Сегодня*. 2006. 12 июн. (№ 136). С.12–13.
52. Бузина О. Служба безпеки УПА – кровавое НКВД Бандеры. *Сегодня*. 2006. 27 окт. (№ 243). С. 12–13.
53. Бузина О. СС «Галичина» против Украины. *Сегодня*. 2009. 25 мая. (№ 87). С. 8–9.
54. Бузина О. Степан Бандера: «Наша влада буде страшною!». *Сегодня*. 2007. 20 июн. (№ 237). С. 8–9.
55. Бузина О. УПА: сексом по схрону. *Сегодня*. 2010. 18 дек. (№ 283). С. 8–9.
56. Вахтанг Кіпіані: Ярослав Мудрий переміг у «Великих українцях» завдяки маніпуляціям. URL: <http://www.telekritika.ua/news/2008-05-18/38443> (дата звернення: 05.08.2015).
57. Веднєєв Д. Роман Шухевич: таємниця загибелі. *Кримська світлиця*. 2007. 28 сер. (№ 26). С. 4.
58. «Велика політика з Євгенієм Кисельовим» ефір від 12 жовтня 2012. URL: <http://politika.inter.ua/episode/view/id/61> (дата звернення: 05.08.2015).

59. Вербінець К. Піар на людських останках. *Львівська газета*. 2008. 7–9 берез. (№ 33). С. 5.
60. Вербицкая Ю. Неудобная правда о пособниках фашистов. *Крымская правда*. 2008. 27 мар. (№ 56). С. 5.
61. Веретельник Р. Між Гітлером і Сталіним. *Кіно-Театр*. 2004. № 5. С. 49–50.
62. Веденєєв Д., Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29.
63. Веденєєв Д. Політика пам'яті в Україні державна. *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів: словник ключових термінів* / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП НВЦ „Пріорітети”, 2013. С. 329–333.
64. В Запорож'є установили пам'ятник Сталину. URL: <http://lenta.ru/news/2010/05/05/stalin/> (дата звернення: 05.08.2015).
65. Висновок щодо проекту Закону України «Про заборону реабілітації та героїзації осіб й організацій, що боролися проти антигітлерівської коаліції» (реєстр. № 2960 від 8 травня 2013 р.). URL: <http://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/29623.pdf> (дата звернення: 05.08.2015).
66. Виступи Президента України Ющенка Віктора Андрійовича [2005 – 2010]. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/cerivnik-09/yuschenco_pr.html (дата звернення: 05.08.2015).
67. Виступи Президента України Януковича Віктора Федоровича [2010 – 2014]. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/cerivnik-09/yanukovich_pr.html (дата звернення: 05.08.2015).
68. В Івано-Франківській області відкрили пам'ятник Степану Бандері 13 жовтня 2008. URL: <http://newzz.in.ua/newzz/1148824188-v-vano-frankvskjj-/oblast-vdkrili.html> (дата звернення: 05.08.2015).
69. В Івано-Франківській обл. на 89 р. життя помер колишній голова Всеукраїнського братства ОУН-УПА Михайло Зеленчук. *Кримська світлиця*. 2013. 25 січ. (№ 4). С. 5.

70. Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: монографія / ред.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; автор. колектив: Я. М. Антонюк, Д. В. Веденєєв та ін. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 292 с.
71. Відкрито пам'ятник С. Бандері. URL: <http://www.webcitation.org/6BSrOLbOW> (дата звернення: 05.08.2015).
72. Відкриття пам'ятника Степана Бандери у м. Сколе (ч.1). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=75IJhmv-tIE> (дата звернення: 05.08.2015).
73. Відкриття пам'ятників відбулося з нагоди 139-ї річниці від дня народження вождя світового пролетаріату. URL: <http://tsn.ua/ua/ukrayina/na-luganshchini.html> (дата звернення: 05.08.2015).
74. Відображення Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів: монографія / редкол.: В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; авторський колектив: Я. М. Антонюк, Д. В. Венєєв та ін. Київ: ДП НВЦ „Пріоритети”, 2013. 292 с.
75. Війна і міф. Невідома Друга світова / ред.: О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.
76. Вінчук І. Пам'ятники та назви на честь радянських керівників продовжують приковувати Україну до покійної держави. URL: <http://kyiv.comments.ua/article/2014/04/09/090100.html> (дата звернення: 05.08.2015).
77. Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: підручник для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл.; заг. ред. Ю. Мицик. Київ: Генеза, 2005. 199 с.
78. Власов В. Історія України (Вступ до історії): підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2013. 256 с.
79. В Луганске открыли памятник жертвам ОУН-УПА. URL: <http://news.lugansk.info/2010/lugansk/05/001074.shtml> (дата звернення: 05.08.2015).
80. «Волинська трагедія: пам'ять, скорбота, примирення»: режисери: Юлія Савчук, Микола Кушнірук, Україна, 2013. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fBpz7_Cu720 (дата звернення: 05.08.2015).

81. Волинь: дві пам'яті / пер. з пол.; упоряд. М. Войцеховський. Київ-Варшава: ДУХ І ЛІТЕРА, Об'єднання українців у Польщі, 2009. 304 с.
82. «Волинянин»: VOLYNIANYN_Title_1 (режисер Микола Солянка, Україна, 2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RcjVTo09OO8&feature=youtu.be> (дата звернення: 05.08.2015).
83. «Волинянин»: VOLYNIANYN_Title_2 (режисер Микола Солянка, Україна, 2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VHFPXMVZVmY> (дата звернення: 05.08.2015).
84. Волошин Л. Правда и ложь об украинском национализме. *Кримська світлиця*. 2007. 27 лип. (№ 30). (1344). С. 7.
85. Волошин Л. Правда та вимисел про український націоналізм. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/pravda-ta-vimisel-pro-ukrayinskiy-/nacionalizm> (дата звернення: 05.08.2015).
86. Во Львові умер последний полковник УПА. URL: <http://www.segodnya.ua/regions/lvov/Vo-Lvove-umer-posledniy-polkovnik-/UPA.html> (дата звернення: 05.08.2015).
87. «Воля або смерть!»: режисери Наталка Фіщич, Сергій Цимбал, т/к Перший телеканал/Відкрита зона, Україна, 2006. URL: <http://ptaha.info/catalogue/films/volya-abo-smert/> (дата звернення: 05.08.2015).
88. Воляннюк О. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2012. 20 с.
89. Воляннюк О. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого. К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. 171 с.
90. Воспоминания о будущем URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2013-/04-22/text624.html> (дата звернення: 05.08.2015).
91. В Симферополі установлять пам'ятник жертвам ОУН-УПА. URL: <http://delo.ua/news/politics/ukraine/info-39308.html> (дата звернення: 05.08.2015).
92. В Управлінні СБУ в Луганській області відкрився інформаційно-довідковий зал. URL:

http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86310&cat_id=85802&/m/ustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

93. В Управлінні СБУ в Сумській області відкрито інформаційно-довідковий зал розсекречених архівних матеріалів: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86346&cat_id=86491&/m/ustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

94. В'ятрович В. В пошуках могили Шухевича. Насправді її досі не знайдено. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/10/76031/> (дата звернення: 05.08.2015).

95. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія”, 2011. 288 с.

96. В'ятрович В. Кінець «легенди» про «Nachtigall». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/kinec-legendi-pro-nachtigall> (дата звернення: 05.08.2015).

97. В'ятрович В. Місце захоронення Головного командира УПА Романа Шухевича як предмет суспільних дискусій. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. 36. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. С. 323–337.

98. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Видавництво "Мс", 2006. 144 с.

99. В'ятрович В. Українсько-єврейські буржуазні націоналісти. *Кримська світлиця*. 2008. 1 лют. (№ 5). С. 9.

100. В'ятровича В. Як євреї в УПА боролися за незалежну Україну. *Високий Замок*. 2008. 30 січ. (№ 17). С. 5.

101. Гавриленко І. Історія України: навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей. Полтава: АСМІ, 2005. 178 с.

102. Гаврилів Б. Вшанування пам'яті провідника ОУН Степана Бандери: про пам'ятники і пам'ятні місця С. Бандери в Івано-Франків. обл. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2008. № 12. С. 15–20.

103. Гаврилов О. Таблоїди називають Шухевича зрадником, а поважні видання пишуть про «УПА–УНСО». URL: <http://www.telekritika.ua/media-/regions/drukovani-zmi/2007-11-07/34766> (дата звернення: 05.08.2015).
104. Гаврош О. Командир армії нескорених. *Україна молода*. 2007. 19 груд. (№ 235). С. 9.
105. Гайовий С. Болехів вшанував Катерину Кубійду. *Високий Замок*. 2005. 17 жовт. (№ 188). С. 2.
106. Галан Я. Западную Украину придавила пята стопроцентowego фашизма. Чему нет названия. *Крымская правда*. 2005. 5 авг. (№ 143). С. 5.
107. Галина М. «Українська Повстанська Армія у вирі боротьби (До 70-річчя УПА)». URL: <http://lib.exdat.com/docs/21/index-14432.html> (дата звернення: 05.08.2015).
108. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків : Права людини, 2009. 136 с.
109. Гамрищак І. СБУ довела, що УПА не співпрацювала з фашистами. *Львівська газета*. 2008. 13 лист. (№ 167). С. 6.
110. Ганус А. Як упокорювали Західну Україну. *Експрес*. 6–13 січ. 2011 (№ 1). С. 10.
111. Ганущак М. КДБ без секретів. *Експрес*. 2008. 25–26 січ. (№ 9). С. 2.
112. Гарін В., Кіпцар І., Кондратенко О. Історія України: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 240 с.
113. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. М.: Новое литературное обозрение, 1996. 352 с.
- Геращенко Т. Два фронти УПА. URL: http://vecherniy.kharkov.ua/archive_paper/?y=2006&m=0&n=113 (дата звернення: 05.08.2015).
115. Гирич І., Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле ?. К.: Konrad Adenauer Stiftung, 2010. 44 с.
116. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: опорні схеми, таблиці, коментарі. 2-ге видання випр., доп. і перероб. Кам'янець-Подільськ: Абетка, 2010. 488 с.

117. Голікова О. Історія України: навч. посіб. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В.Докучаєва. Харків: ХНАУ, 2010. 120 с.
118. Головний герой ОУН знову в Угорниках. *Західний кур'єр*. 2010. 26 серп. С. 2.
119. Голуб'як М. Якщо ти донецький, то це не означає, що ти не патріот – режисер Віталій Загорулько. URL: http://zik.ua/ua/analytics/2014/12/04/yakshcho_ty_donetskyu_to_tse_ne_oznachaie_shcho_ty_ne_patriot__rezhyser_vitaliy_zagorulko_546257 (дата звернення: 05.08.2015).
120. Гон М. Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту. *Панорама політологічних студій*. 2012. Вип. 8. С. 103–114.
121. Гончаренко А. О. Образно-тематичні та структурно-композиційні принципи візуалізації подій української історії Другої Світової війни у монументальній скульптурі України 1990-х – 2000-х рр. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків: ХДАДМ. № 3, 2014. С. 7–10.
122. Горюнов Н. Вызов. *Крымская правда*. 2005. 12 окт. (№ 189). С. 4.
123. Горюнов Н. С карателями нам не по пути. *Крымская правда*. 2005. 20 окт. (№ 195). С. 5.
124. Готовы ли украинское и польское общество к историческому примирению? URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2013-04-22/624.html> (дата звернення: 05.08.2015).
125. Грабовський С. Межа, якої їм не можна перетинати, або де часом закінчується лібералізм і об'єктивність російських істориків. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/mezha-yakoyi-yim-ne-mozhna-peretinati> (дата звернення: 05.08.2015).
126. Грабовський С. Про що мовчать українські ЗМІ. URL: http://telekritika.kiev.ua/articles/124/0/7921/pro_%D1%89o_movchatimut_ukrainski_z/mi/ (дата звернення: 05.08.2015).

127. Грабовський С. Україна, не лише для українців. *Високий Замок*. 2007. 17 жовт. (№ 190). С. 5.
128. Грачев Г., Мельник И. Манипулирование личностью. Москва: Алгоритм, 2002. 288 с.
129. Грач Л. Долой фальсификаторов истории. *Крымская правда*. 2005. 17 сен. (№ 172). С. 3.
130. Гращенко В. Підрозділи УПА в Криму були дієвими. *Кримська світлиця*. 2009. 11 вер. (№ 37). С. 4.
131. Гриневич В. Війна за війну. *Критика*. № 6. 2012. С. 19–23.
132. Гриневич В. Міт війни і війна мітів. *Критика*. 2005. № 5. С. 2–8.
133. Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4. С. 111–127.
134. Гриневич В. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії*. Зб. наук. статей. Київ, 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 21–36.
135. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Память о войне 60 лет спустя*: Розсип, Германия, Европа. М.: Новое литературное обозрение, 2005. С. 419–435.
136. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ: Грані-Т, 2008. 232 с.
137. Грицак Я. Історія і пам'ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація. *Україна. Процеси націсторення*. Україна. *Процеси націсторення*. / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 365–381.
138. Грица Ю. Генеалогія історичної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 56. С. 149–161.
139. Гриценко З. Історія України (15 лекцій) : навч. посіб. / Харк. нац. аграр. ун-т. ім. В. Докучаєва. 2-е вид., виправл. і доповн. Харків: Факт, 2006. 256 с.
140. Гриценко О. Величання регіонального масштабу. *Критика*. 2008. груд. (№ 12). С. 3–7.
141. Грицик Ю. Загинули але не відступили. *Експрес*. 2007. 19–26 квіт. (№ 55). С. 14.

142. Грицик Ю. Невідома УПА. *Експрес*. 2006. 19 жовт. (№ 119). С. 12.
143. Грицик Ю. Спецоперації проти УПА. *Експрес*. 2005. 13–20 жовт. (№ 117). С. 9.
144. Грищук Х. "Три історії Галичини" став першим українським фільмом, який подорожує континентами. URL: http://gazeta.ua/articles/culture/_tri-istoriji-/galichinistv-pershim-ukrajinskim-filmom-yakijpodorozhuekontinen/506634 (дата звернення: 05.08.2015).
145. Гродецька В. Стежками УПА. *Експрес*. 2007. 13–14 жов. (№ 150). С. 7.
146. Губарев В. Історія України : конспект лекцій. Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. 352 с.
147. Гук Б., Вербовий М. Павлокома – пам'яті та примирення. *Наше слово*. 2006. 21 трав. С. 1–2.
148. Гуменюк В. Читач назвав ім'я безіменного героя. *Високий Замок*. 2007. 13–14 жовт. (№ 187). С. 9.
149. Гунчак Т. Шухевич і батальйон «Нахтігаль». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/shuhevich-i-batalyon-nahtigal-0> (дата звернення: 05.08.2015).
150. Гупало С. «Не мир, але меч...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ne-mir-ale-mech> (дата звернення: 05.08.2015).
151. Гупан Н., Помету О. Історія України історія України: підручник для 11-го кл. загальноосв. навч. закл. Київ: Освіта, 2011. 340 с.
152. Гупан Н., Помету О., Фрейман Г. Новітня історія України: 11 кл. Київ: Видавництво А.С.К., 2007. 384 с.
153. Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націєтворення. *Україна. Процеси націєтворення*. / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 307–321.
154. Горчиця А. „Воїнам УПА” чи „повстанцям”? Як поляки реагують на меморіальні написи. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artizles/2011/04/28/37321/> (дата звернення: 05.08.2015).

155. «Далекий постріл»: режисер Валерій Шалига, Телерадіокомпанія «Прем'єр», Україна, 2005. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qikM04_9hB0 (дата звернення: 05.08.2015).
156. Даренский В. Победа на все времена. *Крымская правда*. 2010. 6 мая. (№ 78). С. 2.
157. Деление аудитории: Нужно ли уравнивать в правах ветеранов УПА и ветеранов Советской Армии ? URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2005-10-14/11.html> (дата звернення: 05.08.2015).
158. Демушкіна В. Хайль живе Україна ? *Днепр вечерний*. 2008. 28 мая. (№ 79). С. 1.
159. Дем'янчук Б. Художник із бункері УПА. *Україна молода*. 2005. 12 лист. (№ 212). С. 7.
160. Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. Київ: Ін-т. історії України НАН України, 2011. 289 с.
161. Денисенко Г. Увічнення подій Другої світової війни в пам'ятках історії та культури. *Історія України*. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. ст. 2001. Вип. 17. С. 236–241.
162. Дещинський Л. Історія України та її державності: навчальний посібник / Л. Дещинський та ін.; за науковою редакцією Л. Дещинського. Серія “Дистанційне навчання”. № 25. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2005. 384 с.
163. Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории / ред. Л. П. Репиной. М.: Кругъ, 2008. 800 с.
164. Директора меморіалу «Тюрма на Лонцького» затримали за вказівкою Хорошковського. URL: <http://tyzhden.ua/News/15066> (дата звернення: 05.08.2015).
165. Діжка. Світ українського кіно. Документальні фільми. URL: <http://dizhka.tv/?showforum=10> (дата звернення: 05.08.2015).
166. Дмитренко Н. Останній зі свідків. *Україна молода*. 2008. 15 лют. (№ 31). С. 1,7.

167. Добкін встановить у Харкові пам'ятник жертвам УПА. URL: <http://www.gpu.ua/index.php?&id=223543> (дата звернення: 05.08.2015).
168. Добржанський О. Український національно-визвольний рух та боротьба проти радянзації західноукраїнських земель (1944–1955 рр.): історія України. 11 клас. Профільний рівень. *Історія України*. 2013. № 12. С. 4–9.
169. Доротич М. У роду Коновальців були вчителі й священики. *Високий Замок*. 2012. 12 черв. (№ 104). С. 11.
170. До сторіччя Ярослава Стецька. *Кримська світлиця*. 2012. 27 січ. № 4. С. 5.
171. «До 60–річчя утворення УПА (Українська повстанська армія та її коріння)». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/do-60-richchya-utvorennya-ura-0> (дата звернення: 05.08.2015).
172. Друга: світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 247 с.
173. Дружиненко Т. ОУН-УПА: проблемні оцінки історичної діяльності. *Історія та правознавство*: Науково-методичний журнал. 2010. №22/24. С. 79–83.
174. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М.: Наука, 1991. 575 с.
175. Експертна доповідь «Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку». Київ: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. 255 с.
176. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук та ін. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 396 с.
177. Європейського Парламенту щодо ситуації в Україні від 25 лютого 2010 р. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/legal-acts/2022-rezolyucija-jevropejsykykogo-parlamentu/shhodo-situaciji-v-ukrajini-vid-25-lyutogo-2010-r> (дата звернення: 05.08.2015).
178. Євсеєнко С., Гриб В. Історія України: сучасний погляд: підручник; Донец. акад. автомобил. трансп. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2012. 321 с.
179. Єгорова І. День відплати. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/den-vidplati> (дата звернення: 05.08.2015).

180. Єгорова І. «Старим я не буду ніколи ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/starim-ya-ne-budu-nikoli> (дата звернення: 05.08.2015).
181. Єфремова В. Факти вместо мифов. *Днепр вечерний*. 2007. 13 мар. (№ 37). С. 2.
182. Жук О. Олег Ольжич неформальний поет і націоналіст. *Україна молода*. 2007. 8 серп. (№ 142). С. 10.
183. Забілий Р. Історія на замовлення ? : (Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. 424 с.). *Український визвольний рух*. Львів, 2007. Зб. 9. С. 300–308.
184. Загорулько Ю. Висвітлення українського націоналістичного руху в курсі "Історія України" у старшій школі. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2014. № 50. С. 153–160.
185. Закалюк А. Вступ до історії України: навч. посіб. для 5-го кл. Львів: Астролябія, 2012. 160 с.
186. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3814-12/ed20120210> (дата звернення: 05.08.2015).
187. Залізняк Л. Гріх колаборації. *Україна молода*. 2013. 23 лют. (№ 29). С. 7.
188. Зарецкий Ю. П. История, память, национальная идентичность. *Неприкосновенный запас : дебаты о политике и культуре*. 2008. № 3 (май-июнь). С. 39–48.
189. Заруба В., Васковський Р. Історія України (з найдавніших часів до сьогодення): навчальний посібник для абітурієнтів. Дніпропетровськ: Юридична академія Міністерства внутрішніх справ України. 2005. 484 с.
190. Зауваження та пропозиції Верховного Суду України до законопроектів, внесених на розгляд Верховної Ради України: інформаційний сервер. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/bbfeab/43b16dca6dc225776c0046770a?/OpenDocument> (дата звернення: 05.08.2015).

191. Захист Вітчизни: підруч. для учнів 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. рівень стандарту для хлопців / І. Герасимів та ін. Тернопіль: Видавництво «Астон», 2011. 280 с.
192. Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії). *Шкільна історія очима істориків-науковців*: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упорядник Н. Яковенко. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 66–84.
193. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства*. 2011. Вип. 60. С. 68–80.
194. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків. *Вісник Львівського університету*: сер. соціол. Львів, 2008. Вип. 2. С. 127–137.
195. Зерній Ю. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2009. 20 с.
196. Зерній Ю. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 35–43.
197. Знайдено останки понад 200 жертв УПА – польське радіо (15 серпня 2011). URL: <http://www.istpravda.com.ua/shorrt/2011/08/15/52280/> (дата звернення: 05.08.2015).
198. История Украины: конспект лекций / Е. Перегуда и др. Киев: КНУСН, 2013. 56 с.
199. История Украины: учеб. для иностр. студ. высш. учеб. заведений / Г. Казьмирчук и др.; ред. Г. Казьмирчука. Киев: Издательско-полиграфический центр. Киевский университет., 2010. 631 с.
200. Іваненко В., Кривчик Г. Історія України: нав. посіб. для студ. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2012. 184 с.
201. Іваник М. Про Волинь мають говорити історики, а не політики: (Інтерв'ю з В. В'ятровичем). *Львівська газета*. 2013. 13 черв. (№ 24). С. 1,6.

202. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності: навчальний посібник для вузів. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: МАУП, 2006. 622 с.
203. Іващенко О. М. Пам'ятки і пам'ятні місця Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. на Житомирщині: (Володар.-Волин., Ємільч., Чернях. р-н) / Житомир. обл. орган. укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури України, Житомир. обл. редкол. тому Зводу пам'яток історії та культури України. Житомир: Полісся. Вип. 3. 2005. 168 с.
204. Ільющин І. Важка українсько-польська історична спадщина. *Український альманах*. Варшава, 2013. С. 217–230.
205. Ільющин І. Проблемні питання українсько-польських відносин ХХ ст. в суспільній свідомості і колективній пам'яті обох народів. *Національна та історична пам'ять*. Збірник наукових праць. Київ: Стилос, 2011. Вип. 1. С. 228–248.
206. Інститут національної пам'яті Республіки Польща передав СБУ близько 20 тисяч аркушів документів про діяльність організацій Українського визвольного руху на території сучасної Польщі: дані Прес-центру СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=91121&cat_/id=83173&mustWords=%D1%83%D0%BF%/D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
207. Ісакова Н., Кропивко О., Паламарчук Н. Історія України. Київ: Аграрна освіта, 2005. 218 с.
208. Історики звинувачують депутатів у спробі відбілити комуністичний режим. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/20apr2011/vyatrovich.html> (дата звернення: 05.08.2015).
209. Історична освіта у вищому навчальному закладі як інструмент формування національної пам'яті (Тези доповіді директора Українського інституту національної пам'яті, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Валерія Солдатенка на міжнародній науково–практичній конференції «Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва» (23-25 травня 2011 р., Маріупольський державний університет).

- URL: <http://history.org.ua/LiberUA/memory-gov-ua-main-ua-news-detail-/452-htm/memory-gov-ua-main-ua-news-detail-452-htm.pdf> (дата звернення: 05.08.2015).
210. «Історія однієї криївки»: режисер Любомир Горбач, Відеостудія «Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», Україна, 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X-rxzaVuqyQ> (дата звернення: 05.08.2015).
211. Історія створення меморіалу [Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»]. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-stvorenniya-memorialu> (дата звернення: 05.08.2015).
212. Історія України (для студентів всіх бакалаврських напрямів): навчальний посібник / Безуглий А. та ін. Вінниця: ВНТУ, 2008. 118 с.
213. Історія України: курс лекцій / В. Щербатюк та ін.; ред. В. Щербатюка; Національна академія внутрішніх справ. Київ : Фенікс, 2014. 376 с.
214. Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. Литвин та ін.; за ред. В. Литвина. Київ: Знання-Прес, 2006. 400 с.
215. Історія України : навчально-методичний посібник для студентів заочної форми навчання неісторичних факультетів / укл. М. Потапенко. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2007. 267 с.
216. Історія України: навч. посіб. / В. Панібудьласка та ін. Київ: КНУБА, 2006. 152 с.
217. Історія України: навч. посіб. / В. Панібудьласка та ін. 2-ге вид., доп. Київ: КНУБА, 2010. 140 с.
218. Історія України: навч. посіб. / Г. Каніщев та ін. Харків: Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського "Харківський авіаційний інститут", 2014. 447 с.
219. Історія України: підручник / Г. Казьмирчук та ін.; ред. Г. Казьмирчука. Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. 695 с.
220. Історія України: посіб. для 10–11 кл. / Б. Галайко та ін. Львів: ЛА «Піраміда», 2012. 256 с.

221. Історія України та її державності: курс лекцій; навчальний посібник для студентів і викладачів вищих навчальних закладів / Л. Дещинський та ін.; за науковою редакцією Л. Дещинського; Міністерство освіти і науки України, Національний університет "Львівська політехніка". Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2009. 476 с.
222. Історія України. Ч. 3. Українські землі в першій половині XX ст.: навчальний посібник для слух. підгот. курсів НМУ / О. Редькіна та ін. Київ: КІМ, 2010. 176 с.
223. Історія України XX – поч. XXI століття / упоряд.: В. Газін, А. Пристай. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 176 с.
224. Кабачій Р. УПА: страх Польщі й ... України. *Україна молода*. 2006. 27 лип. (№ 135). С. 9.
225. Кабінет Міністрів України розпорядження від 24 грудня 2005 р. № 564-р Київ «Про затвердження плану заходів щодо створення меморіального історико-архітектурного комплексу "Алея видатних діячів України"». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/564-2005-%D1%80> (дата звернення: 05.08.2015).
226. Каденюк О. Історія України: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2008. 408 с.
227. Каденюк О. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2005. 396 с.
228. Каденюк О., Сивирин М. Історія України: навч. посіб. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. освіти. 2-ге вид. Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2010. 395 с.
229. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 510 с.
230. Канафазька Н. Вітер пам'яті від нині їх могилу не залишить. *Львівська газета*. 2012. 8 лис. (№ 45). С. 12.
231. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. Київ: Оріяни, 2000. 486 с.

232. Карта проходження проекту. Проект закону України від 15.01.2009 р. № 3618 «Про заборону реабілітації та героїзації фашистських коллабораціоністів 1933–1945 рр.». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2SI00I.html (дата звернення: 05.08.2015).
233. Касьянов Г. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006 – 2016). URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-/yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016> (дата звернення: 05.08.2015).
234. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999. 352 с.
235. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2013. 128 с.
236. Качановський І. Сучасна політика пам'яті на Волині щодо ОУН (б) та нацистських масових вбивств. URL: <http://uamoderna.com/md/199> (дата звернення: 05.08.2015).
237. Киридон А. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять. Рівне, 2010. 128 с.
238. Киридон А. Пам'ять історична. *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів* / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП НВЦ „Пріоритети”, 2013. С. 278.
239. Киридон А. “Memory studies” в Україні: статус і особливості процесу становлення. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Вип. 5*. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 96–107.
240. Кисла Ю. «Пост ім. Ярослава Галана». Осінній атентат у Львові. URL: <http://uamoderna.com/blogy/yuliya-kisla/kysla-galan> (дата звернення: 05.08.2015).
241. Кіномистецтво в політичній культурі сучасної України. URL: <http://nonnaaska27.livejournal.com/34141.html> (дата звернення: 05.08.2015).
242. Клос С. «Хтось зраджував через страх втратити дітей. *Високий Замок*. 2006. 18–19 лист. (№ 214). С. 5.

243. Клос С. 40 р. на горищі переховувався останній провідник УПА на Тернопільщині. *Високий Замок*. 2006. 16–22 лют. (№ 29). С. 10.
244. Ключак В. У Трускавці поставили пам'ятник Бандері. URL: <http://www.webcitation.org/6BSwE7IB2> (дата звернення: 05.08.2015).
245. Ковальська Л. Специфіка аналізу теледокументалістики як джерела з історії руху опору в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні і політологічні дослідження*. Науковий журнал. 2013. № 1 (51). С. 40–45.
246. Ковальська Л. Сучасні документальні фільми про рух опору в другій світовій війні. *Грані історії* : зб. наук. Праць (II) Ж. 50.199. 2013. Вип. 6. С. 275–287.
247. Ковальська Л. Художні фільми як історичне джерело з історії партизансько-підпільної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни. *Гілея*. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Науковий вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 69 (№ 2). С. 110–114.
248. Кожучко О. «Євген Коновалець: Шлях до вільного Львова лежить через вільний Київ»: (Штрихи до політичного портрету провідника ОУН). *Високий Замок*. 2011. 15 черв. (№ 105). С. 6.
249. Козак О. Волинська трагедія: Янукович і пам'ять для історичної пам'яті. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/08/31/53489/> (дата звернення: 05.08.2015).
250. Козловський Б. Воїнам УПА забороняли мати фотоапарати. *Високий Замок*. 2007. 5–6 трав. (№ 77). С. 5.
251. Козловський Б. З історії КПРС Василь Кук мав „п'ятірку...”. *Високий Замок*. 2007. 6–7 жовт. (№ 182). С. 6–7.
252. Козловський Б. Із бойового строю вийшов останній командир УПА. *Високий Замок*. 2007. 10 верес. (№ 163). С. 1.
253. Козловський Б. Лише 11 днів він був прем'єр-міністром незалежної України. *Високий Замок*. 2012. 19 січ. (№ 3). С. 16.

254. Козловський Б. Маю надію, що ми відшукаємо поховання Р. Шухевича: (розмова з В. В'ятровичем). *Високий Замок*. 2008. 11–12 жовтня (№ 190). С. 16.
255. Козловський Б. Микита Хрущов: «Тоді справа С. Бандери нам опонувала». *Високий Замок*. 2011. 4–5 лют. (№ 22). С. 14.
256. Козловський Б. Не каяття не примирення, а визнання. *Високий Замок*. 2006. 24 трав. (№ 90). С. 5.
257. Козловський Б. Німецький мундир і радянське галіфе. *Високий Замок*. 2008. 11–12 жовт. (№ 190). С. 9.
258. Козловський Б. Прах Романа Шухевича на дні Збруча. *Високий Замок*. 2005. 2–3 квіт. (№ 59) С. 5.
259. Козловський Б. «Провідник нас вивчати історію, іноземні мови...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/providnik-sponukav-nas-vivchati-/istoriyu-inozemni-movi> (дата звернення: 05.08.2015).
260. Козловський Б. УПА вела боротьбу на два фронти. *Високий Замок*. 2007. 8 трав. (№ 79). С. 5.
261. Козловський Б. У тілі невеликому була і сталь, і плоть жива. *Високий Замок*. 2008. 25–31 груд. (№ 244). С. 3.
262. Козловський Б. Хлопці з лісу і зброю і тіло тримали чистоті. *Високий Замок*. 2007. 13–14 жовт. (№ 187). С. 9.
263. Козловський Б. Ховали кінці у воду. *Високий Замок*. 2005. 23–29 черв. (№ 110). С. 6.
264. Козловський Б. «Я приймаю ваш вирок смерті»: (Так сказав С. Бандера коли його знову обрали провідником ОУН). *Високий Замок*. 2009. 15–21 жовт. (№ 187). С. 6.
265. Козловський І. За ким «б'ють дзвони» Павлокоми. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/za-kim-byut-dzvoni-pavlokom-i-0> (дата звернення: 05.08.2015).
266. Колесніченко В. Реабілітація та героїзація усіх, хто боровся проти антигітлерівської коаліції буде заборонена в Україні (законопроект). *«Українська правда»*. Блоги. URL:

http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/518a35535beb4/view_print/ (дата звернення: 05.08.2015).

267. «Коломия думає»: Телеканал НТК. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IqnP-ohhH9Y> (дата звернення: 05.08.2015).

268. Коляструк О., Шубін О. Україна та Росія на перехрестях історії. Модуль 4: Повсякденне життя радянської людини (друга половина XX ст.). Київ: Освіта, 2012. 78 с.

269. Комаринська З. Історія України: навчальний посібник для самостійного вивчення та підготовки до семінарських занять для студентів вищих навчальних закладів. Львів: ЛБІ НБУ, 2005. 191 с.

270. Комуни́сти хитрістю встановили Сталі́на в Запорі́жжі. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/5/5010465/> (дата звернення: 05.08.2015).

271. Конда Ю. Бабин Яр. *Експрес*. 2006. 26–27 верес. (№ 112). С. 17.

272. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945pp.: навч. посіб. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 260 с.

273. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури. *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика. 2009. Вип. 32. С.153–163.

274. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

275. Консевич О. Україна: війна пам'ятників. URL: <http://www.eastbook.eu/ua/blog/2013/03/12/ukraina-viyna-pamiatnykiv/> (дата звернення: 05.08.2015).

276. Король В. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. Київ: ВЦ “Академія”, 2008. 496 с.

277. Король В. Історія України: навч. посіб. Київ: Вид. центр. „Академія”, 2005. 496 с.

278. Косик В. Правда проти «української поліції». *Україна молода*. 2008. 9 лют. (№ 27). С. 12.

279. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики: Монографія. К.: Центр вільної преси, 2003. 200 с.

280. Котова В. Український націоналізм – Drach nach Osten. URL: <http://dnews.donetsk.ua/2013/07/18/18534.html> (дата звернення: 05.08.2015).
281. Котова Н. Історія України: навч. посіб. для неспеціальних факультетів. Харків: ТОВ "Одіссей", 2005. 416 с.
282. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА. *Україна молода*. 2005. 9 черв. (№ 105). С. 12.
283. Крайній І. Криївка під престолом. *Україна молода*. 2011. 8–9 квіт. (№ 58–59). С. 18.
284. Крайній І. Непомітні звитяжці в білому. *Україна молода*. 2010. 12 черв. (№ 106). С. 7.
285. Крайній І. Псевдоповстанці. *Україна молода*. 2006. 3 лют. (№ 21). С. 18.
286. Крайній І. Скромний мислитель ОУН. *Україна молода*. 2009. 22 верес. (№ 174). С. 8.
287. Крайній І. «Я вистоя хоча верти міг сотні разів». *Україна молода*. 2008. 29 лют. (№ 41). С. 17.
288. Кралюк П. Таємничий замах у Варшаві. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/taiemnichiy-zamah-u-varshavi-0> (дата звернення: 05.08.2015).
289. Кралюк П. Улас Самчук – про Олену Телігу. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/ulas-samchuk-pro-olenu-teligu.html> (дата звернення: 05.08.2015).
290. Кремінь Й. Провокатори під маскою УПА. *Високий Замок*. 2007. 1–2 верес. (№ 157). С. 2.
291. Кривицька О. Актуалізація історичного минулого: ризиковий контекст за умов поляризації суспільства. *Наукові записки*. 2013. Вип. 5. С. 150–165.
292. Кріт З. Прощання з останнім командармом. *Україна молода*. 2007. 11 верес. (№ 164). С. 5.
293. Круглий стіл: «Роль і місце С. Бандери в українському національно-визвольному русі 20–50-х рр. XX ст.». URL:

<http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/951.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

294. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://historians.in.ua/index.php/istoriyai-pamyat-/vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-/istorychnapamiat-u-nezalezhnii-ukraini> (дата звернення: 05.08.2015).

295. Кулик В. Роль мас-медій у (від)творенні історичної пам'яті: наративи про Другу світову війну в українській пресі. URL: <http://ww2-/historicalmemory/org/ua/docs/ukr/kulyk.doc> (дата звернення: 05.08.2015).

296. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Шаповал Ю. та ін. Київ: ІПЕНД, 2013. 600 с.

297. Культурні чинники національної пам'яті: історія та сучасність (аналітичний огляд). URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1654.htm> (дата звернення: 05.08.2015).

298. Кульчицький С., Лебедева Ю. Історія України: підруч. для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл.; рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2011. 304 с.

299. Кульчицький С., Мицик Ю., Власов В. Історія України: повний курс підготовки для вступу до вищих навчальних закладів: довідник для абітурієнтів та школярів. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ: Літера ЛТД, 2012. 528 с.

300. Кульчицький О. Святий який лікував УПА. *Україна молода*. 2010. 27 лют. (№ 38). С. 7.

301. Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1939–2001): підруч. для 11-го кл. Київ: Генеза, 2005. 345 с.

302. Кульчицький С. «Янукович повинен діяти як президент». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/yanukovich-povinen-diyati-yak-/prezident> (дата звернення: 05.08.2015).

303. Кучерук О. Музеї визвольної боротьби ХХ століття: непростий шлях становлення. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2006. № 1–2. С. 2–13.

304. Кучма Л. После майдана: Записки президента. 2005–2006. Київ: Довира, 2007. 688 с.
305. Кучменко Е., Кучменко Б. Історія України: адапт. навч. посіб.; Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості. Київ: ІПК ДСЗУ, 2007. С. 234.
306. Лазарович М. Історія України: навч. посіб. Вид. 2-ге, виправл. і допов. Київ: Знання, 2011. 685 с.
307. Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., випр., і доп. Київ: Знання-Прес, 2006. 598 с.
308. Лановой Б. Чтобы не отдать Волинь Польше, ее залили кровью. *Комсомольская правда в Украине*. 2013. 5-11 июл. (№ 144/27). С. 6.
309. Лашенко С. Сотенний кривоніс. *Кримська світлиця*. 2008. 19 вер. (№ 38). С. 1,8.
310. Лашенко С. Червоний – про УПА. *Україна молода*. 2010. 20 квіт. (№ 72). С. 10.
311. Лебедєва Ю. Історія України: навчальний посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Київ: Генеза, 2010. 184 с.
312. Липовецький С. З ясным поглядом на світ. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/zabutiy-yuviley/>
<http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/z-yasnim-poglyadom-na-svit> (дата звернення: 05.08.2015).
313. Липовецький С. Командарм безіменних. *Україна молода*. 2007. 23 черв. (№ 112). С. 7.
314. Липовецький С. Кров Берези. *Україна молода*. 2009. 17 черв. (№ 107). С. 6.
315. Липовецький С. Людина «залізної волі». URL: <http://incognita.day.kiev.ua/lyudina-zaliznoyi-voli.html> (дата звернення: 05.08.2015).
316. Липовецький С. «Націоналіст у краватці та салонний революціонер». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/nacionalist-u-kravatci-ta-salonnii-revolucioner> (дата звернення: 05.08.2015).
317. Липовецький С. Націоналіст у краватці. *Україна молода*. 2007. 31 берез. (№ 59). С. 2.

318. Липовецький С. Невідомий Бандера. *Україна молода*. 2008. 23 трав. (№ 94). С. 20.
319. Липовецький С. Полтава – останній із бастіонів УПА. *Україна молода*. 2009. 24 лют. (№ 34). С. 9.
320. Липовецький С. Річниця державності. *Україна молода*. 2006. 30 черв. (№ 116). С. 18.
321. Липовецький С. Розвідниця Ольга. *Україна молода*. 2009. 2 верес. (№ 160). С. 10.
322. Липовецький С. Юний Шухевич. *Україна молода*. 2007. 2 черв. (№ 97). С. 7.
323. Липовецький С. «Я знаю, що наложу головою ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ya-znayushcho-nalozhu-golovoyu> (дата звернення: 05.08.2015).
324. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 3–16.
325. Лисенко О. Підсумки Другої світової війни для України і проблеми історичної пам'яті. *Політика і час*. 2007. № 6. С. 30–34.
326. Литвин В. Історія України: підручник. Київ: Науково-виробниче підприємство “Видавництво Наукова думка” НАН України, 2008. 815 с.
327. Литвин В. Історія України: підручник. Київ: Науково-виробниче підприємство “Видавництво Наукова думка” НАН України, 2010. 830 с.
328. Литвин В. Історія України : підручник. Київ: Наукова думка, 2006. 728 с.
329. Литвин М. Гута Пеняцька : нацистський слід польської трагедії 1944 року. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/guta-penyacka-nacistskiy-slid-poliskoyi-tragediyi-1944-roku> (дата звернення: 05.08.2015).
330. Лосев І. Полонені догми. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/poloneni-dogmi> (дата звернення: 05.08.2015).
331. Лосев І. Степан Бандера: епізоди революційної боротьби. *Кримська світлиця*. 9 сер. 2013. (№ 32). С. 14.
332. Луканов Ю. УПА наступає. URL: <http://www.telekritika.ua/telekino/2008-01-16/35971> (дата звернення: 05.08.2015).

333. Лукінюк М. Обережно: міфи ! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. 2-ге вид., випр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 560 с.
334. Малімон Н. Генерал помер. Правда не загине ? URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/general-pomer-pravda-ne-zagine> (дата звернення: 05.08.2015).
335. Малімон Н. «І все ж таки – поляки?..». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/i-vse-zh-taki-polyaki> (дата звернення: 05.08.2015).
336. Малімон Н. У 19 років – на Колиму. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/u-19-rokiv-na-kolimu> (дата звернення: 05.08.2015).
337. Мармазова О., Романуха О. Історія України: навч. посіб. для студ. екон. і торг. спец. та слухачів підготов. від-ня; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Донецьк: ДонНУЕТ, 2012. 445 с.
338. Мартинець С. Драма українця і поляка. *Експрес*. 2013. 7 лип. (№ 57). С. 8.
339. Мартинець С. Повстанський син. *Експрес*. 2006. 13–15 жов. (№ 120). С. 7.
340. Марчук Л. Найдены останки командующего УПА ? *Комсомольская правда в Украине*. 2005. 26 окт. (№ 196). С. 2.
341. Марчук Л. О чем рассказал тайник УПА ? *Комсомольская правда в Украине*. 2007. 24 жов. (№ 224). С. 5.
342. Марчук Л. 40 лет на чердаке прятался член ОУН-УПА Илья Оберышин. *Комсомольская правда в Украине*. 2006. 8 апр. (№ 65). С. 13.
343. Матчак Я. Пам'ять, увічнена на стіні: Учора в Києві відкрили меморіальну дошку українській поетесі та літературному критику Олені Телізі. *Україна молода*. 2009. 27 лют. (№ 37). С. 2.
344. Мельник А. Історія України: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 88 с.
345. Мельник В. Танці для фюрера. *Україна молода*. 2005. 29 берез. (№ 56). С. 11.

346. Мельник І., Масик Р. Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова. Львів: Апріорі, 2012. 320 с.
347. Мельниченко В. Компромат на Романа Шухевича – вигадка. *Львівська газета*. 2008. 6 берез. (№ 32). С. 5.
348. Меморіал Української Повстанської Армії. URL: <http://lviv-lychakiv.ukrain.travel/uk/memorials/memorial-ukrajinskoji-povstanskoji-armiji.html> (дата звернення: 05.08.2015).
349. Меморіальна таблиця Олегу Кандибі (Ольжичу). URL: <https://14dss.org.ua/news.php?extend.616.9> (дата звернення: 05.08.2015).
350. Методичні розробки (кейси) до вивчення навчальної дисципліни “Методологічні засади досліджень в галузі публічної адміністрації” / уклад.: В. В. Середа, В. М. Ципук, А. В. Ліпенцев. Київ: НАДУ, 2009. 40 с.
351. Миколук О. Євген Стахів: В 40-х роках у Донбасі до оунівців ставилися краще, ніж на Галичині. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ievgen-stahiv-v-40-h-rokah-u-donbasi-do-ounivciv-stavilisya-krashche-nizh-na> (дата звернення: 05.08.2015).
352. Мисан В. Вступ до історії України: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2005. 182 с.
353. Мисяк М. Дивізія СС «Галичина»: акценти розставлено. *Кримська світлиця*. 2009. 24 лип. (№ 30). С. 9.
354. Михайлу Макаруку – вояку УПА – на фасаді Мильчанської середньої школи, що у Дубенському районі відкрили меморіальну дошку 21 листопада 2012 року. *Замок*. 2012. 22 лист. (№ 48). С. 4.
355. Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. для старшокласників. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2005. 576 с.
356. Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. Київ: Видавничий дім "Києво Могилянська академія", 2008. 591 с.
357. Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навч. посіб. Київ: Видавничий дім "Києво Могилянська академія", 2010. 595 с.

358. Мичко С. Печерні таємниці УПА. *Україна молода*. 2005. 24 груд. (№ 242). С. 6.
359. «Між Гітлером і Сталіним: Україна у Другій світовій війні»: режисер Святослав Новицький, Студія: Дослідно-Документальний Центр, Україна, Канада, 2005. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gktacG1VIfE> (дата звернення: 05.08.2015).
360. Міністерство юстиції України наказ «Про затвердження Порядку спорудження (створення) пам'ятників і монументів: Відділ баз даних нормативно-правової інформації» 30.11.2004 № 231/806. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1588-04> (дата звернення: 05.08.2015).
361. Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*: матеріали Другої наук. конф. (Донецьк, 14 квіт. 2006 р.). Донецьк, 2006. С. 175–184.
362. Молода гвардія: навчальний посібник / укл. В. Тіханова. Луганськ: НМЦ ПТО у Луганській обл., 2012. 112 с.
363. Молодой гвардии 70 лет: Кто же все-таки бил нацистов в Донбасе ? *Комсомольская правда в Украине*. 2012. 26 сен. (№ 212). С. 1,16.
364. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Издательство «Прогресс», 1973. 407 с.
365. Мотика Г. Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ. АРТ-ПРЕС, 2006. 424 с. *Україна модерна*. 2008. № 13 (2). С. 303–309.
366. Музиченко Я. Дві барви єдності. *Україна молода*. 2010. 15 лип. (№ 128). С. 8.
367. Музиченко Я. Для кого чистили Волинь. *Україна молода*. 2013. 9 лип. (№ 97). С. 10.
368. Музиченко Я. Збручанська правда. *Україна молода*. 2007. 19 трав. (№ 88). С. 7.

369. Музиченко Я. Кістка в пам'яті. *Україна молода*. 2007. 28 черв. (№ 115). С. 1,18–19.
370. Музиченко Я. Містика Романа Шухевича. *Україна молода*. 2005. 21 жовт. (№ 196). С. 1,5.
371. Музиченко Я. Повстанці з зіркою Давида. *Україна молода*. 2006. 7 жовт. (№ 185). С. 6.
372. Музиченко Я., Хорунжа Т. Українська історична наука і завдання інституту національної пам'яті. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/2008-11-78/78-06.htm> (дата звернення: 05.08.2015).
373. Музиченко Я. Червона сокира. *Україна молода*. 2008. 2 лип. (№ 119). С. 7.
374. Музиченко Я. Ювілей командарма УПА. *Україна молода*. 2007. 19 трав. (№ 88). С. 7.
375. Мусафирова О. Как Роман Шухевич на еротики «поднялся». *Комсомольская правда в Украине*. 2009. 16–22 окт. (№ 229/42). С. 13.
376. Мусафирова О. Они не пройдут. *Комсомольская правда в Украине*. 2010. 4 янв. (№ 2). С. 4–5.
377. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Ін-т. політич. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2012. 328 с.
378. Нартов В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного Дозвілля”, 2006. 352 с.
379. Наскільки Ви довіряєте представникам наступних професій? URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=254 (дата звернення: 05.08.2015).
380. На Тернопільщині відзначили 100 річчя в Кліма Савура. *Кримська світлиця*. 2011. 11 лист. (№ 35–36). С. 15.
381. На Украине торжественно открыли очередной памятник Бандере. URL: <http://www.newsru.com/world/27aug2007/stepan.html> (дата звернення: 05.08.2015).
382. Науменко К. На шляху до правди. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya-na-shlyahu-do-pravdi> (дата звернення: 05.08.2015).
383. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М Киридон. Київ: ДП «НБЦ «Пріоритети», 2013. 436 с.

384. Некролог. *Експрес*. 2007. 11–18 жовт. (№ 148). С. 6.
385. Нет коричневой чуме ! *Крымская правда*. 2005. 4 нояб. (№ 206). С. 4.
386. Нині львів'янам презентують: «Історію однієї кривки». URL: <http://lvivexpres.com/news/2013/10/11/52835–nyni–lvivyanam–prezentuyut–istoriyu–/odniyeui–kryvivku> (дата звернення: 05.08.2015).
387. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3 (40–41). С. 37–51.
388. Обговорення фільму: «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xdUbz4oHxTg> (дата звернення: 05.08.2015).
389. Общество / Письмо читателя. URL: http://vecherniy.kharkov.ua/archive_paper/?y=2007&m=4&n=44 (дата звернення: 05.08.2015).
390. Огієнко В. Два в одному: "храм" та "етнографічний музей" у репрезентації Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодоморів в Україні. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/dva–v–odnomu–khram–ta–/etnografichnii–muzei–u–reprezentatsii–memorialnogo–kompleksu–pamy> (дата звернення: 05.08.2015).
391. Одарченко В. Волинь – Люблін: «Просимо вибачення... чекаємо вибачень». URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/24948122.html> (дата звернення: 05.08.2015).
392. Олійник С., Сидорук С. Історія України: конспект лекцій для студентів неісторичних факультетів вищих навчальних закладів України; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: О.В. Сисин: Абетка, 2012. 172 с.
393. Олійник С., Ткачук І. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид., випр., і доп. Київ: Новий світ-2000, 2009. 264 с.

394. Опалько Ю. Взаємодія Українського інституту національної пам'яті з громадськими організаціями у розвитку історичної свідомості суспільства. *Стратегічні пріоритети* : наук.-аналіт. щокварт. зб. Київ, 2008. № 4(9). С. 55–63.
395. Опитування «Настрої України» (січень 2014). URL: <http://www.slideshare.net/victorkylymar/prezent-socis-kiispress> (дата звернення: 05.08.2015).
396. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / ред. С.В. Кульчицький. Київ : Наук. думка, 2005. 495 с.
397. Оробчук М. УПА протистояла двом могутнім імперіям. *Кримська світлиця*. 2009. 16 жов. (№ 12). С. 4.
398. Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2006. 422 с.
399. Открытие памятника жертвам бандеровского террора в селе Подкамень (Львовская область). URL: <http://szturman.livejournal.com/343705.html> (дата звернення: 05.08.2015).
400. «ОУН-УПА: війна на два фронти»: (режисер Андрій Санченко, т/к НТН, Україна, 2006). URL: <http://www.dailymotion.com/video/x2y98me> (дата звернення: 05.08.2015).
401. Палій Л. Бандера – націоналіст, а не фашист. *Львівська газета*. 2010. 18 лют. (№ 8). С. 6.
402. Пам'ятник жертвам УПА. Учора Симферопіль. Сьогодні Сватове. Завтра Луганське ? URL: <http://narodna.pravda.com.ua/discussions/48642c052ae40/> (дата звернення: 05.08.2015).
403. Памятник Степану Бандере открыт на Украине. URL: <http://www.webcitation.org/6BSrErzJB> (дата звернення: 05.08.2015).
404. Пам'ятник Степану Бандері. URL: <http://lviv.ridne.net/node/1234> (дата звернення: 05.08.2015).

405. Пам'ять і питання ідентичності Польща. Україна / ред.: Т. Горбовського і П. Косєвського. Варшава, 2013. 194 с.
406. Панчук М. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук та ін. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 287 с.
407. Паньків М. Пам'ятки національно-визвольної боротьби українського народу в 40–50-х рр. XX ст. на Прикарпатті. Там само, 2013. Ч. 24. С. 356–362.
408. Папакін Г. «Коли всі засоби добрі...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/koli-vsi-zasobi-dobri> (дата звернення: 05.08.2015).
409. Паращак Л. Исповедь бывшей бандерівки. *Кримська світлиця*. 2009. 6 лют. (№ 6). С. 8.
410. Партия регионов праздник УПА во Львове отметила концертом. URL: <http://www.zarusskiy.org/ukraine/2010/10/15/24153/> (дата звернення: 05.08.2015).
411. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2006. 735 с.
412. Пасічник М., Пасічник С., Васишин О. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. / 2-ге вид., стер. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 760 с.
413. Пастернак О. Не за ту Україні ми боролися. *Високий Замок*. 2007. 13–19 верес. (№ 166). С. 3.
414. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
415. Пахолко О. А на війні – як на війні. *Експрес*. 2007. 12–13 жовт. (№ 149). С. 9.
416. Пахолко О. Невідома війна. *Експрес*. 2007. 12–13 трав. (№ 68). С. 13.
417. Пахолко О. Останню таємницю УПА розкрито. *Експрес*. 2005. 13–20 жовт. (№ 117). С. 1,2.

418. Пахолко О. СС «Галичина» правда і міфи. *Експрес*. 2007. 26 квіт. – 3 трав. (№ 59). С. 15.
419. Пахолко О. Таємниці Бандери. *Експрес*. 2005. 29 груд. – 2006. – 5 січ. (№ 52). С. 14–15.
420. Пахолко О. Шкода, що можу вмерти за Україну тільки раз. *Експрес*. 2006. 2–9 лют. (№ 12). С. 10.
421. Пахоменко С. Медіаобраз УПА у сучасному інформаційному просторі Донеччини. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія, 2011. № 1. С. 94–99.
422. Перець С. У Здолбунові відкрито пам'ятник Степанові Бандері. URL: <http://newlife.rv.ua/index.php/holovna/9-cat-all/3297-u-zdolbunovi-vidkryto-pam/iatnyk-stepanovi-banderi> (дата звернення: 05.08.2015).
423. Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, випр. та допов. Харків: ВД «Школа», 2008. 608 с.
424. Пилявець Р. Пам'ять про Другу світову війну як проблема сучасного українського соціуму. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 184–201.
425. Під виглядом бандитів УПА. *Кримська світлиця*. 2006. 28 лип. (№ 31). С. 3.
426. Під Луцьком встановлений пам'ятний знак примирення бійців УПА та радянської армії. URL: http://glavred.info/archive/2006/11/02/210426_12.html (дата звернення: 05.08.2015).
427. Плисюк В., Романишин Ю. Історія України. Львів: Сполом, 2010. 75 с.
428. Пługатор Г. Село бандерівців. *Експрес*. 2007. 13–14 жовт. (№ 150). С. 7.
429. Подільський М. Історія України: "хвороба булавизни". Київ: Сталь, 2006. 478 с.
430. Поклад Н. Таємний провідник. *Україна молода*. 2009. 14 січ. (№ 5). С. 8.
431. Полосенко Л. Тарас Бульба-Боровець і його Поліська Січ. *Кримська світлиця*. 2008. 5 вер. (№ 36). С. 5.

432. Помер колишній соратник Романа Шухевича. *Експрес*. 2013. 31 січ. (№ 5). С. 8.
433. Пометун О., Гупан Н. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. Рівень. Харків: Сиція, 2012. 333 с.
434. Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії): підручник для 5 класу. Київ: Освіта, 2013. 191 с.
435. Попович М. «Взяти з минулого краще і вічне». URL: <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/a/popovich.html> (дата звернення: 05.08.2015).
436. Попович О. Висвітлення українського визвольного руху в період Другої світової війни в документальних та художніх фільмах незалежної України (2005–2014). *Краєзнавство*. 2017. № 1-2. С. 257–271.
437. Попович О. Висвітлення українського визвольного руху періоду Другої світової війни в шкільних підручниках та посібниках (2005–2014). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 4. С. 74–75.
438. Попович О. «Масмедійний дискурс українського визвольного руху періоду Другої світової війни в незалежній Україні (2005–2014рр.)». *Військово-науковий вісник / Нац. акад. сухопут. військ ім. П. Сагайдачного*. Львів: Нац. акад. сухопут. військ. 2016. Вип. 26. С. 132–146.
439. Попович О. Медіаобраз ОУН та УПА в інформаційному просторі України (2005–2014 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника; НДІ пресознавства*. Львів, 2016. Вип. 6 (15). С. 218–233.
440. Попович О. Український визвольний рух середини ХХ ст. в національній пам'яті України (2005–2014). *Spheres of Culture: Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Sklodowska University in Lublin*. Lublin, 2016. Volume XIV. С. 387–394.
441. Попович О. Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 185–194.

442. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень. *Україна Модерна*. 2010. Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. С. 206–218.
443. Портнов А. Інститут національної пам'яті в Польщі та Україні. Спроба порівняння. URL: https://starog1.blogspot.com/2012/01/blog-post_3001.html# (дата звернення: 05.08.2015).
444. Портнов А. Родина-мать vs Степан Бандера: екскурсія по избранним памятникам Второй мировой войны в современной Украине. *Отечественные записки*. 2008. № 5 (сентябрь-октябрь). С. 33–44.
445. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва: ОГИ; Полит.ру, Мемориал, 2010. 224 с.
446. Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями»: Відділ баз даних нормативно-правової. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3248-vi> (дата звернення: 05.08.2015).
447. Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> (дата звернення: 05.08.2015).
448. Постанова КМУ «Про затвердження Положень про Український інститут національної пам'яті». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-/2011%D0%BF/print1338195521264014> (дата звернення: 05.08.2015).
449. Примаченко Я. ОУН і УПА в сучасному європейському дискурсі пам'яті про Другу світову війну: політико-правовий аспект. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/ouniupavsucasnomuevropejskomudiskursipamati/avtorprimacenkoana> (дата звернення: 01.03.2017).
450. Примаченко Я. ОУН і УПА vs голокост: "війни пам'яті" в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 69–84.

451. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» : Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08> (дата звернення: 05.08.2015).
452. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10-12 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ, Генеза, 2009. 142 с.
453. Проект Закону «Про заборону пропаганди фашизму та нацизму в Україні». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=36524&pf35401=152814> (дата звернення: 05.08.2015).
454. Проект Закону «Про заборону реабілітації та героїзації осіб й організацій, що боролися проти антигітлерівської коаліції»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46867 (дата звернення: 05.08.2015).
455. Проект Закону «Про основи запобігання та протидії пропаганді нацизму і фашизму в Україні». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5247&skl=7 (дата звернення: 05.08.2015).
456. Процків Р. «Синдром пам'яті» чи склероз на держзамовлення ? URL: <http://www.telekritika.ua/telekino/2010-10-13/56571> (дата звернення: 05.08.2015).
457. Псевдоповстанці: (передрук Україна молода. 2006. 3 лют. (№ 21)). *Кримська світлиця*. 2006. 10 лют. (№ 7). С. 4.
458. Пупкова Н. Памяти павших. *Крымская правда*. 2005. 11 нояб. (№ 210). С. 1.
459. Пупкова Н. Хочется увидеть нашу попеду. *Крымская правда*. 2009. 15 апр. (№ 66). С. 2.
460. Радзивілл О. Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1969–2007). *Сучасні дискусії про Другу світову війну*: Зб.наук. ст. та виступів українських і зарубіжних істориків. С. 208–215.

461. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посіб. / Всеукр. асоц. викл. історії та суспіл. дисциплін „Нова доба”; авт. та упоряд.: О. Кісь та ін.; голов. ред. П. Кендзьор. Львів: ЗУКЦ, 2012. 331 с.
462. Ракой С. Село в якому народився провідник ОУН. *Львівська газета*. 2008. 27 лист. (№ 175). С. 13.
463. Реєнт О., Шевченко В. Історія України у схемах та таблицях: навч. посіб. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 162 с.
464. Рєпніна Л. Пам'ять і знання про минуле в структурі ідентичності. *Діалог з часом*. М.: Вид-во ЛКІ, 2007. Вип. 21: Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. С. 5–21.
465. Рибак І., Матвеев А. Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 200 с.
466. Рижков В. ОУН-УПА на Дніпропетровщині: проти двох фронтів. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-ya/oun-upa-na-dnipropetrovshchini-proti-/dvoih-frontiv> (дата звернення: 05.08.2015).
467. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / пер. с фр., вступ. ст. и коммент. И.С. Вдовиной. М.: Академический Проект, 2008. 695 с.
468. Рикёр П. Память, история, забвение / пер. с франц. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
469. Романовская Е. Морис Хальбваск: культурные контексты памяти. *Известия Саратовского университета*. Серия Философия. Психология. Педагогика. 2010. Т. 10. Вып. 3. С. 39.
470. Романюк Н. Молитвою каяттям... Час примири́в жертв польсько-українського конфлікту 1943–1944рр. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі ? URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1964/163/69864/> (дата звернення: 05.08.2015).
471. Романюк Н. Українська війна Сергія Каліщука. *Україна молода*. 2007. 12 жовт. (№ 187). С. 9.

472. Рудакевич О. Знакові постаті вітчизняної історії в ідеологічних рамках сьогодення. *Бористен*. 2008. № 7. С. 16–18.
473. Руденко И. Вход в днепропетровскую гостиницу охраняют Сталин, Берия и Брежнев. URL: <http://dp.kp.ua/dp/427613-vkhod-v-dnepropetrovskuii-/hostynytsu-okhraniauit-stalyn-beryia-y-brezhnev> (дата звернення: 05.08.2015).
474. Руденко О. УПА постала у Донецьку Служба безпеки України (СБУ). URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510/CE808560C701826E932A.app1?art_id=75210&cat_id=75209&mustWords=%D1%/83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
475. Руденко Р. Історія України: навчально-практичний посібник / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний економічний університет. Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. 152 с.
476. Рух самостійників–державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделі пам'яті (аналітична доповідь). URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1653.htm> (дата звернення: 05.08.2015).
477. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. с нем. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
478. Савельєва И. М. Перекрестки памяти. *Хаттон П. История как искусство памяти* / пер. с англ. СПб.: Владимир Даль, 2003. С. 398–421.
479. Савельєва І., Полетаєв А. Знання про минуле: теорія й історія. СПб: Наука, 2006. 751 с.
480. Савків Б. Будьмо обережними з фальсифікаторами історії. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/budmo-oberezhnimi-z-falsifikatorami-/istoriyi> (дата звернення: 05.08.2015).
481. Савченко М. В Украине презентуют книгу о «подвигах» нацистов во время войны. *Комсомольская правда в Украине*. 2012. 27 сен. (№ 213). С. 10.
482. Савчук Б., Палійчук У., Червінський А. Вшанування пам'яті про національно-визвольні змагання 40-х – початку 50-х рр. XX сторіччя в монументальній скульптурі Прикарпаття. Галичина: всеукр. наук. і культ.-просв.

- краєзн. часоп. / Прикарпат. нац. ун-т. ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. Ч. 24. С. 362–368.
483. Самохвалова Л. «Історія збройної боротьби 20–30-х років зовсім не розкривається у радянській історіографії...». URL: <http://www.unian.ua/politics/45295-igor-yuhnovskiy-ya-vmovlyu-prezidenta-/primirennya-ne-bude.html> (дата звернення: 05.08.2015).
484. Сватко Я. Бандера з нами. *Львівська газета*. 2006. 10 січ. (№ 2). С. 4.
485. Світлична В. Історія України: навч. посіб. / ред. Ю. Алексєєва. 3-тє вид. Київ: Каравела, 2005. 408 с.
486. Світлична В. Історія України: навч. посіб. 4-тє вид. Київ: Каравела, 2006. 308 с.
487. Світлична В. Історія України: навч. посіб. 5-тє вид. Київ: Каравела, 2008. 400 с.
488. Семенченко В. Історія України: Прихована правда: від козацьких часів до сьогодення. Харків: Видавн. Дім «Школа», 2010. 400 с.
489. Семигіна Т. В. Використання дискурс-аналізу в дослідженнях із соціальної роботи. *Наукові записки НАУКМА*. 2001. Спец. вип.: у 2 ч. ч. 2. Т. 19. С. 322–325.
490. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
491. Сергієнко П. Таємниця одного теракту. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/tayemniczya-odnogo-teraktu.html> (дата звернення: 05.08.2015).
492. Серєда В. Місто як Lieu de memoire: спільна чи поділена на пам'ять?: приклад Львова. *Вісник Львівського університету: Сер.: соціологічна*. 01/2008. Вип.2. С. 73–99.
493. Серєда В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії. *Соціологія: теорія, історія, маркетинг*. 2006. № 3. С. 191–212.

494. Середа В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Інститут соціології НАН України. К., 2006. 19 с.
495. Сидорук А. Помилка Савіка Шустера ? URL: <http://www.go.telekritika.ua/lyudi/2005-10-20/4096> (дата звернення: 05.08.2015).
496. Симоненко І. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4 (9). С. 44–54.
497. Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4 (13). С. 53–63.
498. Симоненко открыл в Симферополе памятник жертвам ОУН-УПА. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/events/207397> (дата звернення: 05.08.2015).
499. «Синдром пам'яті»: режисер Сергей Иушин, Газетний комплекс «Інтернет-медіа» – тижневик «2000», студія «KINOART.EL production», Україна, 2009. URL: <http://www.ex.ua/4919696?r=82476> (дата звернення: 05.08.2015).
500. Синяк Д. Дивізійники не герої і не зрадники. *Високий Замок*. 2005. 31 трав. (№ 95). С. 6.
501. Сирцов О. В історії УПА немає чіткого поділу на чорне і біле. *Львівська газета*. 2013. 17 черв. (№ 25). С. 12.
502. Сирияченко В. Сумщина против бандеровцев. URL: <http://rg.kiev.ua/page5/article16364/> (дата звернення: 05.08.2015).
503. Скажем решительное «нет !» прославлению нациских преступников Украине. *Комсомольская правда в Украине*. 2009. 7 мая. (№ 97). С. 8.
504. Скандал з жертвами УПА – їх неможуть порахувати. URL: <http://www.istpravda.com.ua/shorrt/2011/08/31/53591/> (дата звернення: 05.08.2015).
505. «Служба безпеки ОУН. Зачинені двері»: режисер Віталій Загоруйко, Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять», України, 2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kpHE7AYz5iw> (дата звернення: 05.08.2015).
506. Служба безпеки України відкрила у Запоріжжі інформаційно-довідковий зал розсекречених архівних матеріалів: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86203&cat_id=85802&/

mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

507. Служба безпеки України розсекретила матеріали кримінальних справ, що стосуються діяльності підпілля ОУН на Донеччині: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510/BBC8/08560C701826E932A.app1?art_id=74945&cat_id=74549&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

508. Смольницька О. Бойові дії УПА проти німецьких загарбників, зафіксовано в документах. *Кримська світлиця*. 2007. 28 сер. (№ 26). С. 5.

509. Смольницька О. Вітрами і сонцем Бог її шлях намітив. *Кримська світлиця*. 2007. 20 лип. (№ 29). С. 6.

510. Смольницька О. Ми родились із крові народу. *Кримська світлиця*. 2007. 21 груд. (№ 51). С. 9.

511. «Собор на крові». Восьма серія: Боротьба за народ: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=REBYp_OexkY&list=PLhcYfZkUVxIzbuqea/Kl5xgTZ2Tux0EJj_&index=8 (дата звернення: 05.08.2015).

512. «Собор на крові». Дев'ята серія: Альянс над прірвою: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=u3d-wdpf0w&index=9&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

513. «Собор на крові». Десята серія: Тріумф великого блефу: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VhL9BzFLfMk&list=PLhcYfZkUVxIzbuqea/Kl5xgTZ2Tux0EJj_&index=10 (дата звернення: 05.08.2015).

514. «Собор на крові». Друга серія: Цукерки для коменданта: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9Dc3co2q9IM&index=2&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).

515. «Собор на крові». Перша серія: Народження великого блефу: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XvQejHsmHLw> (дата звернення: 05.08.2015).
516. «Собор на крові». П'ята серія: Фальшиве золото вересня: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-XIgo6bvAuc&index=5&list=PLhcYfZkUV/xIzbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).
517. «Собор на крові». Сьома серія: Армія без держави: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=o30EmB55evo&index=7&list=PLhcYfZkUVxI/zbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).
518. «Собор на крові». Третя серія: Одна доба незалежності: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=qYyZnXaTn9E&index=3&list=PLhcYfZkUVxI/zbuqeaKl5xgTZ2Tux0EJj_ (дата звернення: 05.08.2015).
519. «Собор на крові». Четверта серія: Галицьке марево: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Y747cTWq-qE&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5/xgTZ2Tux0EJj_&index=4 (дата звернення: 05.08.2015).
520. «Собор на крові». Шоста серія: Політика доконаних фактів: режисер Ігор Кобрин, «Телекон», Телеканал «1+1», Україна, 2006. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ip5mB47Coxk&list=PLhcYfZkUVxIzbuqeaKl5/xgTZ2Tux0EJj_&index=6 (дата звернення: 05.08.2015).
521. Совет Крымской организации Союза советских офицеров: Никакого «примирения» не будет Господин Президент! *Крымская правда*. 2005. 19 мая. (№ 90). С. 1.
522. Соколов Б. Бандера малороса. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/bandera-malorosa> (дата звернення: 05.08.2015).

523. Солдатенко В. Історія і пам'ять: короткі суб'єктивні нотатки. *Національна та історична пам'ять*. Зб. наук. праць. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 9. С. 3–33.
524. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 12. С. 52–63.
525. Солодько П. Валерій Солдатенко: «Перед нами не стоїть завдання проводити люстрацію». URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/23/32857/> (дата звернення: 05.08.2015).
526. Солодуха О. Нація – найвищий пріоритет (за творчістю Д. Донцова). URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/naciya-nayvishchiy-prioritet> (дата звернення: 05.08.2015).
527. Соломка А. ОУН–УПА не боролась за український народ, она боролась за власть над украинским народом. *Сегодня*. 2005. 24 трав. (№ 114). С. 4.
528. Соломко И., Студенникова Г. «А кто такой Роман Шухевич для Харькова?». *Сегодня*. 2007. 18 июл. (№ 158). С. 3.
529. Сонюк В. Віктор Суворов: «Народ переміг і залишився в неволі ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/viktor-suvorov-narod-peremig-i-zalishivsya-u-nevoli> (дата звернення: 05.08.2015).
530. Сохацька Є. «І слово – зброя ...». URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/i-slovo-zbroya> (дата звернення: 05.08.2015).
531. Ставлення населення до ОУН-УПА. URL: http://news.dt.ua/POLITICS/ukrayintsi_poki_ne_gotovi_viznati_oun-upa-98652.html (дата звернення: 05.08.2015).
532. «Ставлення населення України до надання воякам УПА статусу учасників національно-визвольних змагань»: Прес-служба «ДІ». URL: http://dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/stavlennu-uchasnikiv-nacionalno-vizvolnih-zmagan.htm (дата звернення: 05.08.2015).

533. Степана Бандеру пропонують на «Почесного громадянина Рівного»: Рівнеінформ. URL: <http://www.ogo.ua/articles/view/2011-01-20/25713.html> (дата звернення: 05.08.2015).
534. Степан Бандера: Збірник матеріалів і документів. / Український інститут національної пам'яті; Упорядник: С. В. Бутко. Київ : УІНП, 2009. 115 с.
535. «Степан Бандера. Ціна свободи»: режисери Сергій Сотниченко, Тарас Ткаченко, Олена Ножечкіна, т/к «Перший канал» Україна, Україна, 2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=13PzICwrYJc> (дата звернення: 05.08.2015).
536. Страсті за Бандерою: статті, есеї / упоряд.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. Київ: Грані-Т, 2010. 400 с.
537. Структура Українського інституту національної пам'яті. URL: http://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/inp_schema_0.pdf (дата звернення: 05.08.2015).
538. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний показник) / перед., вступ. ст., заг. ред. А. Киридон. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. 294 с.
539. Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. Львів : ЗУКЦ, 2012. 224 с.
540. Спільна А. Таємниці Романа Шухевича. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/taiemnici-romana-shuhevicha> (дата звернення: 05.08.2015).
541. Спільного російсько-українського підручника з історії не буде: науковці не змогли домовитися. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/25jan2011/history.html> (дата звернення: 05.08.2015).
542. Спогади стрільця УПА Івана Терлецького-«Вовка»: режисер Павло Подобєд, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», Україна, 2011. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ch5fnypfu0M> (дата звернення: 05.08.2015).

543. Спогади стрільця УПА Степана Бабія-«Голуба»: режисер Павло Подобед, Кіностудія / кінокомпанія: Благодійна ініціатива «Героїка», Україна, 2011. URL: https://www.youtube.com/watch?v=c4LAcwL_ol4 (дата звернення: 05.08.2015).
544. Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.; рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Грамота, 2011. 320 с.
545. Сулько В. Історія України: навч. посіб. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т., Каф. історії України. Рівне: Вид. О. Зень, 2011. 543 с.
546. Суспільство Ukraine – Випуск 2: (Правда про війну). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=w1cgDjfbHKc> (дата звернення: 05.08.2015).
547. Сюндюков І. Мужність переконаного чину. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/muzhnist-perekonanogo-chinu> (дата звернення: 05.08.2015).
548. Сюндюков І. Предтеча української державності. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/predtecha-ukrayinskoyi-derzhavnosti> (дата звернення: 05.08.2015).
549. Сюндюков І. Спартанець XX ст. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/spartanec-hh-stolittya> (дата звернення: 05.08.2015).
550. Сюндюков І. Убивство в місті біля моря. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/ubivstvo-v-misti-bilya-morya> (дата звернення: 05.08.2015).
551. Тамкова О. Таємниці родини Степана Бандери. *Експрес*. 2013. 11 січ. (№ 2). С. 8–9.
552. Терещук Г. Померла рідна сестра головнокомандуючого УПА. *Львівська газета*. 2010. 25 лют. (№ 8). С. 13.
553. Терещук Г. Спецоперації НКВС–КДБ проти українського націоналізму. *Львівська газета*. 2010. 28 січ. (№ 4). С. 13.
554. Тернопільські «регіонали» підтримали ветеранів ОУН-УПА. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/ternopilski-regionali-poyasnili-chomu-pidtrimali-veteraniv-/oun-ura.html> (дата звернення: 05.08.2015).

555. Тимець І. Минулого не змінимо, а ось майбутнє зможемо. *Високий Замок*. 2013. 20–26 черв. (№ 90). С. 9.
556. Тирнова В. Два берега у одной ли реки ? URL: http://vecherniy.kharkov.ua/archive_paper/?y=2007&m=0&n=61 (дата звернення: 05.08.2015).
557. Тихонький В. ОУН-УПА завадила Москві здійснити депортацію українців восени 1944 р. *Кримська світлиця*. 2011. 14 жов. (№ 25-26). С. 11–14.
558. «Три історії Галичини»: режисери Сара Фаргат, Ольга Онишко, США, Кінокомпанія виробник: «Sense Film», Україна, 2010. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Nws4Yqf-Lzg> (дата звернення: 05.08.2015).
559. Трокало Я. Герою УПА – Героя України. *Україна молода*. 2006. 26 груд. (№ 241). С. 2.
560. Турченко Ф. Історія України: 11 кл.: підруч. для загальноосв. навч. закл.: проф. рівень. Київ: Генеза, 2011. 400 с.
561. Турченко Ф., Панченко П., Тимченко С. Новітня історія України (1939 – початок ХХІ ст.): підручник для 11-го кл. серед. загальноосв. навч. закл. Вид. 5-те, доопрац. й допов. Київ : Генеза, 2006. 384 с.
562. У Бабиному Яру вандали знищили пам'ятник членам ОУН, розстріляним фашистами. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/u-babinomu-yaru-vandali-znishchili-/ram-yatnik-chlenam-oun-rozstrilyanimfashistami.html> (дата звернення: 05.08.2015).
563. У ВАСУ вирішили, що Донецький суд законно відібрав у Шухевича і Бандери звання Героя України. URL: http://www.newsru.ua/ukraine/02aug2011/tur_heroj.html (дата звернення: 05.08.2015).
564. Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Луцьк, 19–20 черв. 2013 р.). Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т. ім. Лесі Українки, 2013. С. 5–10.
565. У Запорозжі підірвали пам'ятник Сталіну. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/01/1/5740807/> (дата звернення: 05.08.2015).

566. Узлова І. Бандера в Кременці. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1936/116/68873/> (дата звернення: 05.08.2015).
567. Указ Президента України від 12 жовтня 2007 року № 965/2007 «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/965/2007?test=4/UMfPEGznhhDCO.ZigPEdgh/HI42gs80msh8Ie6> (дата звернення: 05.08.2015).
568. Указ Президента України від 20 січня 2010 року № 46/2010 «Про присвоєння С. Бандерові звання Герой України». URL: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення: 05.08.2015).
569. Указ Президента України від 6 травня 2005 року № 753/2005 «Про присвоєння О. Бересту звання Герой України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/753/2005> (дата звернення: 05.08.2015).
570. Указ Президента України від 7 травня 2005 року № 755/2005 «Про присвоєння О. Мотенко звання Герой України». URL: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755/2005> (дата звернення: 05.08.2015).
571. Указ Президента України «Деякі питання нагородження ювілейною медаллю «65 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067/2010> (дата звернення: 05.08.2015).
572. Указ Президента України «Про відзначення Дня партизанської слави»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/892/2007> (дата звернення: 05.08.2015).
573. Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/32/2008> (дата звернення: 05.08.2015).
574. Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України учасників національно-визвольного руху»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/958/2007> (дата звернення: 05.08.2015).

575. Указ Президента України «Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/941/2006> (дата звернення: 05.08.2015).
576. Указ Президента України «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради»: Відділ баз даних нормативно – правової інформації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/512/2009> (дата звернення: 05.08.2015).
577. Указ Президента України «Про всебічне вивчення та об’єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/879/2006> (дата звернення: 05.08.2015).
578. Указ Президента України «Про День визволення України від фашистських загарбників»: Відділ баз даних нормативно–правової інформації. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/836/2009> (дата звернення: 05.08.2015).
579. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху XX століття»: Відділ баз даних нормативно–правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/946/2009> (дата звернення: 05.08.2015).
580. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»: Відділ баз даних нормативно–правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/403/2010> (дата звернення: 05.08.2015).
581. Указ Президента України «Про заходи у зв’язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років»: Відділ баз даних нормативно–правової інформації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/604/2012> (дата звернення: 05.08.2015).
582. Указ Президента України «Про надання державному історико–амеморіальному заповіднику «Бабин Яр» статусу національного»: Відділ баз

- даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/258/2010> (дата звернення: 05.08.2015).
583. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html> (дата звернення: 05.08.2015).
584. Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (дата звернення: 05.08.2015).
585. Указ Президента України «Про створення Інституту національної пам'яті». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12604.html> (дата звернення: 05.08.2015).
586. Указ Президента України «Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу "Алея видатних діячів України"»: Відділ баз даних нормативно-правової інформації. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1333/2005> (дата звернення: 05.08.2015).
587. У Києві презентовано документальний фільм, присвячений україно-польським конфліктам на Волині. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/941186-u-kievi-prezentovano-dokumentalniy-film-prisvyachenij-ukrayinsko-polskim-konfliktam-na-volini> (дата звернення: 05.08.2015).
588. Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива. Сборник материалов. Донецк: Астро, 2010. 350 с.
589. «Українські Державники: Роман Шухевич»: режисер Тарас Каляндрук, студія/канал: ЛОДТРК, Україна, 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Im1QjnfahaI> (дата звернення: 05.08.2015).
590. У Луцьку обмалювали свастиками Бандеру. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/01/11/13302/> (дата звернення: 05.08.2015).
591. У Луцьку презентували фільм про Волинську трагедію та роздумували чи вибачать українці та поляки одні одним. URL: <http://www.pravda.lotik.ua/ukr/news/52517/> (дата звернення: 05.08.2015).

592. У Львівській області вандали знищили пам'ятник УПА. URL: http://dt.ua/UKRAINE/u-lvivskiy-oblasti-vandali-znischili-pam-yatnik-upa-/127031_.html (дата звернення: 05.08.2015).
593. У Львові презентують фільм: «Історія однієї Криївки». URL: <http://www.pohlyad.com/news/n/6777> (дата звернення: 05.08.2015).
594. У Львові СБУ відкрила інформаційно-довідковий зал з розсекреченими архівними документами: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86813&cat_id=86491&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
595. Умер бувший командир ОУН-УПА. URL: <http://www.segodnya.ua/ukraine/Umer-byvshiy-komandir-OUN-UPA.html> (дата звернення: 05.08.2015).
596. У Партії регіонів розбиратимуться з волинськими колегами, які голосували за УПА. URL: <http://www.volynpost.com/news/5171-u-partii-regioniv-rozbyratymutsia-z-volynskymy-kolegamy-iaki-golosuvalyza-upa> (дата звернення: 05.08.2015).
597. «УПА. Тактика боротьби»: режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко, т/к Перший Національний, Україна, 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HeGKW-YJlQc> (дата звернення: 05.08.2015).
598. Уривалкін О. Історія України. Кінець XVII – початок XXI століття: посібник. Київ: КНТ, 2007. 436 с.
599. «Уроки патріотизму»: режисер Олександр Муратов, ТОВ Vita Nova, Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, Україна, 2007. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hIhXD1s405A> (дата звернення: 05.08.2015).
600. У Службі безпеки України відбулись Громадські історичні слухання «Євреї в Українському визвольному русі»: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=77689&cat_id=77994&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).

601. У Службі безпеки України відбулось засідання робочої групи істориків при СБУ із вивчення діяльності ОУН і УПА. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=73780&cat_id=39574 (дата звернення: 05.08.2015).
602. У Службі безпеки України відбулись чергові Історичні слухання «Діяльність ОУН та Півдні та Сході України». URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE8/08560C701826E932A.app1?art_i/=76249&cat_id=75738&mustWords=%D1%83%/D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
603. У Службі безпеки України відбулися чергові Громадські історичні слухання «УПА і німці: співпраця чи протистояння»: Прес-центр СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=82836&cat_id=82963&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
627. У Струсові на Тернопіллі теж встановили пам'ятник Бандері. URL: <http://te.20minut.ua/Podii/u-strusovi-na-ternopilli-tezh-vstanovili-pam039yatnik/banderi-156342.html> (дата звернення: 05.08.2015).
605. У Харкові за ніч знесли пам'ятний знак воїнам УПА. URL: <http://tyzhden.ua/News/78475> (дата звернення: 05.08.2015).
606. У Чернігівській області відкрито інформаційно-довідковий зал розсекречених архівних матеріалів СБУ. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=86964&cat_id=86491&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
607. У Чорткові відкрили пам'ятник Степану Бандері. URL: <http://lyra.com.ua/2012/10/23/u-chortkovi-vidkryly-pamyatnyk-stepanu-banderi/> (дата звернення: 05.08.2015).
608. Ушакин С. Отстраивая историю: советское прошлое сегодня. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2011. № 6. С. 10–16.

609. Фаріон І. «Зв'язкова Нуся, яку малював Шухевич. *Високий Замок*. 2007. 1–2 верес. (№ 157). С. 1, 15.
610. Фаріон І. «Лідер ОУН Коновалець звертався в ЦК КПУ із закликом разом боротися за Україну ...». *Високий Замок*. 2013. 4 черв. (№ 8). С. 10.
611. Федик І. Фальсифікація історії. *Львівська газета*. 2009. 12 берез. (№ 11). С. 17.
612. Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів, 2008. 720 с.
613. Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів, 2013. 896 с.
614. Федченко А. Депутаты польского Сейма назвали Волынскую трагедию «етнической чисткой». *Комсомольская правда в Украине*. 2013. 13 июл. (№ 151). С. 2.
615. Філіппенко Р., Савченко Н., Куделко С., Малютіна О. Історія України: навчальний посібник; ред. С. Смоленського. Київ: Алерта, 2013. 352 с.
616. Філіппов Н. Прада об ОУН-УПА. Взгляд из Канады. *Крымская правда*. 2012. 11 янв. (№ 3). С. 2.
617. Філоненко Д. Під знаком стрільця. *Україна молода*. 2011. 15 черв. (№ 101). С. 7.
618. Фішбейн М. «Єврейська карта» в російських спецопераціях проти України. *Україна молода*. 2009. 1 серп. (№ 139). С. 8–9.
619. Хальбвакс М. Коллективная и историческая пам'ять. *Неприкосновенный запас*: дебаты о политике и культуре. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.
620. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
621. Харьковской облсовет призвал прекратить героизацию воинов ОУН-УПА. URL: <http://www.korrespondent.net/main/197557> (дата звернення: 05.08.2015).
622. Харченко А. «Вася бегал в село Глыняны – славные там были девки». *Сегодня*. 2007. 13 сент. (№ 205). С. 5.

623. Хахула Л. І. Історичні стереотипи про Україну та українців у сучасній Польщі (1991–2005): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 256 с.
624. Хахула Л. «Різуни» чи побратими ? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 304 с.
625. Хриенко Т. Молодеж Kryма о Великой Отечественной войне. *Крымская правда*. 2005. 23 апр. (№ 75). С. 6.
626. «Хроніка Української Повстанської Армії 1942–1945»: режисер Тарас Химич, ГО Українська Галицька Асамблея, Україна, 2014. URL: <http://www.documentary.org.ua/uk/upa/> (дата звернення: 05.08.2015).
627. Цвілюк С. Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять. Одеса: Астропринт, 2014. 295 с.
628. «Ціна перемоги»: режисери Сергій Братішко, Віталій Загоруйко т/к «ТОНІС», Україна, 2007. URL: <http://toloka.hurtom.com/viewtopic.php?t=46016> (дата звернення: 05.08.2015).
629. Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире / пер. с лит. М. Завьяловой. Вильнюс : Изд-во ЕГУ, 2010. 296 с.
630. Червак Б. Воїн української революції. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/voyin-ukrayinskoyi-revolucziyi.html> (дата звернення: 05.08.2015).
631. Червак Б. Де спочиває прах полковника Є. Коновальця. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/de-spochine-prah-polkovnika-konovalcsya> (дата звернення: 05.08.2015).
632. Червак Б. Національний ідеал Олени Теліги. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/nacionalniy-ideal-oleni-teligi> (дата звернення: 05.08.2015).
633. Червак Б. Неправда «об'єктивних» дослідників. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/nepravda/obiektivnih-doslidnikiv> (дата звернення: 05.08.2015).

634. Червак Б. Уроки полковника. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/uroki-polkovnika> (дата звернення: 05.08.2015).
635. Черкашина Н. Історія України: від давніх часів до сьогодення: навч. посіб. Київ: ВД "Професіонал", 2005. С. 162–163.
636. Чи потрібно демонтувати радянські пам'ятники – опитування. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_ci-potribno-demontuvati-radyanski-pam-yatniki-/opituvannya/166309 (дата звернення: 05.08.2015).
637. Чиснок С. Упирі. Спецотряд НКВД. *Кримська світлиця*. 2007. 14 вер. (№ 37). С. 5.
638. Чиснок С. Упирі. Спецотряд НКВД. *Кримська світлиця*. 2007. 21 вер. (№ 38). С. 7.
639. Чиснок С. Упирі. Спецотряд НКВД. *Кримська світлиця*. 2007. 28 вер. (№ 39). С. 7.
640. Чорновол І. З історії реклами фірми «Фама». *Львівська газета*. 2006. 21–23 лип. (№ 130). С. 7.
641. Чорновол І. Історик Руслан Забілий про допит в СБУ: «Мені сказали, що займатися історією небезпечно». URL: http://society.lb.ua/life/2014/12/23/290272_istorik_ruslan_zabilyi_pro_dopit.html (дата звернення: 05.08.2015).
642. Чумак В. Міфи сучасної України. *Україна молода*. 2010. 17 лип. (№ 130). С. 8–9.
643. Чупрій Л. Аналіз висвітлення знаменитих історичних дат у регіональних друкованих ЗМІ. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/oktober08/20.htm> (дата звернення: 05.08.2015).
644. Чупрій Л. Український пантеон як чинник формування національної ідентичності. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli2009/35.htm> (дата звернення: 05.08.2015).
645. Чуткий А. Історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: МАУП, 2006. 352 с.

646. Шабала Я. Історія України. Для випускників шкіл та абітурієнтів: навч. посіб. Київ: Кондор, 2005. 268 с.
647. Шаповал Ю. Війна після війни. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 59–84.
648. Шаправський С. А. Символічне трактування окремих зображень на православних могильних надгробках. *Наукові записки*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 301–309.
649. Шара Л. Між Гітлером і Сталіним: Документальний фільм про Другу світову війну в Україні. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2003/11/14/2996477/> (дата звернення: 05.08.2015).
650. Шатский Т. Слово о музеях. *Крымская правда*. 2008. 18 янв. (№ 9). С. 4.
651. Шафранський Є. Два шляхи – дві логіки націоналізму. URL: <http://www.telekritika.ua/view/2007-08-10/9338>. (дата звернення: 05.08.2015).
652. Шкільна історична освіта на сучасному етапі. Матеріали круглого столу. Інститут історії України НАН України, 8 червня 2010 р. *Історія України*. 2010. № 29 (669): Тематичний випуск. С. 1–19.
653. Шкула А. Бучач уже з Бандерою. URL: <http://te.20minut.ua/Podii/buchach/uzhe-z-banderoyu-73913.html> (дата звернення: 05.08.2015).
654. Шокун Л., Лиховій Д. Останніми його словами були: «Усе в порядку». *Україна молода*. 2009. 15 жовт. (№ 191). С. 1, 4–5.
655. Шулакова А. Как Донбасс учил националистов. URL: <http://dnews.donetsk.ua/2012/11/05/14622.html> (дата звернення: 05.08.2015).
656. «Шустер LIVE»: О волынской резне (часть 1) на Шустер live. эфир 21.06.2013. URL: https://www.youtube.com/watch?v=xz8wL6_7D90 (дата звернення: 05.08.2015).
657. «Шустер LIVE»: О волынской резне (часть 2) на Шустер live. эфир 21.06.2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6ZMdwOE0psQ> (дата звернення: 05.08.2015).
658. Шустер Live: Табачник демонструє знання історії. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rTet9TiBb9U> (дата звернення: 05.08.2015).

659. Шустер Live: «Угрожает ли Украине неонацизм ?». URL: https://www.youtube.com/watch?v=FmH_dZCv6-E (дата звернення: 05.08.2015).
660. Шутов Р. Роль ЗМІ у формуванні політичної та громадської думки в Україні. URL: <http://www.mcenter.org.ua/uk-print/text/articles/media/20080208-/5.html> (дата звернення: 05.08.2015).
661. Щодо оприлюднення п'ятого тому польсько-української видавничої серії «Акція ‘‘Вісла’’1947»: дані Прес-центру СБ України. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=50089&cat_id=50267&/mustWords=%D1%83%D0%BF% /D0%B0+&searchPublishing=1 (дата звернення: 05.08.2015).
662. Юрій М. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Кондор, 2008. 252 с.
663. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті / худож.-оформлювач Л. П. Вировець. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.
664. Ющенко намерен реабилитировать фашизм, считает историк. *Крымская правда*. 2005. 22 фев. (№ 33). С. 3.
665. Якименко О. Історія України: навчально-методичний посібник. Київ: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2007. 260 с.
666. Яневич Б. Пам'ятки національно-визвольної боротьби. *Галичина: всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 100 років від дня народження Романа Шухевича. Івано-Франківськ, 2008. Вип. 14. С. 555–563.
667. Янчук І. В Івано-Франківську в урочистій обстановці відкрили пам'ятник провідникові ОУН Степану Бандері. URL: <http://vidgolos.com/623-v-ivano-frankivsku-v-urochistijj-obstanovci.html> (дата звернення: 05.08.2015).
668. Ярмоленко М. Друга світова війна як конфлікт історичної пам'яті. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 244–248.
669. Ясенчук О. Українська повстанська армія на Чернігівщині. *Сіверщина*. 2005. 19 серп. (№ 34). С. 9.

670. Яценко П. Доля покарала убивцю Бандери. *Експрес*. 2009. 1–8 січ. (№ 1). С. 10.
671. 25 % громадян підтримують ідею визнання ОУН та УПА (опитування). (28 грудня 2012). URL: <http://www.unian.ua/news/543987-25-gromadyan-/ukrajini-pidtrimuyut-viznannya-oun-upa-opituvannya.html> (дата звернення: 05.08.2015).
672. 57% українців не хочуть вважати ОУН-УПА борцями за незалежність (13 березня 2012). URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/03/13/76675/> (дата звернення: 05.08.2015).
673. «1377 спалених заживо»: режисер Іван Кравчишин, т/к «ІНТЕР», Україна, 2009. URL: <http://inter.ua/uk/video/program/documentary/2010/02/19/1337> (дата звернення: 05.08.2015).
674. «1941. Заборонена правда»: режисер Ігор Кобрин, студія «Телекон», Україна, 2013. URL: <http://www.telecon.kiev.ua/ukr/projects/1941.html> (дата звернення: 05.08.2015).
675. 63 года без примирения. URL: <http://svobodaslova.ictv.ua/rus/catalog/2005-10-14/text11.html> (дата звернення: 05.08.2015).
676. Anna Annanatalia. Архетипи з минулого: «гуманітарна політика» в Україні повернулась у радянсько-російське річище. URL: <http://annanatali.blogspot.com/2012/02/7-224-16.html> (дата звернення: 05.08.2015).
677. Ashuri T. Television tension: national versus cosmopolitan memory in a coproduced television documentary. *Media Culture Society*. 2007. № 29. P. 31–51.
678. Assmann J. Communicative and Cultural Memory. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 109–118.
679. Bechtel D. Von Lemberg nach L'viv. Gedachtniskonflikte in einer Stadt an der Grenze. *Osteuropa*. 2008. Vol. 6. P. 211–227.
680. Casey E. S. Remembering: a phenomenological study (2nd edition). Bloomington, IN: Indiana University Press, 2000. 269 p.

681. Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. 442 p.
682. Danziger K. Marking the Mind: a history of memory. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 305 p.
683. Draaisma D. Metaphors of Memory: a history of ideas about the mind. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 255 p.
684. Duncan B. Mythscapes: memory, mythology, and national Identity. *British Journal of Sociology*. 2003. Vol. 54. P. 63–81.
685. Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 1–19.
686. Harrison R. Heritage. Critical Approaches. NY Routledge, 2012. 268 p.
687. Harvey D. Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*. 2001. Vol. 7, № 4. P. 319–338.
688. Kaschuba W. Geschichtspolitik und Identitätspolitik. Nationale und ethnische Diskurse im Kulturvergleich. *Inszenierung des Nationalen. Geschichte, Kultur und die Politik der Identitäten am Ende des 20. Jahrhunderts*. Köln: Böhlau Verlag, 2001. P. 19–42.
689. Kubik J, Bernhard M. In Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration. *A Theory of the Politics of Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 7–36.
690. Leopoldis Multiplex. Київ: Грані-Т, 2008. 480 с.
691. Marples D. Heroes and villains: creating national history in contemporary Ukraine. Budapest: Central European University Press, 2007. 386 p.
692. Middleton D., Brown S. The Social Psychology of Experience: studies in remembering and forgetting. London: Sage, 2005. 252 p.
693. Olick J. From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 151–163.

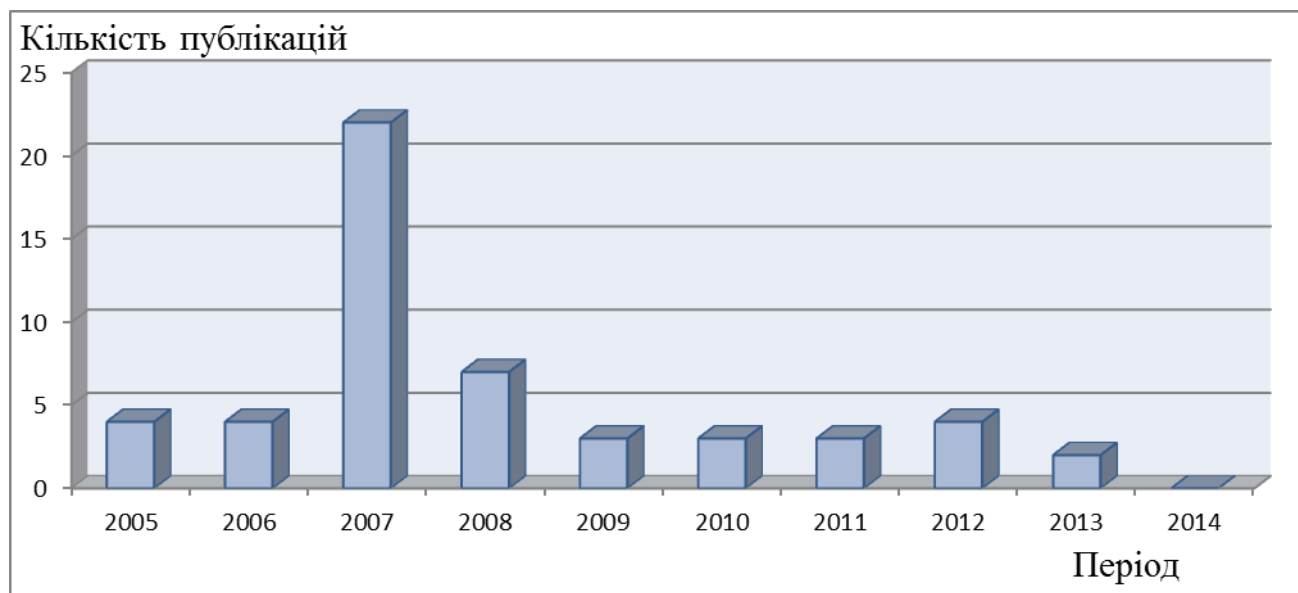
694. Petition # 251148. Open Appeal from Ukrainians to the Members of European Parliament with regards to the defamation of Stepan Bandera in the text of the Resolution of the European Parliament on the Situation in Ukraine from February 25, 2010. URL: http://www.petition.org.ua/petition/detail.php?ELEMENT_ID=617/ (дата звернення: 05.08.2015).
695. Kappeler A. The politics of history in contemporary Ukraine: Russia, Poland, Austria, and Europe. J. Besters-Dilger (Ed.), *Ukraine on its way to Europe*. Interim results of the orange revolution, Peter Lang, Frankfurt a.M. (2009). P. 217–232.
696. Rossolinski-Liebe G. Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014. 654 p.
697. Rosenfeld G. D. A Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory «Industry». *Journal of Modern History*. 2009. Vol. 81, № 4. P. 122–158.
698. Schmidt J. Memory and Remembrance: A Constructivist Approach. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, DEU: Walter de Gruyter, 2008. P. 191–203.
699. Yurchuk Y. Reordering of meaningful worlds: memory of the organization of Ukrainian nationalists and the Ukrainian insurgent army in Post-Soviet Ukraine: Doctoral dissertations / Stockholm University. Stockholm, 2014. 295 p.

ДОДАТКИ

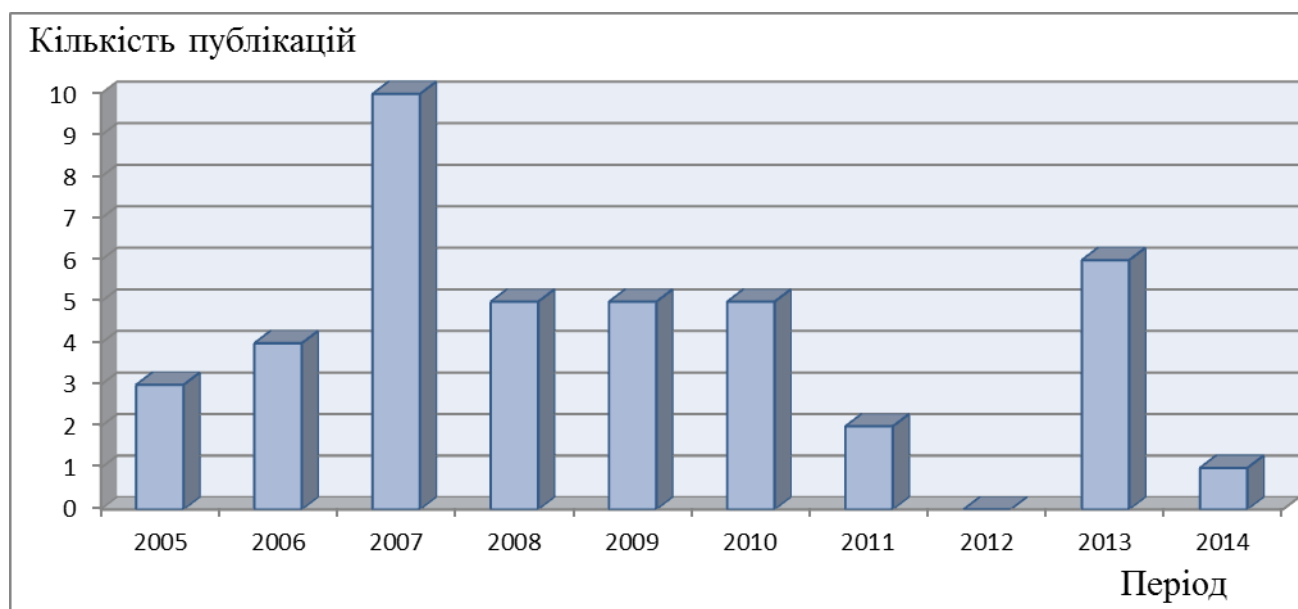
Додаток А

Динаміка кількості публікацій про ОУН і УПА в періодиці 2005–2014 рр.

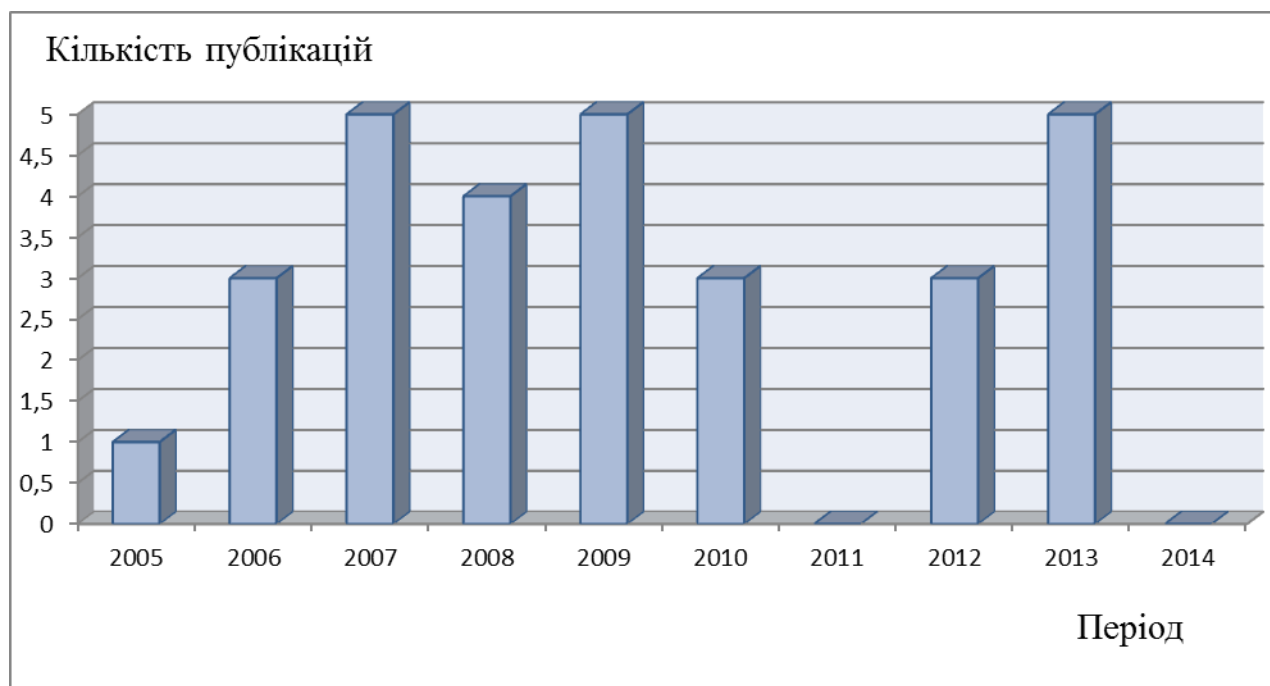
Високий Замок

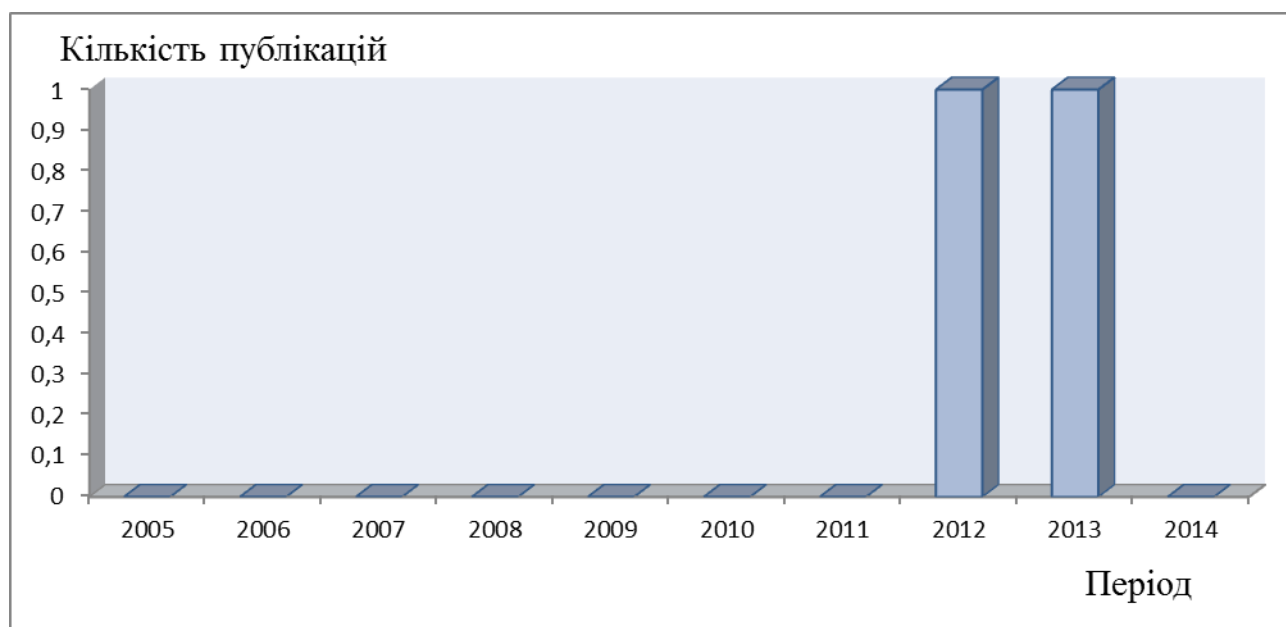
Експрес

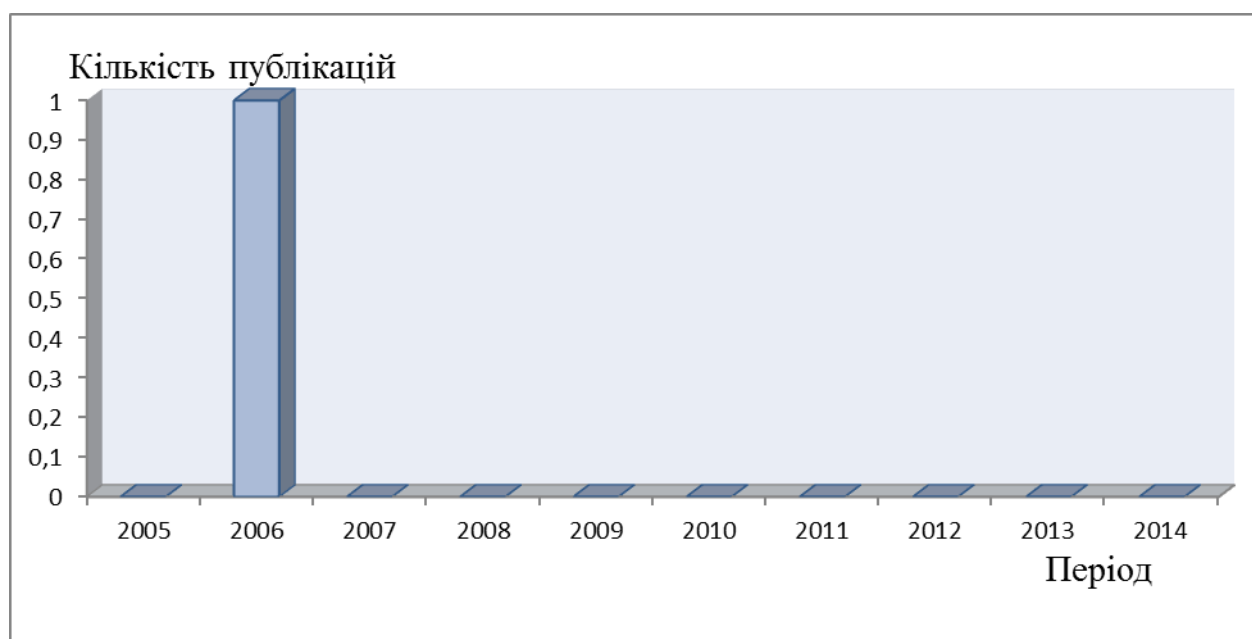
Львівська газета

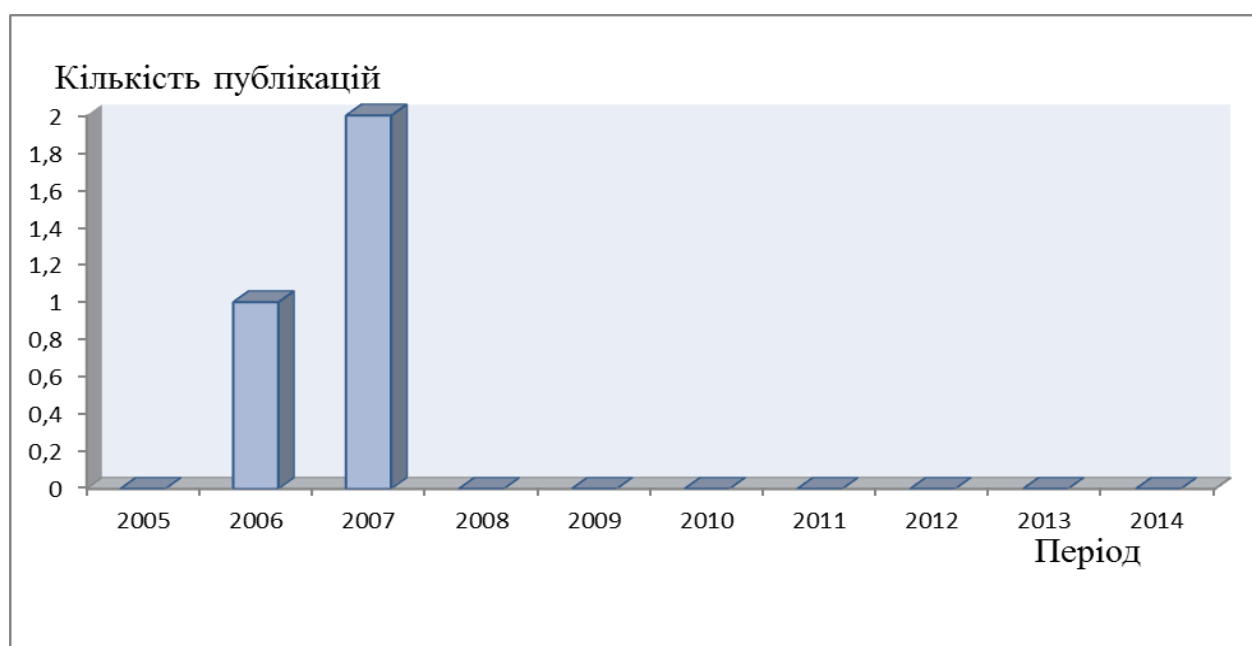
Донецькіє новости

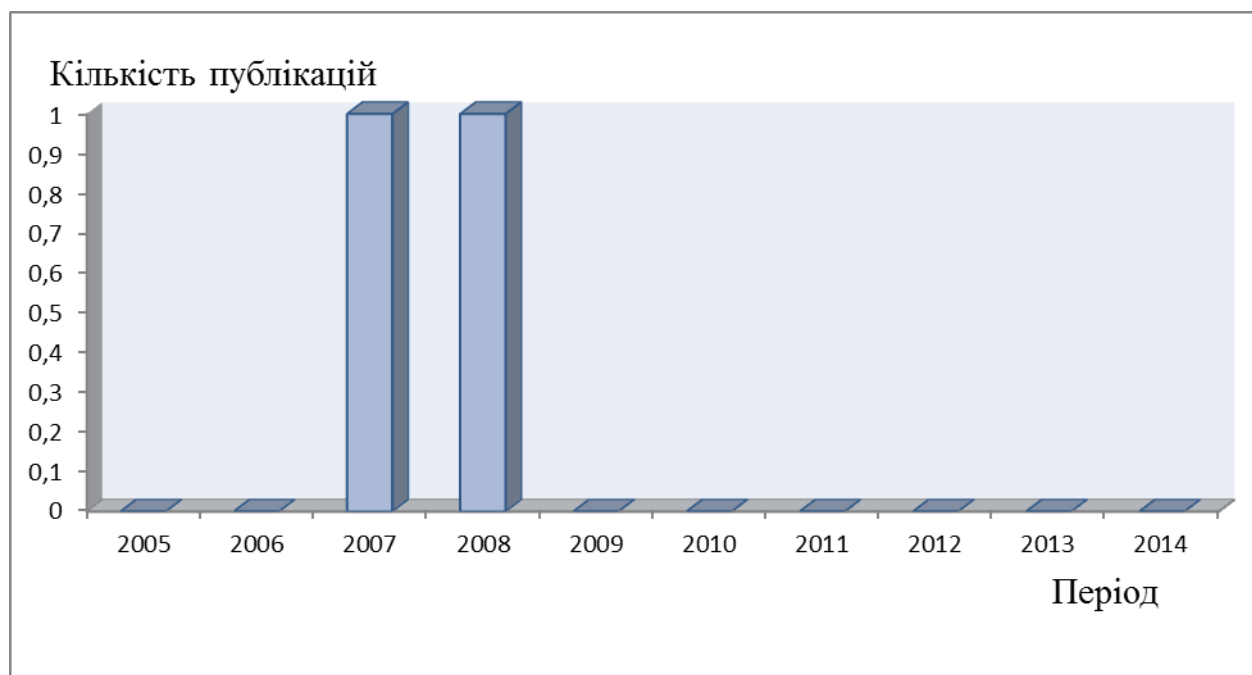
Громадська правда

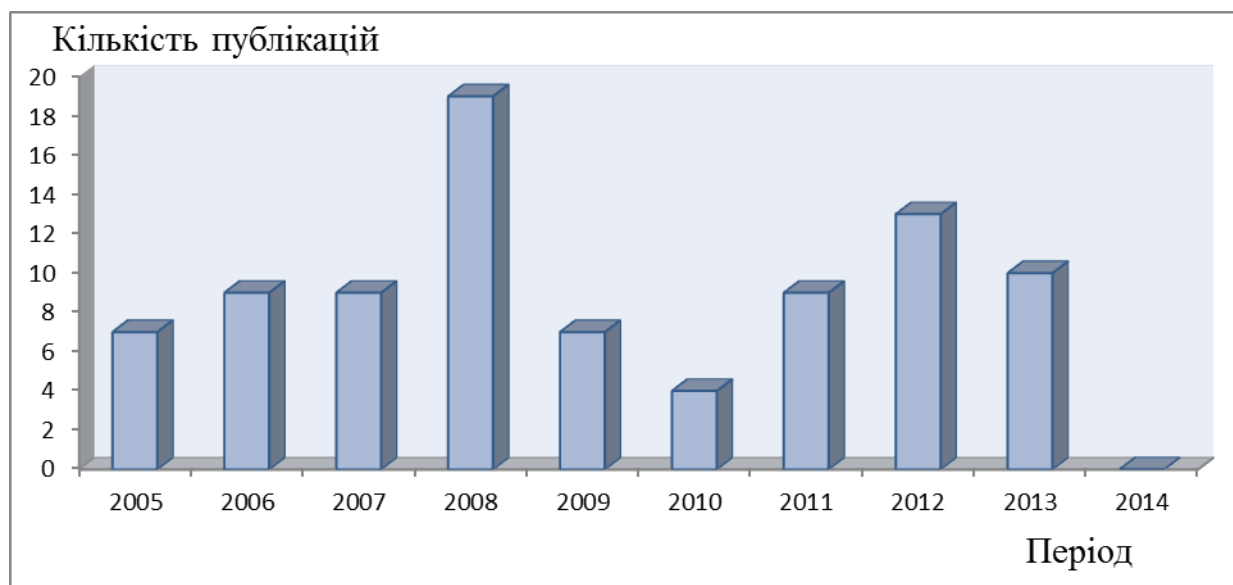
Вечерний Харьков

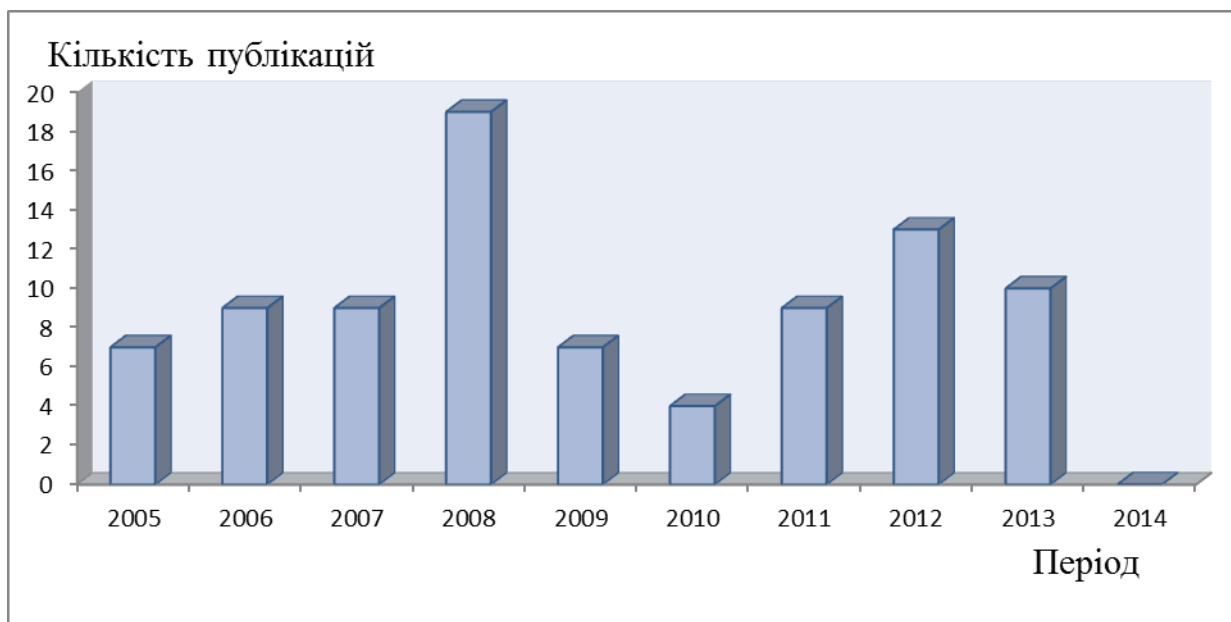
Днепр вечерний

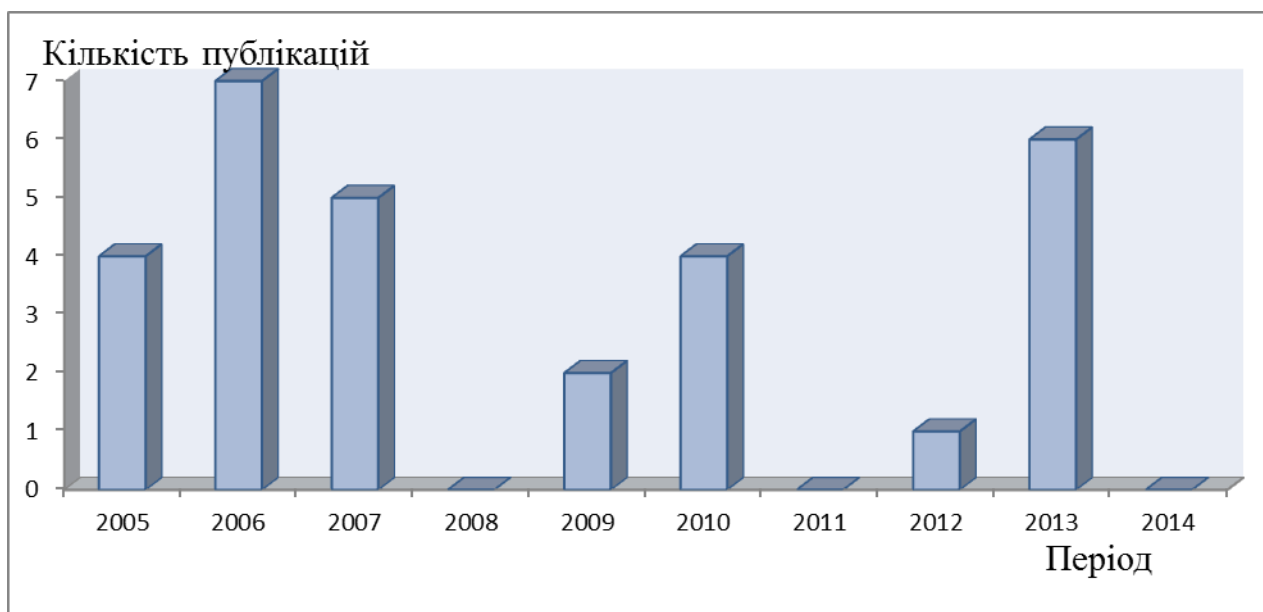
День

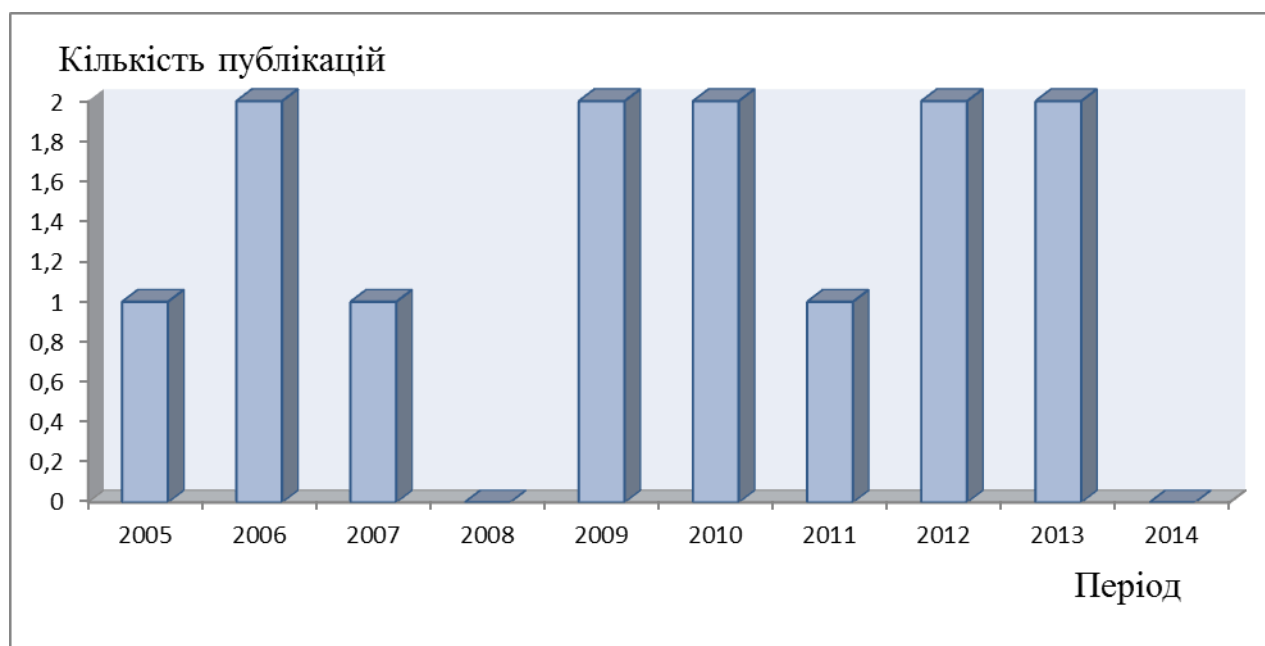
Україна молода

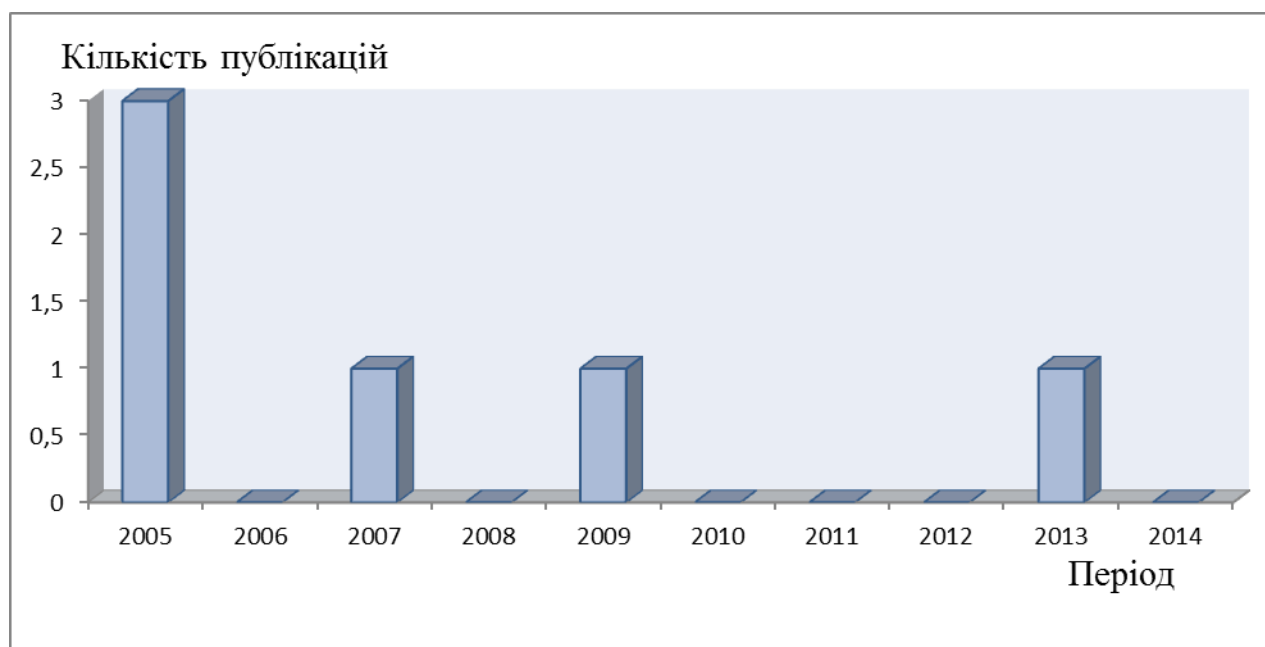
Сьогодні

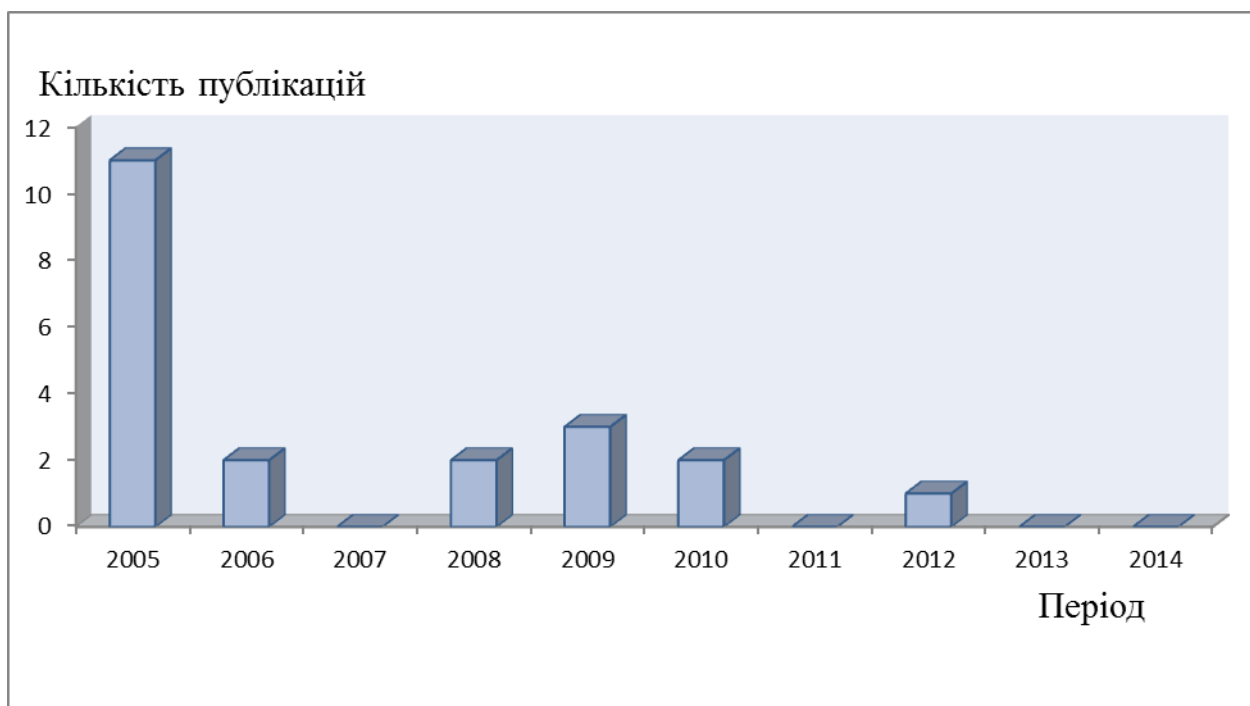
Комсомольська правда

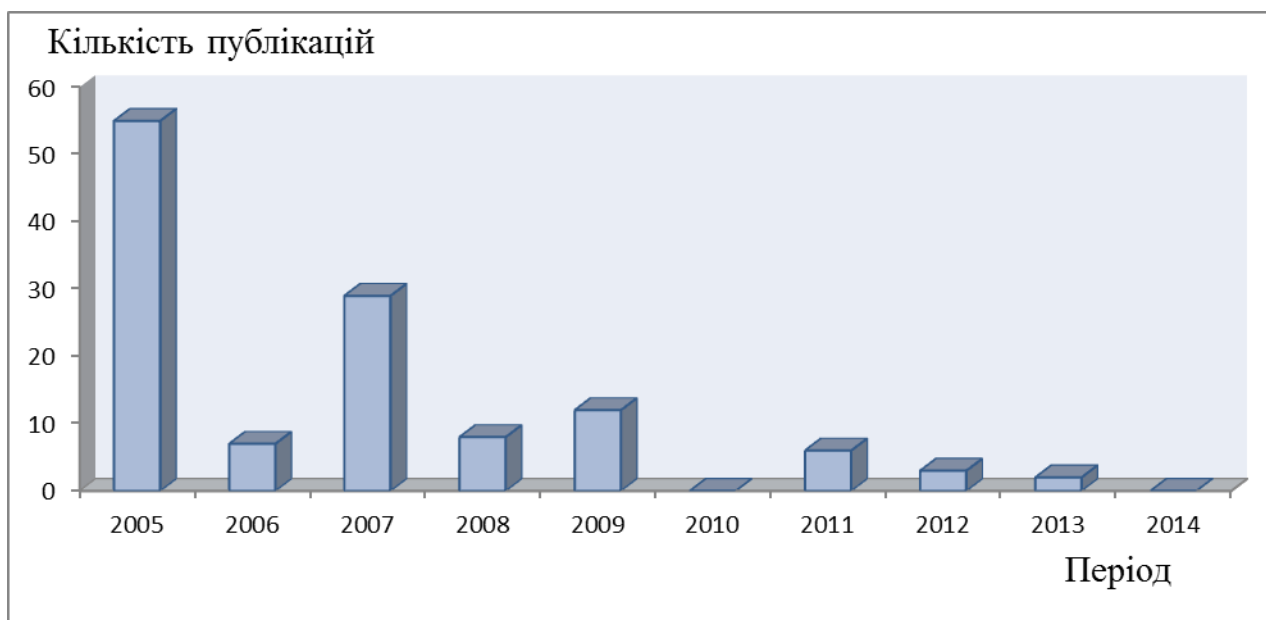
Сіверщина

Кримська правда

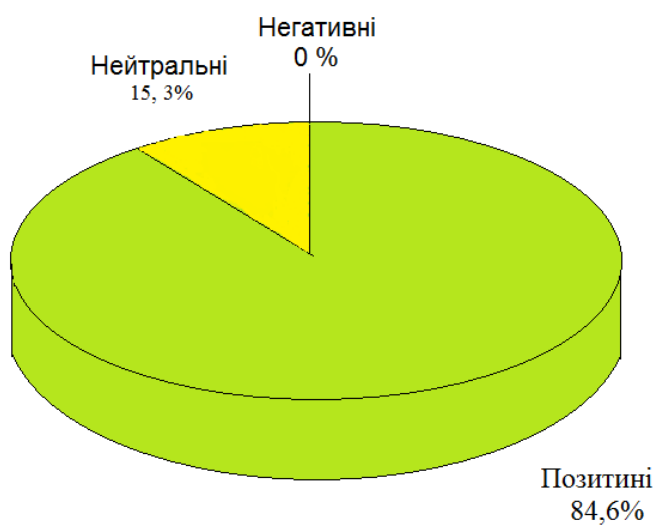
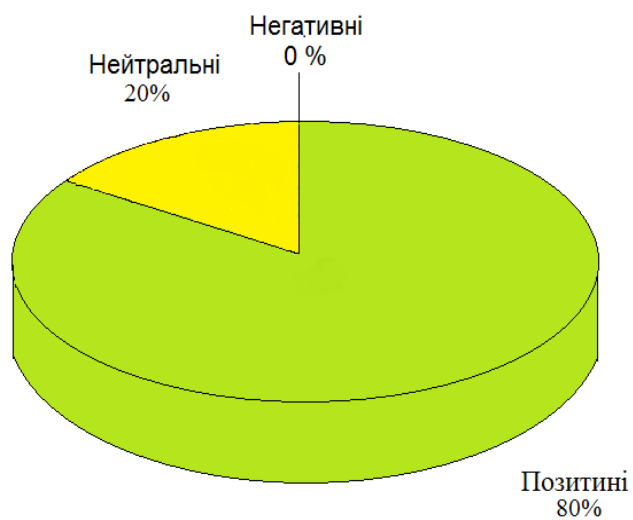

Кримська світлиця

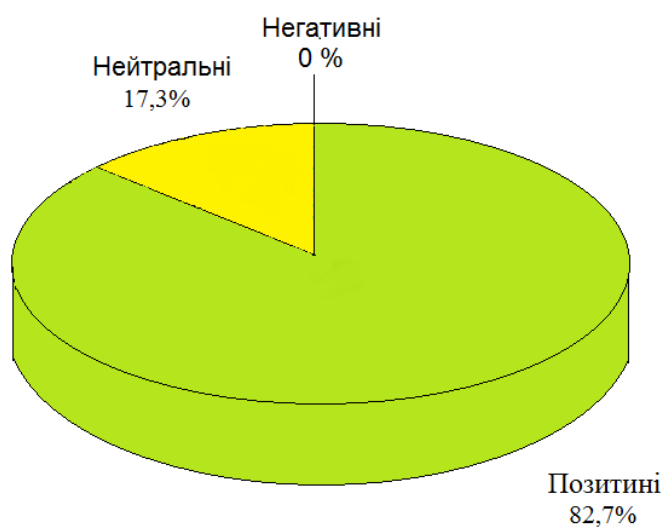

Додаток Б

Динаміка тональності публікацій про ОУН і УПА в періодиці 2005–2014 рр.

Високий замок**Експрес**

Львівська газета

Донецкие новости

Громадська правда

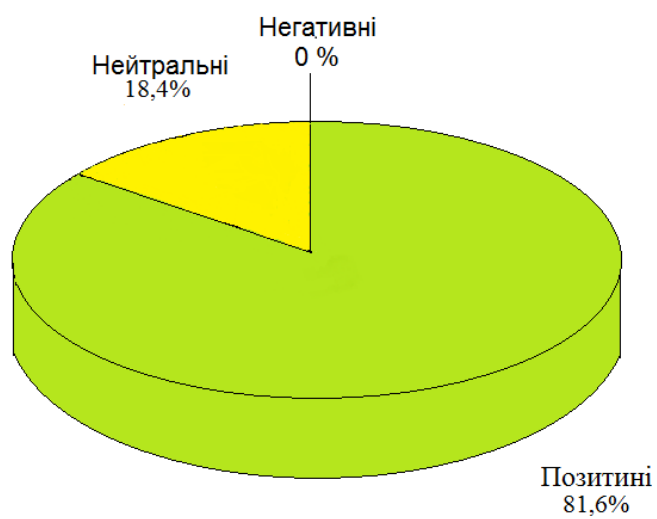
Вечерний Харьков

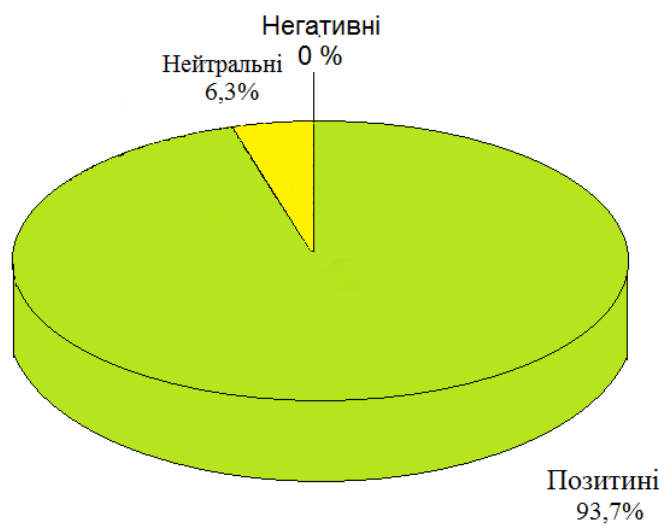
Днепр вечерний

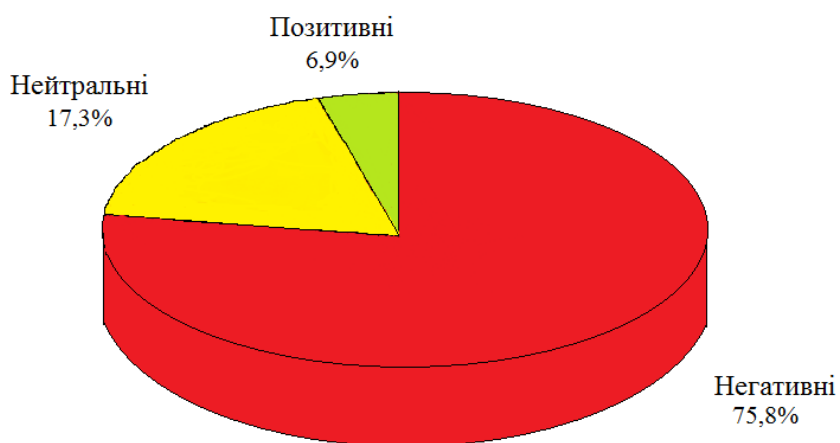
День

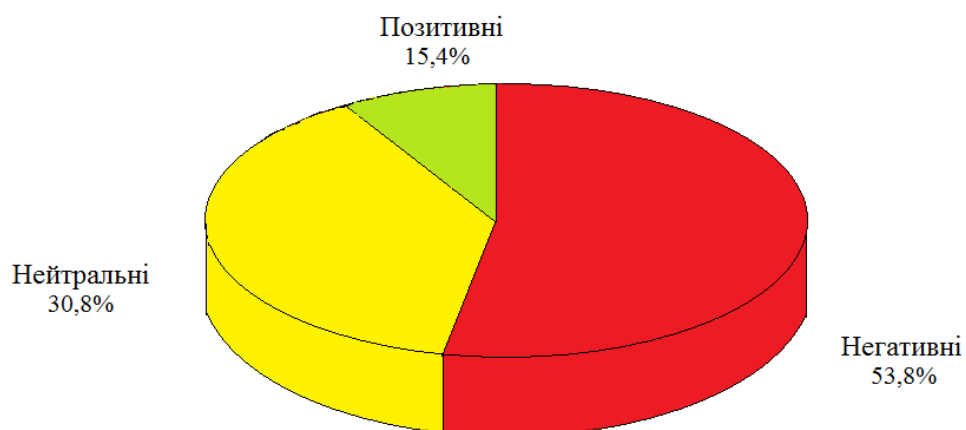
Україна молода

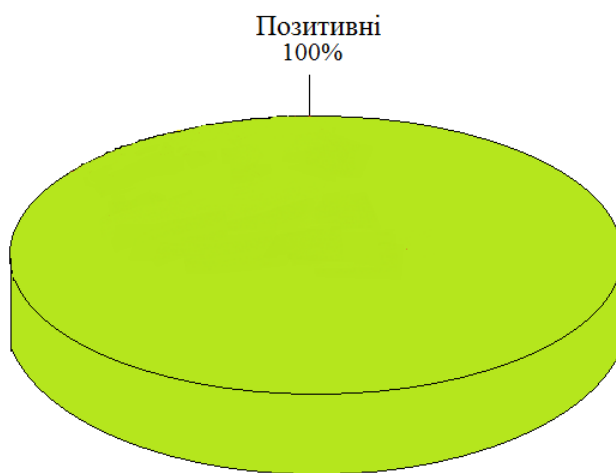
Сьогодні

Комсомольская правда в Украине

Сіверщина

Крымская правда

Кримська світлиця

